

Український

історичний

журнал

№ 6, 1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6
ЧЕРВЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- О. С. Григоренко (*Чернівці*) — Буковина в сім'ї Радянської України. 3
В. І. Белоусов (*Ужгород*) — Закарпаття возз'єднане і оновлене 12
М. І. Кравчук — Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної
війни 1941—1945 рр. 23
І. С. Романченко (*Львів*) — Місце М. П. Драгоманова в суспільно-полі-
тичному житті XIX ст. 33

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Є. П. Таран (*Москва*) — Розвиток демократичних основ діяльності Верховної
Ради СРСР. 43
С. І. Ісмаїлова (*Самарканд*) — З історії братерської дружби узбецького
та українського народів під час Великої Вітчизняної війни 50
В. В. Пальок (*Ужгород*) — Про I з'їзд Народних Комітетів Закарпатської
України (1944 р.) 58
І. Г. Шульга (*Ужгород*) — З історії економічних і культурних зв'язків За-
карпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVIII — у
першій половині XIX ст. 63
М. І. Брофман (*Чернівці*), А. М. Телефус (*Москва*) — Діяльність орга-
нізації «Визволення» на Буковині 69
Л. І. Васюк (*Чернівці*) — З історії боротьби трудящих Північної Буковини за
возз'єднання з УРСР (листопад 1918 р.—червень 1940 р.) 73

Математику на службу історичній науці

- В. М. Клименюк, Х. Е. Паллі (*Таллін*) — Використання перфокарт у нау-
кових дослідженнях 79

ЗАМІТКИ

- А. П. Євтушенко — Подвиг робітників радгоспу «Комсомолец Полісся» в
роки Великої Вітчизняної війни 88
Письменник Людвиг Ренн про Закарпаття у 1932 р. (*Підготувала до друку*
Є. О. Грабар) 91
М. Чередарик (*Румунія*) — Лук'ян Кобилиця в румунській мемуаристиці
Ф. П. Шевченко — Закарпатці — студенти Київської академії XVIII ст. 95
Я. П. Супруненко (*Запоріжжя*) — Козаки-підводники 98

НОВІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

- Листівки підпілля та партизанів до населення тимчасово окупованої терито-
рії України 100

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- А. Л. Перковський — Демографічне джерело для використання в нарисах
з історії міст і сіл УРСР 106

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- С. Й. Аппатов (*Одеса*) — Американська історіографія про політику США в німецькому питанні та німецьку проблему після другої світової війни 112
 О. В. Хланта (*Ужгород*) — Обмін досвідом зміцнює дружбу 121

НАШ КАЛЕНДАР

- П. М. Шморгун — До 60-річчя повстання на броненосці «Потемкін» 124
 А. І. Левенко (*Чернівці*) — Героїчний син українського народу (до 70-річчя з дня народження М. Щорса) 126
 К. М. Шамко (*Сімферополь*) — Піонерському табору «Артек» 40 років 127

ПО СТОРІНКАХ ЖУРНАЛІВ І НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ

- С. В. Сороковська — Бібліографічні покажчики на сторінках «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» 129

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. В. Хайнас (*Ужгород*) — Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр. 132
 А. В. Лихолат, І. М. Кулінич, О. А. Макаренко — Л. Й. Яковлев. Інтернаціональна солідарність трудящихся зарубіжних стран с народами Советской России (1917—1922 гг.) 133
 П. М. Калениченко — О деятельности комитета по делам польских детей в СССР, журн. «Исторический архив», 1962, № 4; Польські школи в СРСР, 1943—1947 рр. Документи і матеріали 136
 Ю. П. Мороховський (*Вінниця*) — Стефан Дорнберг. Коротка історія НДР 138
 Р. П. Ростікус (*Ровно*) — За волю народу 139
 М. Н. Лещенко — А. К. Буцик. Суспільно-політичний рух в Росії 30—50 років XIX ст. 140

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- З. Г. — Наукова сесія, присвячена 95-річчю з дня народження В. І. Леніна 142
 І. К., В. П. Шевчук — Наукові сесії, присвячені 20-річчю перемоги над фашистською Німеччиною 143
 Г. М. Кипаренко (*Львів*), Г. Б. (*Ужгород*) — Наукові конференції, присвячені 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту 144
 І. М. Маркович — Участь українських учених у науковій конференції в Берліні 145
 І. М. Бондаренко — Стан і перспективи розвитку сходознавства на Україні 146
 А. М. Шлепаков — Сучасна американська історіографія: дещо про напрями, методи, джерельну базу 148
 І. І. Данилик (*с. Великий Березний Закарпатської області*) — Про що розповіла знахідка піонерів-краєзнавців 151
 Б. О. Тимошук (*Чернівці*) — Дослідження слов'янських пам'яток на Буковині 152
 Б. А. Шарафутдінов, Л. І. Ткачова — Захист докторських дисертацій Раїса Кузьмівна Чаленко 155

ДОДАТОК

- «Львівський літопис» (закінчення). «Острозький літописець» 156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31.

Український історический журнал, № 6, 1965.

(На українском языке)

Технічний редактор В. І. Тарасенко.

Коректор Л. Л. Данилова.

БФ 05303. № К-124. Вид. № 137. Тираж 3983. Формат паперу 70 × 108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,851. Підписано до друку 19/VI 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

О. С. ГРИГОРЕНКО

секретар Чернівецького обкому КП України

БУКОВИНА В СІМ'Ї РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

(до 25-річчя возз'єднання)

Знаменною подією в житті трудящих Буковини став день 28 червня 1940 р., коли здійснилась споконвічна мрія трудящих Буковини про возз'єднання з своїми братами в єдиній Українській Радянській державі, в братній сім'ї радянських народів.

Ще на зорі своєї історії слов'янські племена Прикарпаття разом з усім східним слов'янством створювали єдину матеріальну і духовну культуру, що згодом стала основою культур російського, українського і білоруського народів.

Ось уже 25 років пліч-о-пліч з усім українським, російським та іншими народами нашої багатонаціональної країни Буковина будує нове життя.

Але пам'ятають буковинці й інші часи. Безробіття, голод, безправ'я, соціальний, національний і колоніальний гніт... Сім століть стогнав під іноземним ярмом волелюбний край. З однаковою жорстокістю знушались з трудящих і татарські хани, і угорські барони, і румунські бояри, і польські пани, і турецькі яничари. Та волелюбні буковинці не схилили голови перед ворогом. Раз у раз спалахували народні повстання, трудовий люд піднімався на боротьбу з поневолювачами.

Ще наприкінці XV століття народні маси Буковини брали активну участь у повстанні Мухи¹. Разом з усім українським народом вони боролися під керівництвом Богдана Хмельницького проти польської шляхти, були учасниками гайдамацьких рухів XVIII століття. Багато буковинців боролися у загонах Олекси Довбуша². Особливо широкого розмаху набрали виступи буковинських селян в 40-их роках XIX століття під керівництвом видатного ватажка Лук'яна Кобилиці³. І хоч австрійський уряд жорстоко розправлявся з повстанцями, народ не скорився. Рік у рік наростала хвиля гніву, трудящі готувалися до грядущих боїв з гнобителями.

Револьюційна боротьба трудящих Буковини проходила під безпосереднім впливом боротьби російського пролетаріату. Великий вплив на неї мала революція 1905—1907 рр. Ще більше посилилась боротьба трудящих після Лютневої революції в Росії, а під впливом ідей Ве-

¹ Н. А. Мохов. Очерки истории молдавско-украинских связей, Кишинев, 1961, стор. 34—40.

² В. В. Грабовецкий. Олекса Довбуш, М., 1959, стор. 36—40

³ Ф. П. Шевченко. Лук'ян Кобилиця, К., 1958.

⁴ Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. Збірник документів і матеріалів, Чернівці, 1958, стор. 8—9, 236.

ликого Жовтня набула нового змісту, стала більш цілеспрямованою.

Боротьбу трудящих проти соціального і національного гніту, за визволення від чужоземних загарбників очолювала комуністична організація Буковини. В 1926 р. рішенням Виконкому Комінтерну вона була включена до складу Комуністичної партії Румунії⁴. Комуністи йшли в перших рядах борців за свободу, багато з них віддали життя за світле майбутнє свого народу. З вдячністю і любов'ю називають буковинці імена комуністів-підпільників Ф. В. Білика, Б. Ш. Каца, І. Д. Стасюка та інших, які йшли в авангарді борців.

У червні 1940 р. іноземній окупації Північної Буковини було покладено край. В результаті переговорів між урядами СРСР і Румунії Північна Буковина була включена до складу Української РСР⁵. Над визволеним краєм зійшло сонце свободи і щастя.

Та мирна творча праця трудящих Буковини, як і всього радянського народу, була перервана розбійницьким нападом фашистської Німеччини. Війна і окупація заподіяли величезної шкоди народному господарству області. За даними обласної комісії сприяння обліку збитків і виявленню злочинів, вчинених німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками, по Чернівецькій області загальні збитки, завдані окупантами народному господарству і населенню Буковини, перевищували 150 млн. крб. (в новому масштабі цін)⁶.

Жалюгідну картину являла собою післявоєнна промисловість області. Партія і уряд надавали великого значення відбудові і розвитку промисловості Радянської Буковини. Лише за перші 5 післявоєнних років на розвиток і реконструкцію промислових підприємств області було витрачено 89 млн. крб.⁷

В Чернівецьку область була направлена велика кількість інженерів, техніків, кваліфікованих робітників, досвідчених господарників, а також група партійних і радянських працівників для відбудови всіх галузей народного господарства, підготовки і виховання місцевих кадрів. За порівняно короткий час — з 1945 по 1957 р. — обсяг промислового виробництва збільшився в 11,5 раза, а з 1955 по 1958 рр. — в 1,5 раза⁸. Це була визначна перемога трудящих Буковини — повновладних господарів визволеного краю.

У післявоєнні роки були створені нові галузі промисловості: швейна, взуттєва, реорганізувалась текстильна і трикотажна. Десятки дрібних, напівкустарних фабрик були об'єднані в текстильний трест, а потім у комбінат. Значну допомогу надавали трудящим Радянської Буковини народи всіх республік. Між ними встановилися тісні, дружні зв'язки. Так у 1948 р. зародилася дружба між колективами текстильників Чернівців і Московського орденоносного комбінату «Трехгорная мануфактура» ім. Дзержинського, яка стала запорукою товариського співробітництва і братерської взаємодопомоги російських і українських робітників. Взаємовідвідування підприємств, творчий обмін досвідом, дружне, товариське листування — все це сприяло підвищенню продуктивності праці, поліпшенню організації виробництва, піднесенню технічної культури, поліпшенню якості продукції, налагодженню дійового змагання.

Ділова і братерська співдружність встановилася також між колективами Чернівецького заводу гумових виробів і Ризького заводу «Чер-

⁴ Газ. «Вісті». 2 серпня 1940 р.

⁵ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 77, арк. 2.

⁷ Д. Гапій. Соціалістичні перетворення на Буковині, Чернівці, 1949, стор. 24.

⁸ Народне господарство Чернівецької області. Статистичний збірник, Чернівці, 1959, стор. 7.

воний квадрат», Чернівецької трикотажної фабрики № 2 і підмосковної Загорської фабрики, чернівецьких залізничників і колективу Московського відділку Московсько-Рязанської магістралі, робітників трикотажної фабрики № 1 з робітниками Кишинева і Вітебська, колективу фабрики головних уборів з колегами підмосковного міста Завидова та багато ін.⁹

Історичні накреслення Програми КПРС — програми будівництва комунізму в нашій країні, які знайшли відбиття в семирічному плані, запалюють трудящих області на нові трудові звершення.

Працівники промислових підприємств області з честю здійснюють накреслення партії. Минуло шість років семирічки. План шостого року завершено 23 грудня, додатково вироблено промислової продукції більше ніж на 10 мільйонів карбованців¹⁰. Середньорічний приріст валової продукції перевищує запланований майже на 3%. Десятки колективів вже випускають продукцію в рахунок 1966 р. Відмінних показників у соціалістичному змаганні домоглися колективи цукрокомбінату «Хрещатик», панчішного комбінату, Кельменецького цукрозаводу, рукавичної фабрики та ін.

Дороговказом чернівчанам на шляху до нових звершень стали рішення партії про прискорення темпів технічного прогресу. Перетворюючи їх в життя, колективи здійснили заходи по впровадженню нової техніки, модернізації устаткування. Останнім часом встановлено тисячі верстатів і машин, змонтовано десятки автоматичних і конвейєрних ліній. Тепер на підприємствах широко застосовуються такі технічні новинки, як зварювання в середовищі вуглекислого газу, фарбування з допомогою ультразвуку, загартування деталей струмом високої частоти, фарбування деревини на корені та ін.

Невпізнаним став первенець важкого машинобудування Буковини — машинобудівний завод, який ще на початку 50-их років видав першу продукцію. Тут стали до ладу два нових виробничих корпуси — цехи — ковальсько-пресовий і котельно-допоміжного устаткування.

Завод виконує замовлення для десятків новобудов хімічної та нафтопереробної промисловості. Його продукція відома далеко за межами нашої країни в Болгарії, Польщі, Румунії, на Кубі, в КНР, КНДР, ДРВ. Вироби з маркою «ЧМЗ» працюють в Індії, Індонезії, Бірмі, Афганістані, на Цейлоні.

А на іншій околиці міста розкинулися корпуси Чернівецького заводу легкого машинобудування. Його трикотажні і рукавичні машини заслужили на міжнародних ярмарках високу оцінку спеціалістів найбільших трикотажних фірм Європи. Нині жодна рукавична фабрика Радянського Союзу не обходиться без машин, виготовлених на «Легмаші».

Обличчя робітничої Буковини в республіканському масштабі означає легка промисловість. Бавовняні і декоративні тканини, верхній і білизняний трикотаж, панчохи і шкарпетки, шкіряне і гумове взуття, готовий одяг і рукавички, гудзики і текстильна галантерея — все це у великій кількості виробляється на підприємствах області. Працівники легкої промисловості борються за розширення асортименту, поліпшення якості обробки і товарного вигляду своєї продукції, прагнуть якнайповніше задовольняти зростаючі запити людей. Лише за роки

⁹ Поточний архів Чернівецької обласної Ради профспілок. Стенограма VI обласної міжспілкової конференції профспілок від 19 березня 1963 р., стор. 140.

¹⁰ Повідомлення обласного статистичного управління про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства Чернівецької області у 1964 р. Газ. «Радянська Буковина», 6 лютого 1965 р.

семирічки випуск тканин зріс на 0,5 мільйона погонних метрів, панчішно-шкарпеткових виробів — майже на 5,9 мільйона пар, трико-тажу — більше як на 2,4 мільйона штук¹¹.

Добою технічної реконструкції і переоснащення стали ці післявоєнні роки для текстильних фабрик, що нині входять до виробничого об'єднання «Восход». Напередодні відкриття XXII з'їзду КПРС почала діяти нова ткацька фабрика № 5, оснащена сучасним досконалим жаккардовим устаткуванням. Виросли багатопверхові корпуси бавовняно-прядильної фабрики. Недавно тут було 11 тис. веретен, а в 1964 р. введено в дію ще 18 тис.¹²

Колектив об'єднання «Восход» — один з найбільших в області. Тут трудиться понад 4 тис. чоловік. І в тому, що текстильники впевнено досягають намічених рубежів, успішно штурмують нові висоти технічного прогресу — чимала заслуга партійної організації. Вона глибоко вникає в усі виробничі справи, спрямовує творчу діяльність винахідників і раціоналізаторів, повсякденно керує соціалістичним змаганням.

Успішно змагається за високе звання підприємства комуністичної праці дружний згуртований колектив чернівецьких панчішників. Великого поширення тут набрала така форма змагання: «Мій вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму», в якому беруть участь понад 1100 виробничників¹³. Кожен з них має трудовий паспорт, де періодично відмічається виконання зобов'язань, участь у громадському житті колективу.

Нові цехи зведені на території гумовзуттєвого виробничого об'єднання «Буковина», створеного на базі гумовзуттєвого комбінату, взуттєвої та каблучно-колодкової фабрик і заводу гумотехнічних виробів. В цехах об'єднання змонтовані десятки потужних і високопродуктивних агрегатів. У цього підприємства, як і в багатьох інших у нашій області, велике майбутнє. Передбачено, що після повної реконструкції тут випускатимуть продукції в 4 рази більше, ніж нині.

Нещодавно створено швейне об'єднання «Трембіта», до якого ввійшли три швейні фабрики. Реорганізація дозволила провести спеціалізацію окремих дільниць, впровадити прогресивну технологію, механізувати трудомісткі процеси. Це дало змогу значно збільшити випуск продукції, домогтися поліпшення всіх техніко-економічних показників.

Виросла і зміцніла харчова промисловість. Виробництво багатьох продуктів харчування (цукру, олії та інших) за роки семирічки в області майже подвоїлось, а випуск консервів зріс у 6 раз¹⁴. За цей період збудовані і докорінно реконструйовані десятки підприємств, що сприяло підвищенню продуктивності і поліпшенню умов праці робітників, піднесенню культури виробництва. Зростають ряди передовиків змагання. Тисячі робітників і робітниць завершили особисті семирічні завдання і працюють в рахунок 1966—1967 рр. Нині в змаганні за

¹¹ Поточний архів Чернівецького обласного статистичного управління. Про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства Чернівецької області у 1964 р.

¹² Повідомлення обласного статистичного управління про підсумки розвитку народного господарства Чернівецької області у 1964 р.; Газ. «Радянська Буковина», 6 лютого 1965 р.

¹³ Поточний архів парторганізації Чернівецького панчішного комбінату. Звітна доповідь про роботу партійного комітету панчішного комбінату від 10 жовтня 1964 р., стор. 5.

¹⁴ Поточний архів Чернівецького обласного статистичного управління. Про підсумки виконання плану розвитку народного господарства Чернівецької області у 1964 р.

комуністичну працю беруть участь понад 50 тис. робітників, інженерів і техніків¹⁵.

Успішно виконуються накреслення партії по розвитку комунального господарства, житлового будівництва, по задоволенню побутових потреб трудящих. За останні шість років лише в Чернівцях зведено жител в десятки раз більше, ніж за всі попередні післявоєнні роки, набагато розширилась сітка газо- і водопроводу, каналізації, трамвайно-тролейбусних ліній, зросло число підприємств побутового обслуговування та громадського харчування. Десятки багатопверхових будинків споруджено в районних центрах та робітничих селищах області.

Дальшого розвитку набули залізничний та автомобільний транспорт, засоби зв'язку. Тепер усі населені пункти зв'язані з обласним центром регулярним автобусним сполученням.

І як завжди в усіх славних ділах попереду йдуть комуністи і комсомольці. Невпізнанно виросли люди. Буковина пишається такими новаторами виробництва як Герой Соціалістичної Праці текстильниця О. М. Мазерська, депутат Верховної Ради Союзу РСР трикотажниця М. Т. Петрачук, депутати Верховної Ради УРСР ткаля Д. І. Кучерян і лісозаготівельник М. В. Говалешко, заслужений винахідник УРСР з заводу «Легмаш» М. В. Ковальчук, заслужений раціоналізатор республіки П. О. Нестеров з гудзикової фабрики, машинобудівник С. В. Козак, бетонник В. І. Войчик, машиніст Л. В. Яковлевич, вагонники П. Й. Городецький, М. О. Добровольський, будівельниця Г. Я. Виходченко та багато інших. За роки Радянської влади виросли і командири виробництва. Це — директори: текстильного об'єднання «Восход» Г. М. Федоренко, швейного об'єднання «Трембіта» М. С. Слобосильна, цукрокомбінату «Хрещатик» М. Д. Церман, Вижницького ДОКу І. С. Вихристюк, трикотажної фабрики № 1 Ю. І. Цукун; головні інженери: гумовзуттєвого об'єднання «Буковина» Е. А. Руденко, панчішного комбінату В. Г. Машинцева, машинобудівного заводу Л. З. Ткаченко та ін.

Обласна партійна організація зосереджує всю свою діяльність на нерозв'язаних завданнях. В області є ряд колективів, що не справляються з державними планами, подекуди ще низька якість продукції і висока її собівартість, слабо використовуються внутрішні резерви. Багато недоліків і нерозв'язаних проблем у будівельників. Обласна партійна організація спрямовує зусилля на ліквідацію недоліків, на якнайповніше використання внутрішніх резервів виробництва.

Невпізнано змінилося й сільське господарство області. Яким воно було до возз'єднання, переконливо свідчать дані офіційної статистики. 91% усіх селянських господарств володіли лише 1/5 частиною всієї землі. Одна четверта частина господарств мала менше 1 гектара землі, а 835 поміщиків володіли 60% найкращих земель¹⁶. Злидні, голод, безпросвітня темрява — таким було селянське життя на Буковині чверть століття тому. Споківку тут селяни мріяли про землю, боролися і вмирали за неї.

Володимир Іллєч Ленін у своїй класичній праці «Розвиток капіталізму в Росії» вказував на тяжке життя селян Хотинського повіту, який нині входить до складу Чернівецької області. «По Хотинському повіту Бессарабської губернії, — писав він, — середній денний заробі-

¹⁵ Поточний архів відділу партійних органів Чернівецького обкому КП України. Довідка про змагання колективів і ударників комуністичної праці Чернівецької області за 1964 р., стор. 1.

¹⁶ Народне господарство Чернівецької області. Статистичний збірник, Чернівці, 1959, стор. 5.

ток половинщика визначається у 60 коп., а поденника літом — 35—50 копійок»¹⁷. Злидні примушували селян брати землю в оренду з половини, або за відробітки.

Радянська влада врятувала буковинське село від деградації, а селян — від фізичного і духовного рабства. В 1940 р. Радянський уряд націоналізував 175 тис. гектарів поміщицької землі і передав її в користування селянам¹⁸. Так було покінчено з довговіковою несправедливістю: землю повернено тим, хто її обробляє. Селяни Буковини, наслідуючи приклад своїх братів із східних областей, стали на шлях соціалістичного господарювання.

Війна перервала становлення нового життя. Але з тим більшою енергією взялися буковинці за розвиток колгоспного ладу після визволення області. Колективізація проходила в умовах гострої боротьби з буржуазними націоналістами та куркульством.

1949 р. став знаменним у житті нашого села: Буковина стала областю суцільної колективізації. В обставовці всенародного свята відбувалось вручення колгоспам актів на вічне і безкоштовне користування землею. Це була яскрава демонстрація безмежної відданості трудового селянства рідній Радянській владі і ленінській Комуністичній партії.

Завдяки самовідданій праці людей, які стали господарями своєї долі, неухильно зростало виробництво зерна і продуктів тваринництва швидкими темпами піднімалася економіка колгоспів. За успіхи, досягнуті в розвитку сільського господарства, Чернівецька область в 1958 р. була нагороджена орденом Леніна. Радянський уряд відзначив високими нагородами 1172 колгоспників, механізаторів, спеціалістів, партійних, радянських і комсомольських працівників. Кращі з кращих удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Серед них — голова колгоспу «Більшовик» Заставнівського району В. М. Гнеп, голова колгоспу ім. Леніна Кіцманського району В. П. Григоращук, голова колгоспу «Зоря комунізму» Новоселицького району В. О. Савчук, ланкова колгоспу ім. Фрунзе Глибоцького району М. П. Довгей, доярка колгоспу ім. Кірова Заставнівського району О. П. Зубик, колишній перший секретар Кіцманського райкому партії М. Д. Козаков.

Самовіддана праця трудівників колгоспних ланів дала прекрасні плоди і в 1964 р. Сільське господарство області зробило новий значний крок вперед. Зросли посівні площі, валовий збір і урожайність провідних культур — озимої пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, картоплі, овочів. Зросли і грошові доходи. Якщо грошові доходи колгоспів становили в 1958 р. 57,8 млн. крб., то в 1964 р. — понад 101,8 млн. Подвоїлись неподільні фонди, вартість основних засобів виробництва зроста з 54,1 млн. до 153,1 млн. крб.¹⁹ У Кіцманському районі міцно утримує першість колгосп с. Ошихліби «Маяк», який очолює талановитий організатор Д. І. Стасюк. 80% працівників ферм тут становлять комсомольці та молодь. Вони — ініціатори багатьох славних починань. Вперше на Буковині в цій артілі створена спеціалізована ферма по вирощуванню племінних телиць для поповнення маточного поголів'я. Тільки в 1964 р. кількість корів, вирощених з нетелів прибавилась на 5 голів з розрахунку на 100-гектарну площу угідь. Значно підвищились показники у виробництві продукції. В 1964 р. на 100 га угідь тут ви-

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 164.

¹⁸ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 133, арк. 1.

¹⁹ Поточний архів Чернівецького обласного статистичного управління. Річні звіти колгоспів Чернівецької області за 1958 і 1964 рр.

йшло по 654 ц молока і по 53,6 ц м'яса в забійній вазі. Настрижено по 3,5 кг вовни на вівцю, одержано по 160 яєць від курки-несучки²⁰.

В наполегливій роботі з людьми — коріння успіхів і новосілівської артїлі ім. Ленїна, яку на Буковині справедливо називають кузною кадрів. Очолює колгосп колишній батрак — нині Герой Соціалістичної Праці В. П. Григорашук. Згаданий уже Д. І. Стасюк керує колгоспом в Ошихлібах, З. Д. Глуханюк — в Лужанах, К. М. Леник — в Кіцмані, І. М. Галкевич — у Кліводині. П'ять командирів колгоспного виробництва виховала новосілівська партійна організація.

Люди, виховані партією, наша славна колгоспна гвардія — найбільше багатство Радянської Буковини.

Разючі зміни за роки Радянської влади відбулися на Буковині також у побутовому і культурному будівництві, в піднесенні життєвого рівня народу.

Рік у рік зростають реальна заробітна плата робітників і службовців, доходи колгоспників, все більше споруджується жител, культурно-побутових закладів, розширюється сітка лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку, дитячих закладів, невпинно розвивається наука і культура.

Яскравим показником зростання народного добробуту є різке збільшення роздрібного товарообороту. У 1964 р. порівняно з 1940 р. він зріс більше ніж у 17 разів. Особливо зріс продаж м'яса, молока, ковбасних виробів, цукру, промислових товарів.

В 1964 р. населенню областей продано близько 4 700 телевізорів, 14 072 радіоприймачі, 6 378 швейних машин, 1 190 мотоциклів і моторолерів, 10 940 велосипедів, на 6 млн. крб. трикотажу, на 11,7 млн. крб. взуття²¹.

До возз'єднання Буковини з Радянською Україною торговельна сітка складалася з дрібних крамничок приватних власників. В більшості сіл магазинів зовсім не було. Тепер в області працює 3132 торговельних підприємства, в тому числі 669 підприємств громадського харчування. Більше половини магазинів і їдалень знаходиться в селах. В області відкрито близько 700 майстерень по ремонту і пошиттю одягу, взуття та забезпеченню інших послуг трудящих. В минулому році в середньому продано на душу населення товарів на 268 крб., або майже у 18 разів більше, ніж в 1940 р.²²

Безперервно поліпшуються житлові умови трудящих. Тільки за 1963—1964 рр. в області здано в експлуатацію 52,8 тис. квадратних метрів житлової площі і 8 227 житлових індивідуальних будинків. Значні роботи проведено по газифікації обласного центру. Уже газифіковано 726 підприємств, в тому числі 44 промислових, 24 369 квартир одержують природне паливо. Покращилось постачання населення електроенергією та водою²³.

До возз'єднання вкрай занедбаною ділянкою була охорона здоров'я. Переважна більшість населення не одержувала елементарної медичної допомоги. В ті часи по смертності населення Буковина займала

²⁰ Поточний архів колгоспу «Маяк» Кіцманського району. Річні звіти колгоспу за 1964 р., стор. 14, 33.

²¹ Поточний архів Чернівецького обласного статистичного управління. Довідка про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства Чернівецької області у 1964 р.

²² Поточний архів Чернівецького обласного статистичного управління. Довідка про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства Чернівецької області у 1964 р.

²³ Там же.

одне з перших місць у світі. Дитяча смертність доходила до 30% усіх народжених. Медична допомога була платною, недоступною для широких кіл населення²⁴. За роки Радянської влади кількість сільських дільничних лікарень в області зросла в 5 раз, відкрито 296 акушерських пунктів. У 1940 р. на 1000 жителів припадало в лікувальних закладах 2,4 ліжка, а в 1964 р. — 8,2. Колись на Буковині не було взагалі дитячих лікувальних і родильних закладів. Тепер працює 203 колгоспних родильних будинки, 66 постійних дитячих ясел і 200 сезонних. Четверть століття тому в області налічувалось тільки 33 невеликі лікарні, а тепер їх 84, з яких 53 на селі. В області діють 13 спеціалізованих диспансерів, 7 санаторіїв, водолікарня. В лікарнях, амбулаторіях, диспансерах працює 1446 лікарів, 4850 фельдшерів і медсестер. На кожні 10 тис. жителів припадає 21 лікар. За останній час побудовано приміщення 6 районних, 24 дільничних лікарень, 4 поліклініки, санаторій²⁵.

Великим лихом, органічно властивим капіталістичному суспільству Володимир Ілліч Ленін вважав недоступність для трудящих мас здобувати освіту, підвищувати свою культуру, користуватися її благами. Це повною мірою стосувалося і Буковини, де окупанти робили все для того, щоб тримати населення в злиднях, темряві і безкультур'ї. Адже так легше було його експлуатувати.

За даними тодішньої урядової статистики на території Північної і Південної Буковини в 1910 р. було тільки 158 українських шкіл, та й то більшість з них становили одно — і двокласні. Сяк-так навчитися грамоти змогли менше третини українців. В тому ж таки році іспити за повний курс гімназії склали всього 20 українців²⁶. Коли на зміну австрійським баронам прийшли румунські бояри, справа шкільної освіти набрала ще жалюгіднішого стану. Школи з українською мовою навчання почали закриватися, 26 серпня 1925 р. був виданий драконівський закон, за яким дозволялось викладати українську мову лише дві години на тиждень²⁷. Переважна більшість дітей лишалася поза школою, не діставши навіть початкової освіти. Нині в області діє 495 загальноосвітніх шкіл, в тому числі 112 середніх з контингентом понад 135 тис. учнів, 22,5 тис. юнаків і дівчат навчаються у вечірніх школах робітничої і селянської молоді. 12 319 спеціалістів готують 19 технікумів області, близько 9 тис. чоловік здобувають вищу освіту на денних, вечірніх і заочних відділеннях держуніверситету та медінституту²⁸. За роки Радянської влади в області виріс понад шістдесятитисячний загін трудової інтелігенції.

Близько двох тисяч корчм було колись на Буковині. Понад 200 нових Будинків культури і клубів споруджено в області за роки Радянської влади. Нині у нас діють 430 сільських та робітничих клубів і будинків культури, 1250 бібліотек з книжковим фондом 8,5 млн. книг. Порівняно з дорадянським періодом кількість бібліотек збільшилась у 75 разів, а їх книжковий фонд — майже у 100 разів. Якщо до 1940 р. одна бібліотека припадала на 60—70 тис. чоловік, то тепер — на 800 чоловік.

По-справжньому масовим стало самодіяльне мистецтво. Близько

²⁴ В. Мартинюк. Як живе і вироджується румунський народ, журн. «Нова ера», Бухарест, 1936, № 3.

²⁵ Поточний архів Чернівецького обласного відділу охорони здоров'я. Звіт про роботу відділу охорони здоров'я за 1964 рік.

²⁶ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА). Повідомлення статбюро Буковини, т. 14, 1910, стор. 31.

²⁷ ЧОДА. Моніторул. Офіціал. Закон про початкову освіту, гл. 1, ст. 7—8.

²⁸ Про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства Чернівецької області у 1964 році; газ. «Радянська Буковина», 6 лютого 1965 р.

1500 гуртків брали участь в конкурсі-огляді сільської художньої самодіяльності. 33 хори, 29 танцювальних колективів, 17 оркестрів, 64 вокальні ансамблі — далеко не повний перелік художньої самодіяльності профспілок. У традиційному огляді «Театральна весна», який проводився в минулому році, взяло участь 280 драматичних колективів²⁹. У травні минулого року аматори Чернівецького Палацу працівників легкої промисловості поставили в Москві на сцені Кремлівського театру оперу Мусоргського «Борис Годунов», яка була тепло сприйнята москвичами. Далекі за межами Буковини линуть пісні буковинця Степана Сабадаша — «Марічка», «Вареники», «Пісня з полонини» та інші. А хто не знає сьогодні соліста Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, народного артиста СРСР Д. М. Гнатюка, селянського сина з села Новосілки Кіцманського району.

Відзначаючи 25-річчя з дня возз'єднання, трудящі Буковини шлють своє сердечне, щире спасибі рідній Комуністичній партії і Радянському урядові, ще тісніше згуртовуються навколо випробуваного вождя і керівника — партії комуністів.

Натхнені історичними рішеннями XXII з'їзду КПРС, Програмою нашої партії, озброєні безсмертним вченням великого Леніна, трудящі Буковини докладають всіх зусиль, щоб домогтися ще більших успіхів у розвитку народного господарства і цим самим внести свій гідний вклад у справу побудови комунізму в нашій країні.

²⁹ Поточний архів Чернівецького обласного управління культури. Звіт про роботу управління культури за 1964 р.

В. І. БЕЛОУСОВ
секретар Закарпатського
обкому КП України

ЗАКАРПАТТЯ ВОЗЗ'ЄДНАНЕ І ОНОВЛЕНЕ

(до 20-річчя возз'єднання Закарпатської України
з Радянською Україною)

Минає двадцять років з того часу, коли в Москві 29 червня 1945 р. був підписаний договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну. В першій статті цього договору зазначалося, що Закарпатська Україна возз'єднується згідно з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох високих договірних сторін, з своєю правдивою Батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки¹. Після ратифікації договору обома державами Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область з центром в Ужгороді в складі Радянської України².

Історичним актом возз'єднання завершилась майже тисячолітня визвольна боротьба трудящих Закарпатської України за право жити разом з своїми братами — українцями, росіянами, білорусами в єдиній державі — СРСР. Дружнє вирішення питання про возз'єднання Закарпатської України, здійснене на основі принципів ленінської національної політики і пролетарського інтернаціоналізму, зміцнило співробітництво і щирі відносини між двома сусідніми країнами — СРСР і Чехословаччиною. Нині ця дружба є одним з чудових зразків сердечних, братерських відносин між країнами світової системи соціалізму.

20-ті роковини возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною є святом всієї вільної сім'ї народів нашої країни і разом з тим святом радянсько-чехословацької дружби, демонстрацією її непереборної життєвої сили.

Закарпатські українці — корінне населення південних схилів Карпат і басейну ріки Тіси. Ця територія була здавна заселена частиною східнослов'янської етнічної групи³. Дані археологічних досліджень, вивчення письмових джерел, мови, культури, звичаїв закарпатських українців начисто спростовують «теорії» деяких буржуазних вчених, які намагаються зобразити корінне українське населення цієї території як пришельців з-за Карпат. Подібні погляди висловлювали, наприклад, А. Годінка, Ш. Бонкало, Я. Стрипський та інші⁴. В X—XI ст. Закарпаття входило до складу Київської Русі⁵. В XI сторіччі після кровопролитних боїв край захопили угорські феодали. Населення Закарпаття було надовго відірване від своїх єдинокровних братів, що жили на схід від Карпат⁶. Меч і вогонь підкорили одвічну слов'янську зем-

¹ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1960, стор. 271.

² Газ. «Радянська Україна», 26 січня 1946 р.

³ И. Г. Коломиец. Очерки по истории Закарпаття. ч. I. Труды Томского госуниверситета, т. 121, Томск, 1953.

⁴ Hodinka Antal. A munkácsi görögkatholikus püspökseg, története. Вар., 1910; Bonkáló Sándor. A magyar ruthenének. Вар., 1920; Стрипський Ядор. Старша руська письменність на Угорщині, Цирбар, 1907.

⁵ М. Лелекач. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст. Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 2, Ужгород, 1949.

⁶ Всемирная история, т. III, М., 1957, стор. 446.

лю, але їм не під силу було знищити нестримне прагнення трудящих Закарпаття визволитися з неволі, возз'єднатися з братами, що жили за Карпатами, на Сході.

Вся історія дорадянського Закарпаття — це героїчний літопис нерівної багатомісної боротьби проти експлуатації, дикого терору, за свою національну самобутність, за возз'єднання з українським і російським народами.

Великий вплив на боротьбу трудящих Закарпаття за своє соціальне і національне визволення справила визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти шляхетської Польщі. На початку XVIII сторіччя в Угорщині і зокрема на Закарпатті розгорнувся могутній національно-визвольний рух проти австрійських загарбників на чолі з Ференцем Ракоці. Українські селяни боролися пліч-о-пліч з угорцями, словаками, молдаванами проти ненависного панування габсбургської монархії, проти кріпосництва. Селяни Ужгородщини під проводом Івана Беци в 1704 р. визволили від австрійських військ територію нинішнього Закарпаття⁷. Але, як і всі інші виступи селян, і це повстання зазнало поразки.

Під впливом революційних подій 1848 р. в Угорщині піднялись на боротьбу і народні маси Закарпаття⁸. Початок XX сторіччя на Закарпатській Україні проходить під впливом російської революції 1905—1907 рр.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства, ознаменувала собою поворотну віху в історії революційно-визвольної боротьби трудящих всього світу, в тому числі і трудящих поневоленого Закарпаття. Встановлення Радянської влади в Росії та створення Української Радянської Соціалістичної Республіки сприяли посиленню боротьби трудящих Закарпаття за возз'єднання з українським та російським народами. З утворенням наприкінці 1918 р. перших комуністичних організацій на Закарпатті боротьба трудящих за возз'єднання піднімається на вищий ступінь, стає якісно новою, цілеспрямованою і організованою. Комуністичні організації Закарпаття входять до складу Комуністичної партії Угорщини як «група комуністів Руської Країни»⁹. Під керівництвом комуністів трудящі створювали революційні Ради робітників і селян, які розгорнули активну діяльність за возз'єднання Закарпаття із своєю матір'ю-Україною.

Саме про це писали в своєму рішенні селяни Синевірської Поляни: «Ми, русини (Українці.— В. Б.), живущі в Карпатах, на границі Галиції, согласні приклучитися или соединитися до руской України, так если будеме пользоваться государственнов земельов і лісом, аби усьо було на селі жителям, бо ми туй люде зовсім бідні, бо нас туй государственное панство притисло було так, что совершенно не моглисме прожити...»¹⁰. А делегати народних зборів у Хусті 21 січня 1919 р. у своєму рішенні одностайно вимагали возз'єднати Закарпаття з Радянською Україною «без панів і попів»¹¹. Подібні резолюції приймали робітники, селяни і солдати багатьох сіл і міст Закарпаття.

⁷ Я. І. Штернберг. З історії спільної боротьби угорських і українських селян під час визвольної війни 1703—1711 рр. Наукові записки Ужгородського університету, т. 38, 1958. Всемирная история, т. V, стор. 458.

⁸ И. Н. Мельникова. Закарпатская Украина в революции 1848 года. Ученые записки Института славяноведения, т. I, М., 1948 г.

⁹ М. В. Троян. Боротьба трудящих Мукачівщини за Радянську владу в 1918—1919 рр., Наукові записки Ужгородського держуніверситету, т. XXX, серія історична, Ужгород, 1957, стор. 69.

¹⁰ Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 1, (1917—1923 рр.), Ужгород, стор. 77.

¹¹ П. С м и я н. Закарпатський всенародний конгрес (3 революційного минулого, 1919 р.), журн. «Жовтень», 1963, № 1.

Яскраву сторінку вписали трудящі Закарпаття в історію революційно-визвольної боротьби в березні 1919 р., коли в Угорщині під керівництвом Комуністичної партії перемогла соціалістична революція. Революцію в Угорщині палко вітав Володимир Ілліч Ленін. «Ви ведете єдино законну, справедливу, істинно революційну війну, війну пригноблених проти гнобителів, війну трудящих проти експлуататорів, війну за перемогу соціалізму, — писав він. — В усьому світі все, що є чесного в робітничому класі, на вашому боці»¹².

Радянська влада, встановлена в цей час на Закарпатті, негайно почала здійснювати важливі соціалістичні перетворення в галузі політичного, економічного та культурного життя. Було проголошено рівноправність народів, ліквідовано національний гніт. Почали видаватись газети рідною мовою, йшла підготовка до відкриття шкіл з українською мовою навчання¹³.

Трудящі краю радо вітали встановлення Радянської влади в Угорщині, бо вона несла їм довгождане визволення. Пройняті довір'ям до Комуністичної партії Угорщини, робітники і селяни Закарпаття об'єднали свої зусилля з братами по класу для захисту завоювань соціалістичної революції. Створена Русинська червона дивізія, що входила до складу Угорської Червоної Армії, прославилася себе самовідданим героїзмом в боях за Радянську республіку в Угорщині¹⁴.

Але «священий союз» імперіалістичних хижаків Заходу з допомогою внутрішньої контрреволюції втопив у крові Радянську владу в Угорщині і на Закарпатті. Американські, англійські і французькі імперіалісти здійснювали свої підступні плани на Закарпатті з допомогою українських буржуазно-націоналістичних запродавців і реакційного уніатського духовенства. Мерзенні торговці інтересами народу — волошини, бращайки, грабарі, бескиди — 8 травня 1919 р. в Ужгороді розіграли комедію «добровільного» приєднання Закарпатської України до Чехословацької республіки. У вересні 1919 р. імперіалісти всупереч волі трудящих включили Закарпаття до Чехословаччини¹⁵.

Чеські імперіалісти мало чим відрізнялися від інших імперіалістів. Їх панування розпочалось встановленням військової диктатури, яка була лише формально скасована в 1923 р. Насильствене включення Закарпаття до складу Чехословацької республіки не могло дати його народів ні соціального, ні національного визволення. Закарпатська Україна залишилася внутрішньою напівколонією, базою сировини для промисловості так званих «історичних земель» Чехословаччини, ринком збуту товарів, поставщиком дешевої робочої сили не тільки всередині країни, але й для капіталістів Бельгії, Франції, США, Канади, країн Латинської Америки.

Жорстокий визиск, безправ'я, національні утиски не могли не викликати протесту з боку трудящих Закарпаття. Цю боротьбу очолювала Комуністична організація Закарпаття, в складі якої працювали такі віддані справі робітничого класу діячі як Олекса Борканюк, Іван Локота, Микола Сидоряк, Павло Терен, Іван Турянця, Іван Петрущак та багато інших.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 346—347.

¹³ В. В. Усенко. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті. 1917—1919 рр., К., 1955, стор. 149—152; И. Угрип. Революционная печать Закарпатской Украины в 1919 г., газ. «Советское Закарпатье», 4 червня 1959 р.

¹⁴ Б. І. Співак. До питання про участь трудящих Закарпаття у захисті Угорської Радянської Республіки у 1919 році. Доповіді та повідомлення Ужгородського держуніверситету, серія історична, № 4, Ужгород, 1960, стор. 70—73.

¹⁵ Г. Никольсон. Как делался мир в 1919 г. Перевод с английского, М., ОГИЗ, 1945, стор. 187—189, 215, 219.

Неоціненне значення для інтернаціонального виховання українців Закарпаття мали безпосередні зв'язки комуністів Закарпаття з комуністами Радянської України, зокрема, Київщини. В 1926 р. комуністи Києва надіслали Закарпатській партійній організації шовковий червоний прапор (нині зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї) і листа, в якому писали: «Пам'ятайте, що наші серця б'ються в одному темпі з Вашими. В своїй визвольній боротьбі Ви продовжуєте почату нами революцію, ми ж будемо Радянську республіку не тільки для себе, але і для Вас».

У відповіді делегати VII крайової партійної конференції Закарпаття урочисто заявили: «Клянемося продовжувати боротьбу до того часу, поки не побачимося разом з Вами у возз'єднаній навіки Радянській Україні — складовій і невід'ємній частині СРСР»¹⁶.

Під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини та її Закарпатського крайового комітету з року в рік активнішою і рішучішою стає боротьба трудящих Закарпаття за повалення ненависного експлуататорського режиму, за ліквідацію соціального та національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною — складовою і невід'ємною частиною Союзу РСР.

Боротьба трудящих краю за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною діставала братерське співчуття і активну підтримку також з боку комуністів, передових пролетарів, селян та інтелігенції Чехословаччини. «Всьому світові відомо, — писав у журналі «Коммунистический Интернационал» один з керівних діячів Комуністичної партії Чехословаччини, — що не тільки найглибша симпатія, але й увесь революційний бойовий дух найширших верств трудящого населення Закарпатської України належать звільненій з-під капіталістичного ярма Радянській Україні... Не тільки природне почуття спільності притягує маси Закарпатської України в бік їх співвітчизників в Радянському Союзі, але в першу чергу прагнення звільнитися від економічних і суспільних злиднів, яких вони зазнають в Чехословаччині, шляхом революційної боротьби. Політична програма трудящих Закарпатської України — возз'єднання з Радянською Україною»¹⁷.

Імперіалістична буржуазія, буржуазні націоналісти всіх мастей намагались розірвати інтернаціональну єдність трудящих Чехословаччини. КПЧ протиставила цим намаганням реакційної буржуазії, національних буржуазних партій масову боротьбу за широкий народний фронт, за згуртування трудящих на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму. «Революційний пролетаріат решти національностей Чехословаччини своєю боротьбою стає на бік підкарпатурського люду, який вже тепер знає, що тільки в цьому об'єднанні під прапором Комуністичної партії і Комуністичного Інтернаціоналу досягне свого визволення»¹⁸, — заявляв Й. Гакен, один з засновників і керівників КПЧ.

З свого боку трудящі Закарпаття під керівництвом комуністів надавали допомогу в боротьбі пролетарів інших земель Чехословаччини, організували демонстрації політичної солідарності з революційними виступами робітників і селян Угорщини, Польщі, Румунії та інших капіталістичних країн. В 1931 р. XI Закарпатська конференція Комуністичної партії Чехословаччини заявила енергійний протест проти ка-

¹⁶ Газ. «Карпатська правда», №№ 47, 48, 49 за 1926 р.

¹⁷ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1930, № 6, стор. 28.

¹⁸ Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у Чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921—1938 рр.), Ужгород, 1959, стор. 343.

тувань трудового населення Західної України і Західної Білорусії карателями Пiлсудського.

Яскравим проявом інтернаціоналізму була допомога трудящих Закарпаття народів республіканської Іспанії. На заклик крайової партійної організації багато комуністів і безпартійних — українців, угорців, словаків та інших — поїхало в Іспанію, щоб із зброєю в руках захищати республіку. І. Залізник з Чинадієва, М. Немеш з Углі, І. Купар і Б. Фізеші з Мукачева, І. Ботош з Ужгорода, А. Головко з Великих Лучок, Степан Чижмар з Хустщини та десятки інших добровольців були бійцями прославлених в боях інтернаціональних батальйонів. Смертю хоробрих загинув в Іспанії І. Еберт, учасник угорської соціалістичної революції, один з керівників закарпатської молоді¹⁹.

В 1938 р. з благословення західних «демократів», за Мюнхенською угодою, яку підписали уряди Англії, Франції, Німеччини та Італії, однією з перших країн на поталу Гітлеру була віддана Чехословаччина. Радянський Союз був єдиною країною в світі, яка відкрито і рішуче засудила агресію і свавілля фашистів. Уряд першої країни соціалізму пропонував чехословацькому урядові всебічну допомогу. Але останній уперто відмовлявся від дружньої допомоги СРСР. В березні 1939 р. фашистська Німеччина окупувала всі чеські землі, проголосила Словаччину «незалежною державою», а Закарпатську Україну після ряду дипломатичних комбінацій передала під чобіт свого угорського сателіта Хорти. Радянський уряд гостро засудив цей міжнародний розбій фашистів.

Понад 5 років лютували фашисти на Закарпатті. За неповними даними Надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів німецько-угорських фашистських загарбників та їх спільників на Закарпатській Україні в період з 15 березня 1939 р. по 27 жовтня 1944 р. окупанти кинули в тюрми і концтабори 183 395 чоловік, з яких 114 982 були позвірячому замучені або спалені²⁰. Вони вивезли 78 300 голів великої рогатої худоби, 22 400 коней, 25 567 свиней, 18 567 овець, 1 128 тис. центнерів зерна, незліченну кількість деревини, солі та інших матеріалів²¹.

Проте народ Закарпаття не скорився окупантам. Очоловані комуністами партизанські загони завдавали їм відчутних ударів.

Запалюючим прикладом для населення Закарпаття була самовіддана й безприкладна за своєю мужністю боротьба, яку вели проти німецько-фашистських загарбників народи СРСР.

Особливо широкого розмаху на Закарпатті партизанський рух набуває в 1943—1944 рр. ЦК КП України, Український штаб партизанського руху надсилають сюди кілька груп досвідчених партизанів — Ф. Потокі, Героя Радянського Союзу О. Тканка, В. Русина, Д. Усти, І. Прищепи та ін. З'єднуючись з місцевими підпільниками і партизанами ці групи перетворювалися у з'єднання, які завдавали відчутних ударів ворогові. Лише з липня до жовтня 1944 р. за далеко не повними даними партизанські з'єднання Тканка, Русина і Усти-Прищепи знищили 3 600 ворожих солдатів і офіцерів, 1 663 взяли в полон, знищили 24 паровози, 218 вагонів і платформ, 25 автомашин, висадили в повітря 5 мостів, 3 склади і захопили великі трофеї²².

В партизанських загонах і з'єднаннях спільно воювали проти фашистів росіяни, українці, словаки, чехи, угорці, румуни, поляки та представники інших національностей. Чимало закарпатців брало участь в антифашистській підпільній боротьбі в інших областях України, в Чехо-

¹⁹ Газ. «Карпатська правда», 22 серпня 1937 р.

²⁰ Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках, вид-во Львівського університету, 1963, стор. 291.

²¹ Закарпаття на соціалістичному шляху, Ужгород, 1948, стор. 28.

²² В сім'ї єдиній, Ужгород, 1954, стор. 164.

словаччині, Угорщині, Югославії та інших країнах. В період Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистської Німеччини в лавах Радянської Армії, в складі Чехословацького корпусу були і українці з Закарпаття.

В другій половині вересня 1944 р. війська 4-го Українського фронту розпочали безпосередні бої за Карпатські перевали. Після запеклих боїв в умовах бездоріжжя і важкодоступної гірсько-лісисті місцевості в Прикарпатті війська 1-ї гвардійської армії генерал-полковника А. А. Гречка, 17 гвардійського стрілецького корпусу генерал-лейтенанта А. І. Гастіловича і війська 18 армії генерал-лейтенанта Є. П. Журавльова прорвали укріплення ворога і на 18 жовтня оволоділи перевалами в Карпатах²³. 27—28 жовтня вся територія Закарпаття була визволена від окупантів. Трудящі Закарпаття назавжди збережуть в серці любов до всіх синів радянського народу, які боролися за визволення їх з неволі. В боях за волю трудящих Закарпаття росіянин комсомолец Лукашов повторив подвиг Олександра Матросова, українці Костенко та Погорелий висадили в повітря ворожі доти з так званої неприступної лінії Арпада. Казах Саджаров лише в одному бою за гірське село знищив 12 фашистів. Мордвин сержант Синякаєв разом з своїми товаришами-кулеметниками героїчно захищав гору Кичера, знищивши 120 ворожих солдатів і офіцерів²⁴.

З виходом з підпілля партійні організації всю свою діяльність спрямували на те, щоб ліквідувати наслідки фашистського режиму, забезпечити перехід влади до рук трудящих. В усіх містах і селах почали виникати Народні Комітети*. 12 листопада 1944 р. відбулися збори трудящих Ужгорода, на яких було обрано Народний Комітет у складі 55 чоловік, а також Народний Комітет Мукачева в кількості 43 чоловік²⁵. Важливим політичним фактором у виборах Народних Комітетів було те, що всюди населення віддавало перевагу комуністам.

Перед Народними Комітетами стояло завдання конфіскувати поміщицькі землі і негайно передати їх безплатно безземельним і малоземельним селянам; скасувати податки, встановлені фашистами, націоналізувати всі банки, великі підприємства, заводи і фабрики, забезпечити безплатне навчання рідною мовою в початкових та середніх школах, охопити всіх дітей шкільного віку навчанням; відродити зруйновані фашистами міста і села, промислові підприємства, транспорт, сільське господарство, культурні заклади. Центральним завданням, що стояло перед Народними Комітетами, було возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Мітинги, збори, демонстрації тих днів проходили під лозунгами «Воля народу — возз'єднатися з Радянською Україною!» На чолі цього народного руху були комуністи.

19 листопада 1944 р. в місті Мукачеві розпочала свою роботу Перша конференція комуністичних організацій Закарпатської України. Конференція проголосила створення Комуністичної партії Закарпатської України, обрала Центральний Комітет КПЗУ з 24 чоловік. До складу ЦК увійшли товариші І. Туряниця, А. Чеканюк, І. Ваш, І. Ледней, П. Варга, Д. Тарахонич, О. Борканюк, М. Климпотюк, Т. Тимко та інші²⁶.

Перша конференція КПЗУ прийняла вітального листа ЦК ВКП(б),

²³ А. А. Гречко. Визволення Закарпаття. Збірник статей «Героїчне незабутнє», К., 1964, стор. 79—80.

²⁴ Газ. «Известия», 19 жовтня 1944 р.; газ. «Красная звезда», 28 жовтня 1944 р.

* В районі дій партизанських загонів у деяких селах виникли Народні Комітети як органи народної влади ще до визволення Закарпаття радянськими військами.

²⁵ В. Хайнас. Здійснення мрії, Ужгород, 1963, стор. 69.

²⁶ Газ. «Закарпатська правда», 21 листопада 1944 р.

в якому писалося: «В цьому привітанні ми висловлюємо найширші думки та національні сподівання нашого народу. Ми заявляємо про своє непохитне прагнення возз'єднатися з нашими єдинокровними братами, які живуть на території Радянської України. Ми бажаємо після вікового відчуження, коли український народ був розірваний на частини і ми жили під чужеземною опікою, повернутися в лоно своєї Батьківщини — Радянської України»²⁷.

Здійснюючи рішення Першої конференції КПЗУ, Народний Комітет Ужгорода виступив ініціатором скликання Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України. На початку листопада 1944 р. він звернувся до Мукачівського Народного Комітету з пропозицією скликати з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України для обрання центральної народної влади і обговорення питання про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Був створений організаційний комітет, який і підготував скликання Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України²⁸. В містах і селах проходили вибори делегатів на з'їзд. Обирались кращі представники від робітників, селянства та інтелігенції. Трудящі давали своїм делегатам наказ, який вони повинні були проголосити на з'їзді.

26 листопада 1944 р. відкрився історичний з'їзд Народних Комітетів. З найвіддаленіших гірських сіл і містечок з'їхались обранці народу до Мукачева, щоб висловити волю трудящих. Всього на з'їзді були присутні 663 делегати від 13 округів Закарпатської України, з них 178 робітників, 258 селян, 172 представники інтелігенції, 55 торгівців, ремісники та інші²⁹.

На з'їзді був прийнятий Маніфест, підписаний всіма делегатами з'їзду, в якому проголошувалось возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. З'їзд одноголосно обрав Народну Раду Закарпатської України із 17 чоловік. Вона сформувала уряд у складі Президії та її уповноважених по різних галузях державного управління і народного господарства. Головою НРЗУ був обраний І. І. Туряниця.

Трудящі Закарпаття з радістю зустріли рішення Першого з'їзду Народних Комітетів. В листі голови Народного Комітету с. Кам'яниця Ужгородського округу писалося: «Жителі нашого села дуже раді, що з'їзд Народних Комітетів висловив їх віковичну мрію про життя в одній державі, в одній сім'ї з великим українським народом, про землю»³⁰. Виступаючи на мітингу в с. Невизьке бідняк Ю. Бодяк сказав: «Закарпатські українці змогли здобути повну свободу і можливість вільно висловитися за возз'єднання з Радянською Україною, за ліквідацію поміщицького землеволодіння тільки дякуючи Червоній Армії, дякуючи великому радянському народові, який із-за Карпат подав нам руку братньої допомоги»³¹.

Велике значення для відродження і розвитку економіки Закарпаття мали господарсько-фінансові угоди про поставки між представниками командування Радянської Армії і окремими підприємствами, а також укладення торговельної угоди з Радянською Україною. Так, командування 4-го Українського фронту виділило для населення Закарпаття із своїх запасів 250 000 пудів зерна³². Тисячі людей щоденно одержували медичну допомогу. Лише в перші дні визволення по обслу-

²⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 9, арк. 67.

²⁸ В. Хайна с. Назв. праця, стор. 77.

²⁹ Перший з'їзд Народних Комітетів. Доповіді і резолюції, Ужгород, 1944, стор. 2.

³⁰ Газ. «Закарпатська правда», 30 листопада 1944 р.

³¹ Там же.

³² В. Хайна с. Назв. праця, стор. 90.

говуванню місцевого населення працювало понад 150 медичних пунктів, організованих військово-санітарним управлінням 4-го Українсько-го фронту³³.

Яскравим виявом безмежної вдячності трудящих Закарпаття радянському народові, Комуністичній партії і Радянському уряду за волю, за допомогу був добровільний масовий вступ понад 25 тис. юнаків і дівчат в ряди Радянської Армії. За зразкове виконання завдань командування, за мужність і доблесть 15 тис. добровольців були нагороджені орденами і медалями, а С. М. Вайді з Тячівського округу по смертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу³⁴.

Настав незабутній день 29 червня 1945 р. Підписанням Договору між СРСР і Чехословацькою республікою про возз'єднання Закарпаття з своєю матір'ю-Вітчизною закінчився довгий і складний шлях боротьби трудящих краю за своє соціальне і національне визволення. Закарпаття назавжди увійшло у вільну сім'ю радянських народів, возз'єднавшись з Радянською Україною — невід'ємною складовою частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Рішенням ЦК ВКП(б) від 15 грудня 1945 р. Комуністична партія Закарпатської України була прийнята до складу ВКП(б).

Минуло двадцять років з того незабутнього часу. За ці роки при повсякденній увазі і допомозі Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянського уряду, під керівництвом ЦК КП України, спираючись на безкорисливу допомогу братніх народів Радянського Союзу, трудящі області повністю загоїли рани, нанесені війною, здійснили величезні соціалістичні перетворення. Невпізнано змінилося обличчя Закарпаття. З аграрного приладку буржуазної Чехословаччини і хортістської Угорщини, з краю голоду і злиднів, безробіття і масової еміграції, неписьменності і соціальних хвороб, із «землі без імені» Закарпаття перетворилося в квітучу область Радянської України.

Уже в 1946 р. Центральний Комітет партії і Уряд республіки ухвалили спеціальну постанову про розвиток народного господарства області³⁵. В Закарпатті створювалася сучасна промисловість. За роки Радянської влади тут було побудовано та реконструйовано близько 200 великих підприємств, близько 100 нових цехів, обладнаних найновішим устаткуванням і машинами. Реконструкція і розширення старих і введення в дію нових підприємств дали змогу збільшити виробничі потужності проти 1946 р. в кілька разів, обсяг випуску валової продукції — майже в 11,5 раза, кількість робітників зросла в три рази, продуктивність праці — майже в 4 рази. Розвиток промисловості сприяв різкому піднесенню культурно-технічного рівня робітників.

За останні роки широкого розвитку набули на Закарпатті такі галузі промисловості, як верстатобудування, приладобудування і машинобудування. Поблизу Мукачева виріс верстатобудівний завод ім. Кірова, продукція якого нині експортується у 36 країн світу.

Друге народження пережили старі хімічні підприємства, а поряд з ними з'явилися нові, зокрема, Ужгородська фабрика побутової хімії, Горбківський завод глинопорошку та ін. Лише за останні п'ять років у розвиток хімічної промисловості області вкладено близько 5 млн. крб. Це дало змогу збільшити обсяг випуску продукції, значно розширити її асортимент.

В Закарпатті ведеться геологічна розвідка корисних копалин. Від-

³³ Газ. «Закарпатська правда», 10 січня 1945 р.

³⁴ В. Хайна с. Назв. праця, стор. 86.

³⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 40, стор. 2.

крито Олександрівське родовище солі в Хустському районі — найбільше в Європі, біля с. Терєбля знайдені значні запаси природного газу.

Провідне місце в області займає лісова, деревообробна і мебльова промисловість. В Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Іршаві, Хусті, Сваляві, Буштині, Чинадієві, Рахові та інших місцях працюють великі підприємства деревообробної промисловості. В Рахові побудована і введена в дію потужна картонна фабрика. В 1964 р. збудовано Свалявський і Терєвський цехи деревинно-стружкових плит потужністю по 25 тис. кубометрів кожний. Колектив першого з них першим у країні досяг проектно потужності.

Бурхливо розвивається харчова промисловість. Збудовано багато нових підприємств, серед яких є плодоконсервні, винні заводи, м'ясокомбінати, хлібзаводи, коньячний комбінат тощо. В порівнянні з 1946 р. у 18 разів зросло виробництво консервів, взуття — в 62, а трикотажу — в 260 раз³⁶.

Докорінні зміни відбулися в сільському господарстві Закарпаття. До Радянської влади 110 тисяч дрібних селянських господарств області мали землі в два рази менше, ніж 708 поміщиків³⁷. З встановленням Радянської влади трудяще селянство області під керівництвом партійних організацій стало на шлях колективного обробки землі. Нині в нашій області є 148 великих колгоспних господарств, 16 радгоспів, кілька дослідних станцій, оснащених сучасною сільськогосподарською технікою. Якщо в дорадянські часи поля селянської бідноти оброблялись дерев'яними сохами, мотиками, а трактори були лише в кількох поміщицьких маєтках, то тепер в сільському господарстві понад 3 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні), 165 зернових комбайнів, 1399 вантажних автомобілів та ін. 98% колгоспів і радгоспів електрифіковано. В сільськогосподарському виробництві зайнято 2320 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Найбільш розвинуто в області м'ясо-молочне тваринництво, вівчарство, зернове господарство.

В 1930 р., коли розпочалась економічна криза в Чехословаччині, Закарпаття відвідала відома німецька письменниця Анна Зегерс. Віддаючи шану працелюбності закарпатських трудящих, вона писала:

«Дайте цим змореним голодом і рабством трудящим Закарпаття свободу, звільніть їх від панів і вони перетворять гористий край у квітучий сад»³⁸. В умовах Радянської влади збулися слова великого друга нашого народу. Сьогодні Закарпаття це справжній квітучий сад. В колгоспах і радгоспах краю понад 17 тис. га виноградників і близько 55 тис. га садів. В найближчі роки площа садів і виноградників буде доведена до 100 тис. гектарів.

Самовіддано трудяться працівники сільського господарства Закарпаття, розвиваючи економіку краю, примножуючи багатства рідної Батьківщини. Їх скромну працю високо оцінила Комуністична партія і Радянський уряд, нагородивши в 1958 р. Закарпатську область за успіхи в розвитку сільського господарства орденом Леніна.

В нових соціалістичних умовах вирости нові люди — трудівники міст і сіл області — будівники щасливого життя. Далеко за межами області відомі імена Двічі Героя Соціалістичної Праці, депутата Верховної Ради УРСР, а в минулому наймички, ланкової Г. М. Ладані, майстра високих врожаїв кукурудзи, Героя Соціалістичної Праці депутата Верховної Ради СРСР Ю. Ю. Пітри, Героя Соціалістичної Праці полірувальниці Ю. І. Гудак, депутата Верховної Ради СРСР, бригадира

³⁶ Дані статуправління Закарпатської області за 1946—1964 рр.

³⁷ В. І. Бєлоусов. На шляху до перемоги, Ужгород, 1958, стор. 24.

³⁸ Очима друзів. Збірка, Ужгород, 1964, стор. 33.

Хустської фетро-фільцевої фабрики М. Енеді, Заслуженого будівельника УРСР, депутата Верховної Ради республіки О. І. Луцовича та інших.

Значно підвищився добробут трудящих. В області побудовано за рахунок державних капіталовкладень близько 800 тис. кв. м житла, газифіковано біля 17 тис. квартир. З допомогою держави індивідуальними забудовниками збудовано понад 86 тис. добротних будинків, в тому числі понад 74 тис. будинків в сільській місцевості. Це означає, що кожний другий будинок в області збудовано за роки Радянської влади. Населення області має понад 8 тис. телевізорів, 82 тис. радіоприймачів, близько 2 тис. автомашин, тисячі мотоциклів.

За 20 років волею Комуністичної партії і Радянського уряду на Закарпатті відбулася справжня культурна революція. В дорадянському Закарпатті було лише п'ять гімназій, 15 горожанських і 327 початкових шкіл. Так писав про ті часи відомий закарпатський поет полум'яний революціонер-патріот Дмитро Вакаров, замучений у фашистському концтаборі:

«Строят тюрьмы и казармы,
держат в страхе край родной.
На село по два жандарма,
а читальни — ни одной.
Вместо школы — в селах церковь,
с позолоченным крестом,
Стерегут, как псы, неволю
староста с попом».

Нині на Закарпатті діє 765 шкіл, де навчається близько 190 тис. учнів, в тому числі: 125 середніх, 349 восьмирічних та 281 початкова Серед восьмирічних та середніх шкіл — 17 шкіл-інтернатів. Навчання в школах проводиться українською, російською, угорською та молдавською мовами. Радянська влада в Ужгороді відкрила державний університет, перший вищий навчальний заклад в історії Закарпаття, в якому навчається понад 7 тисяч дітей лісорубів, шахтарів, солекопів, виноградарів, чабанів — представники 15 національностей.

В містах і селах області створена широка сітка культурно-освітніх закладів. Нині в області діють 587 будинків культури і клубів, 752 бібліотеки, 638 стаціонарних кіноустановок, державний обласний краєзнавчий музей, картинна галерея, державний музично-драматичний театр, Закарпатський державний заслужений народний хор, 5 тисяч гуртків художньої самодіяльності, 3 народні театри, кілька музеїв на громадських началах, 13 музичних шкіл та п'ять філіалів.

За роки Радянської влади в Закарпатті виріс великий загін творчої інтелігенції — письменників, художників, скульпторів, композиторів, які своїми творами вносять значний вклад в справу виховання нової людини, відданої ідеалам комунізму. Серед них народний художник СРСР Й. Бокшай, народний художник УРСР А. Кашшай, заслужені діячі мистецтв Г. Глюк та В. Свида.

Багато зроблено за роки Радянської влади для розвитку охорони здоров'я. В 1936 р. в області було всього 269 лікарів, медична допомога надавалась за високу плату і була недоступна для трудящих. Нині в нашій області є 920 медичних закладів, в тому числі 106 стаціонарних лікарень, майже на 8 тис. ліжок, в яких працює 1210 лікарів і понад 5 тис. середніх медичних працівників. Понад 17 млн. крб. виділяється щорічно на медичне обслуговування трудящих.

Нові пісні линуць сьогодні з закарпатських полонин.

Верховино, ти мій краю,
Хто твої тепер впізнає
І села, і міста.

Це слова з пісні самодіяльного композитора М. Машкіна. Нове життя народило нові слова, що йдуть від самого серця народу.

Закарпатська область межує з чотирма країнами народної демократії — Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною і Румунією. Закарпатська партійна організація — невеликий загін КПРС, — здійснюючи рішення XX і XXII з'їздів КПРС, Програму партії, постійно дбає про виховання багатонаціональної сім'ї трудящих області в дусі дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Вона докладаеть багато зусиль, щоб зміцнювати і розвивати дружні зв'язки між трудящими нашої області і трудящими всіх національностей Радянської Вітчизни, з трудящими країн народної демократії. І радісно засвідчити, що ідеї пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів стали пануючою ідеологією серед трудящих молоді радянської області. Трудящі Закарпаття, як і всі радянські люди, ясно усвідомлюють, що дружба народів соціалістичної співдружності, пролетарська солідарність трудящих всього світу є джерелом сили і нездоланності великої справи миру, демократії, соціалізму і комунізму.

Корінні соціально-економічні перетворення, що відбулися на Закарпатті за роки Радянської влади — це ще один чудовий приклад величезної життєдайної сили нашого суспільного і державного ладу, зразок здійснення ленінської національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу.

Двадцять річницю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною трудящі області зустрічають з великим трудовим піднесенням. Натхнені запалюючими ідеями Програми побудови комунізму робітники, колгоспники, інженерно-технічні працівники, спеціалісти сільського господарства розгорнули широке змагання за успішне здійснення плану 1965 р. — завершального року семирічки.

М. І. КРАВЧУК

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр.

У період Великої Вітчизняної війни керівна сила радянського суспільства — робітничий клас виявив високу ідейно-політичну зрілість, свідомість свого громадського обов'язку в захисті великих завоювань Жовтневої соціалістичної революції, відіграв виняткову роль у врятуванні людства від загрози фашистського поневолення.

Узагальнення досвіду багатогранної діяльності робітничого класу СРСР, в тому числі України, в період Великої Вітчизняної війни має важливе наукове і політичне значення. Після XX з'їзду КПРС з'явилося багато праць з історії радянського робітничого класу в роки війни. До них, насамперед, слід віднести монографії О. В. Митрофанової, Г. Г. Морехіної, М. П. Липатова, Г. О. Куманьова та інших¹. Значно поживавилось вивчення історії робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни і в Українській РСР. Цінні відомості про діяльність робітничого класу в цей період знаходимо в збірниках документів і матеріалів, що вийшли на Україні².

Заслуговує на увагу збірник статей «Питання історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни» (К., 1961), де введено до наукового вжитку ряд нових, раніше невідомих матеріалів, що характеризують не тільки діяльність партійних організацій, а й робітничого класу УРСР. Цінний фактичний матеріал, який показує небувалий патріотизм і героїчні подвиги робітників при захисті Києва, Одеси, Севастополя наведено в статтях, нарисах, спогадах, наукових монографіях таких авторів, як С. А. Вольський, Д. Ф. Григорович, К. К. Дубина, О. В. Мойсеев, П. М. Овчаренко, Я. Ю. Пашко, П. Т. Тронько, А. Т. Чеканюк. Окремі сторони діяльності робітничого класу України у підпіллі і партизанських загонах, ополченні, у боротьбі за відбудову народного господарства відбито в працях П. М. Балкового, М. О. Буцька, Г. Я. Ємченка, В. І. Клокова, І. Т. Кулика, В. М. Мавроді, І. Я. Омеляненка, І. І. Слинька, М. І. Супрунєнка.

З першого ж дня війни робітничий клас Радянської України, разом з усіма трудящими, грудьми став на захист рідної землі. Незламна воля робітників до нещадної боротьби проти ворога, до перемоги в цій боротьбі, небувала їх згуртованість навколо Комуністичної партії, вірність соціалістичній Батьківщині проявилися на численних мітингах і зборах.

¹ А. В. Митрофанова. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1960; Г. Г. Морехина. Рабочий класс — фронту. Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг., М., 1962; Н. П. Липатов. Черная металлургия Урала в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Очерки истории строительства, М., 1960; Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1963.

² Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., Запорожье, 1959; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, Днепропетровск, 1962; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, Харьков, 1963; Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., Харьков, 1963; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., К., 1963; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, К., 1963 та інші.

Почуття робітників республіки висловив сталевар Дніпропетровського заводу ім. Комінтерна тов. Ляшенко: «Будемо працювати не складаючи рук... Хай знають фашистські ватажки, що на священних рубежах соціалізму вони знайдуть собі могилу».

Сотні тисяч робітників у ці дні вступали в ряди Червоної Армії, народне ополчення і винищувальні батальйони. По одному лише Київському військкомату в перші дні війни подали заяви з проханням відправити їх добровольцями в Червону Армію 52 тисячі робітників і службовців. У Харкові за кілька днів були сформовані полки ополченців на тракторному, електромеханічному, паровозобудівному та інших заводах. У Дніпропетровську на кожному підприємстві було створено загони народного ополчення. На кінець липня в Запорізькій області налічувалось 200 тисяч ополченців, в Одесі — 40 тисяч, у Донбасі — до 220 тисяч, у Київській області понад 200 тисяч³. Велика робота по створенню народного ополчення провадилась у Миколаєві, Полтаві, Сумах та інших містах України. Серед ополченських дивізій своєю доблестю відзначались шахтарські дивізії під командуванням К. Провалова та О. Петраковського, сформовані на Донбасі. Вчорашні металісти, шахтарі, енергетики, будівельники у вогні жорстоких боїв з ворогом ставали справними артилеристами, вмілими водіями танків і бронемашин, безстрашними льотчиками, відважними розвідниками.

У відповідності з завданнями воєнного часу Комуністична партія України та її Центральний комітет у дуже стислі строки перебудували всю роботу партійних, радянських, господарських і громадських організацій на воєнний лад. Робітничий клас України відіграв вирішальну роль у перебудові роботи промисловості на воєнний лад, у будівництві оборонних споруд, у виготовленні мін, снарядів, обмундирування. Під час оборони Києва робітники заводів «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик», «Червоний екскаватор», «13 років Жовтня» та інших виконували замовлення діючої армії, ремонтували військову техніку і в той же час оберігали свої підприємства від бомб ворожих літаків і від фашистських диверсантів. Київські робітники власними силами побудували три бронепоезди, виділили команди для них. За час оборони Києва бронепоезди здійснили багато бойових операцій.»

На оборонних рубежах Києва хоробро бились загони народного ополчення і винищувальні батальйони Жовтневого, Залізничного, Московського і Подільського районів. Зв'язківцеві-ополченці шестидесятирічний робітник фабрики ім. К. Маркса тов. Семеновський, побачивши під час бою, що обслуга одного з наших кулеметів героїчно загинула, пробрався під ураганим вогнем противника до кулемета, швидко усунув пошкодження і відкрив вогонь по фашистах. На початку серпня 1941 р. фашисти зробили спробу прорватись у Київ, але зустріли рішучий опір ополченців і бійців винищувальних батальйонів — робітників заводу «Червоний екскаватор». Понад 2500 гітлерівців було взято в полон. «Дорого коштували гітлерівцям неодноразові спроби проникнути в Київ з боку Боярки-Жулян, а також Святошино, Вишгорода», — згадував колишній політрук артилерійського дивізіону, робітник цього заводу І. Г. Пясецький. В обороні Києва взяли участь партизанські загони, створені з робітників Донбасу, Харкова, Полтави⁴.

Протягом 73-денної оборони Одеси робітники місцевих фабрик і заводів, а також порту, не шкодуючи сил, вдень і вночі виробляли для фронту озброєння і боеприпаси, бились як бійці народного ополчення. За період з 20 серпня по 15 жовтня 1941 р. робітники Одеси вигото-

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб: 34, арк. 33—34.

⁴ Т. Строкач. Наш позивний — Свобода, К., 1964, стор. 26—30.

вили для захисників міста 55 танків і відремонтували 40⁵. Колективи заводів ім. Жовтневої революції, ім. Січневого повстання, суднобудівного заводу № 1 та інших виготовили п'ять бронепоездів. Серед робітників розгорнулось масове соцзмагання за дострокове виконання фронтних завдань.

Близько 100 тисяч одеситів брали участь у будівництві оборонних рубежів навколо міста. Багато підприємств, не тільки оборонного значення, а й хлібзаводи, м'ясокомбінат працювали до останнього дня оборони. З 50 тисяч робітників, які в цей час працювали на фабриках і заводах Одеси, 17 тисяч, головним чином жінок, молоді і стариків, прийшли на виробництво уже в дні війни.

Героїзм і самовідданість виявили робітники та інженери при виконанні завдань по евакуації промисловості. Демонтаж і навантаження у вагони промислового устаткування відбувались у край тяжких умовах, часто під жорстокими бомбардуваннями, артобстрілом. Працювати доводилось вдень і вночі, без перепочинку, без сну. Майже всі роботи виконувались вручну. Виявляючи високу свідомість свого громадянського обов'язку і справжній радянський патріотизм, українські робітники здійснили плани евакуації у максимальному обсязі і в стислий строк. Так, лише з Донецької області за 4—10 днів на схід було вивезено понад чотири тисячі вагонів з устаткуванням, матеріалами і близько 30 тисяч кваліфікованих робітників-металургів та членів їх сімей. Те, чого не можна було вивезти, приводилось до непридатності.

Сотні тисяч робітників України билися в рядах Червоної Армії. Назавжди запам'ятали жителі Ленінграда геройські подвиги льотчика-винишувача, колишнього одеського робітника Л. Білоусова, сержанта М. Красношапки. Серед героїв Сталінградської битви радянські люди з гордістю називають імена славних вихованців робітничого класу України генералів А. І. Єременка, М. Ф. Батюка, К. С. Москаленка, полковника Макарчука, танкіста Шматька, артилериста Безбатька, бронейника донецького шахтаря Болото та інших. Назавжди увійшли в літопис Великої Вітчизняної війни імена синів України тричі Героя Радянського Союзу колишнього шосткінського робітника І. Н. Кожедуба, криворізьких гірників двічі Героя Радянського Союзу Д. Б. Глінки і Героя Радянського Союзу Б. Б. Глінки, київського коваля М. Бондаренка, миколаївського машинобудівника В. Матакова, одеської робітниці Н. Онілової та багатьох інших.

Окупувавши територію України, фашисти встановили тут нечувано жорстокий окупаційний режим. Криваві репресії були спрямовані проти всього українського народу і, насамперед, проти його найпередовішої частини — робітничого класу. Так, лише в Донбасі, в районі Острої Могили було знищено понад три тисячі луганчан, у протитанковому рову поблизу Маріуполя розстріляно понад 14 тисяч робітників, серед них відомий на всю країну сталевар М. Мазай. Десятки тисяч робітників знищили фашисти в Харкові, Дніпропетровську, Артемівську, Краматорську, Макіївці.

Для робітників та інженерно-технічних працівників, які в силу тих або інших причин змушені були залишитись на окупованій території, фашистські окупанти запровадили систему каторжної праці. Десятки тисяч робітників і робітниць примусово виганялись у Німеччину для підневільної праці на німецьких капіталістів.

Але окупантам не вдалося поставити собі на службу промисловість та природні багатства України. Робітники, інженери і техніки,

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, М., 1961, стор. 115.

яких фашисти силою примушували стати до роботи, оголосили нещадну боротьбу проти окупантів, відмовлялись працювати на фашистів, організовували саботаж, вчиняли диверсії, залишали підприємства і йшли в села.

Рух проти окупантів очолювала Комуністична партія. Так, Горлівська підпільна партійна організація мобілізувала на активну боротьбу проти окупантів майже всіх робітників міста. У результаті фашисти за два роки окупації не змогли відновити роботу жодної шахти, заводу. Навіть вугілля, необхідне гітлерівцям для залізниці, окупанти змушені були завозити з інших шахт⁶.

На металургійному заводі ім. Дзержинського у Дніпродзержинську окупанти намагались пустити мартенівський цех. Механік цеху І. К. Шиманський і бригадир слюсарів В. Я. Становий за дорученням підпільного міськкому партії загальмували відбудову цеху до приходу Радянської Армії. В листопрокатному цеху електромеханік Дадишко за завданням підпільного міськкому зволікав з ремонтом і установкою моторів аж до березня 1943 р. Під керівництвом члена підпільної міської організації П. М. Огурцова підривна робота провадилась на ГРЕС, цементному заводі та інших підприємствах Дніпродзержинська⁷.

Члени заводської підпільної групи на заводі ім. Дзержинського, керованої головним механіком Лигачевим і техніком-плановиком Давидовим, різали паси, транспортні стрічки, без потреби по декілька разів ремонтували один і той самий агрегат, на складні дільниці ставили некваліфікованих робітників, організовували аварії і т. ін. Підпільники навмисно заплутували облік і паспортизацію, і таким чином не давали можливості окупантам встановити справжню причину поломок і виходу з ладу устаткування. У травні 1942 р. на шахті 5/6 ім. Димитрова Червоноармійського району робітник О. С. Скиба організував підпільну диверсійну групу в складі 39 чоловік, яка діяла під лозунгом: «Жодної тонни вугілля фашистським окупантам!» Ця група вчиняла вибухи, завали на шахтах, виводила з ладу обладнання і т. п.⁸ Систематичні диверсії влаштовувались на заводах і залізничній станції Павлограда. Під керівництвом підпільного міськкому павлоградські робітники у лютому 1943 р. організували збройне повстання, чим допомогли частинам Червоної Армії, які наближались до міста⁹.

Самовіддано діяли і гірники Кривбасу. У жовтні 1943 р. при наближенні Червоної Армії робітник-комсомолец рудника «Червоногвардієць» М. Л. Гринев організував збройний загін з робітників, який допомагав радянським частинам у виконанні бойових операцій, у веденні розвідки і т. ін. Силами цього загону були визволені від окупантів два робітничих селища і врятована від вибуху гребля КРЕС¹⁰. Залізничники — члени підпільної організації на станції Київ І-товарний з березня по липень 1942 р. пустили під укіс три військових ешелони гітлерівців. Робітник К. Ніколенко організував чотири аварії паровозів¹¹.

Найгострішою формою народної боротьби проти окупантів у тилу ворога був партизанський рух, організований і спрямований підпільними партійними організаціями. Робітники становили третину українських партизанів. Серед нагороджених за доблесть і мужність, виявлені в партизанській боротьбі на Україні, є багато робітників. Звання

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 106, арк. 100.

⁷ Там же, од. зб. 8, арк. 45—47, 48.

⁸ Там же, арк. 116.

⁹ Там же, арк. 65.

¹⁰ Там же, арк. 77.

¹¹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг., К., 1963, стор. 273—274.

Героя Радянського Союзу здобули колишній робітник генерал-майор С. В. Руднєв, ливарник Херсонського заводу ім. Петровського В. А. Бегма, уральський залізничник В. І. Клоков та багато інших. Керівникам і організаторам найбільших партизанських з'єднань — колишньому вантажнику Саратовського річкового порту С. А. Ковпаку і дніпропетровському робітнику-кріпильнику О. Ф. Федорову звання Героя Радянського Союзу присвоєні двічі.

Робітничому класові СРСР, і в тому числі робітникам України, належить вирішальна роль у забезпеченні перемоги радянської економіки над воєнною економікою фашистської Німеччини, яка поставила собі на службу промисловість майже всієї Західної Європи. Українські робітники та інженери виявили небачений героїзм при виконанні завдань по евакуації промислових підприємств України у глибокий тил країни і в налагодженні там їх роботи. Всього з України було евакуйовано на Урал, до Сибіру, Поволжя, Середньої Азії та в інші райони країни понад 500 великих підприємств. Серед евакуйованих підприємств були такі гіганти, як заводи ім. Дзержинського, ім. Петровського, «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», «Комунар», київські заводи «Більшовик», «Арсенал» тощо. Було вивезено в тил цінне обладнання шахт Донбасу, Новокраматорського і Старокраматорського заводів, «Азовсталі», Маріупольського трубопрокатного, Донецького, Рутченківського, Мушкетівського коксохімічних та інших заводів.

Українські робітники, переборюючи неймовірні труднощі, за допомогою робітничих колективів братніх республік, у нечувано короткі строки споруджували заводські корпуси, монтували верстати і обладнання, налагоджували виробництво оборонної продукції. З другої половини 1942 р. всі підприємства, евакуйовані з України, повністю розгорнули свої виробничі потужності.

Лозунги партії: «Все для фронту!», «Все для перемоги!» — стали законом життя для робітників. Широко розгорталось соціалістичне змагання у промисловості і на транспорті. Робітники брали підвищені зобов'язання по збільшенню видобутку вугілля, випуску бойової техніки, по виробництву боєприпасів.

Робітники УРСР, які працювали на Уралі, в Сибіру, Поволжі, Казахстані, Грузії, Узбекистані, на територіях інших радянських республік, принесли суди свій багаторічний трудовий досвід і ентузіазм. Українські робітники, працюючи в радянському тилу, помножували славу робітничого класу нашої республіки. Гірник Кривбасу, відомий ініціатор багатозабійного буріння О. М. Семиволос у співдружності з своїм російським товаришем гірником Бахальських рудників Кривоносим на честь 25-річчя Радянської України майже в 10 разів підвищив продуктивність праці по видобутку залізної руди. Протягом 1943 р. Семиволос виконував у середньому вісім норм на день. За це йому було присвоєно почесне звання лауреата Державної премії¹².

На сотні процентів виконував виробничі норми знатний криворізький прохідник І. Завертайло. Метод швидкісного багатозабійного буріння, впроваджений Завертайлом, набув широкого застосування у гірничорудній та інших галузях промисловості. У соцзмаганні за 1942 р. високогірному руднику, де працювали криворізькі гірники, було присвоєно звання «Кращого рудника СРСР», а сам І. Завертайло здобув почесне звання лауреата Державної премії¹³.

Застрільниками боротьби за підвищення продуктивності праці на

¹² Гвардия тыла, М., 1962, стор. 98—103.

¹³ Газ. «Советская Украина», 12 грудня 1942 р. і 8 січня 1943 р.

шахтах Кузбасу та Караганди стали шахтарі Донбасу. На шахтах «Карагандавугілля», де працювало багато донбасівців, лише в 1943 р. видобуто понад план 100 тисяч тонн вугілля.

— З великим патріотичним піднесенням боролись за перевиконання виробничих планів на уральських та сибірських заводах українські металурги, машинобудівники та інші. Український сталевар В. М. Амосов став ініціатором швидкісного сталеваріння на Златоустівському металургійному заводі. За участю своїх російських товаришів він розробив і запровадив новий технологічний процес швидкісної плавки сталі, добився систематичного збільшення зйому сталі з кожного квадратного метра поду мартенівської печі. За роки війни лише одна бригада Амосова дала фронтіві понад 35 тис. тонн сталі понад план¹⁴.

— Своїми трудовими успіхами прославився вихованець Харківського тракторного заводу Є. П. Агарков, який став ініціатором соцзмагання за підвищення продуктивності праці на Челябінському тракторному заводі. Поліпшивши організацію виробничого процесу в бригаді і запровадивши поточний метод монтажу і електрозварювання, Агарков збільшив випуск продукції у 2,5 рази. Його патріотичний почин дістав широкого застосування по всій країні. Є. П. Агарков був удостоєний звання лауреата Державної премії і нагороджений орденом Леніна¹⁵.

✓ Колектив Київського заводу «Арсенал», евакуйованого вглиб країни, за короткий час здійснив докорінну перебудову виробництва на потік, з успіхом оволодів виробництвом нових видів продукції. Колектив заводу був нагороджений п'ятьма орденами і медалями СРСР¹⁶.

• На 500—700 процентів виконували завдання слюсарі М. С. Сошко, О. С. Бойко з фронтової бригади В. Ф. Боярчука київського заводу «Більшовик», евакуйованого в Свердловськ. «У тяжкі для Радянської Батьківщини дні, — писала депутат Верховної Ради СРСР, начальник цеху заводу «Укркабель» П. Гусятникова, — київські кабельщики трудились по 15—18 годин на добу і ніхто не скаржився на втому. Ми знали, що наша продукція потрібна країні, потрібна фронтіві, і це вливало в нас нові сили, бадьорість»¹⁷. Такий само трудовий ентузіазм і енергія характерні були для всіх робітників, інженерів і техніків заводів і фабрик, евакуйованих з України в радянський тил.

Полум'яна любов радянського народу до своєї соціалістичної Батьківщини, їх жагуча ненависть до фашистських загарбників у роки війни породили багато форм патріотичної допомоги трудящих рідній Червоній Армії. Робітники, як і всі трудящі Радянської України, евакуйовані в радянський тил, найактивнішу участь брали у збиранні коштів на озброєння і спорядження Червоної Армії. ✓ У 1942 р. колектив Харківського заводу «Серп і молот» звернувся з закликом до всіх трудящих України почати збирання коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну». За 1942—1943 рр. українські трудящі внесли з своїх особистих заощаджень у «фонд оборони» 220 млн. крб., у тому числі в будівництво танкової колони «За Радянську Україну» — 25 млн. крб.¹⁸ ✓

З початком визволення Української РСР від фашистів десятки тисяч робітників, як і інших трудящих визволених районів, не чекаючи оголошень про мобілізацію, добровільно вступали в ряди рідної Червоної Армії.

У прифронтових районах тисячі робітників працювали на будів-

¹⁴ Челябинская область за 40 лет Советской власти, Челябинск, 1957, стор. 233.

¹⁵ Социалистическое строительство на Урале. 36 статей, Челябинск, 1957, стор. 312.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 259.

¹⁷ Киевщина в годы Великой Отечественной войны, стор. 399.

¹⁸ Газ. «Радянська Україна», 5 лютого 1944 р.

ництві оборонних рубежів, аеродромів, на відбудові залізниць, мостів, ремонтували бойову техніку. Під керівництвом партійних організацій робітнички-комсомольці організовували воєнізовані загони, які допомагали гарнізонам Червоної Армії охороняти населені пункти, нести караульну службу, вести боротьбу проти фашистської агентури, готували молодь до служби в армії.

Завдання величезної ваги постали перед радянським народом на території районів Української РСР, визволених від фашистської окупації. Ворог залишив позад себе мертву, спустошену землю. Було зруйновано і пограбовано понад 16 тисяч промислових підприємств, на яких до війни працювало близько 2,3 млн. робітників. Особливо великих збитків зазнали великі промислові райони — Донбас, Кривбас, Харків, Дніпропетровськ та інші. Пограбовані і зруйновані були всі основні підприємства легкої, харчової та місцевої промисловості. На залізницях УРСР було зруйновано близько 10 тис. км головних шляхів, депо, вокзали та ін. Основний тягар відбудови народного господарства УРСР лягав на робітничий клас. І він з честю виконав своє завдання.

За роки Великої Вітчизняної війни відбулися великі зміни у складі робітничого класу УРСР. Більшість робітників перебувала на фронті. Значна частина була евакуйована разом з заводами і фабриками у східні райони країни. Чимало воювали в партизанських загонах. Десятки тисяч були вигнані фашистами на каторжні роботи у Німеччину. З 6 202 тисяч робітників і службовців, які працювали в 1940—1941 рр., після визволення України від окупантів залишалось всього 615 тисяч²⁰.

Швидка відбудова народного господарства УРСР була б неможливою без тієї великої допомоги, яку їй подав уряд Союзу РСР. В 1944 р. республіці було виділено на відбудову народного господарства і культури 5,4 млрд. крб., а в 1945 р. — 9,1 млрд. крб.²¹ 3,4 млрд. крб. було витрачено на відбудову Донбасу і Кривбасу²². Лише в 1945 р. асигнування на відбудову Дніпрогесу ім. Леніна становили 110 млн. крб.²³

Велику допомогу дістали українські трудящі від союзного Уряду промисловим устаткуванням, будівельними матеріалами, машинами, довгостроковими кредитами. Для відбудови основних галузей промисловості УРСР в 1943—1944 рр. виділено близько 4500 верстатів, 6000 автомашин, 7 турбін потужністю 100 тис. квт., 30 тисяч тонн металу, труб, балок, 450 тис. кубічних метрів лісу, 15 тисяч тонн цементу, 300 тис. кв. метрів скла тощо²⁴. Із східних районів на Україну було повернено велику кількість кваліфікованих робітників та організаторів соціалістичного виробництва. В 1943 р. на постійну роботу у Донбас і Харків було направлено 200 тисяч робітників²⁵. В 1944—1945 рр. у Донбас та інші райони республіки за рішенням Державного Комітету Оборони прибуло ще 293 тис. робітників²⁶.

Приступаючи до відбудови зруйнованого фашистами народного господарства, Комуністична партія і Радянський уряд головну увагу

¹⁹ Україна Радянська. Статистичний збірник, К., 1964, стор. 117.

²⁰ Підраховано автором на підставі матеріалів Центрального статистичного управління УРСР.

²¹ А. Г. Зверев. Про державний бюджет СРСР на 1945 р. і виконання державного бюджету СРСР за 1943 р., К., 1945, стор. 20.

²² Газ. «Правда», 8 вересня 1945 р.; журн. «Вопросы истории», 1961, № 8, стор. 43; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 21, од. зб. 64, арк. 70.

²³ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 1, од. зб. 527, арк. 112.

²⁴ Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К.—Х., 1944, стор. 37.

²⁵ Там же.

²⁶ «Робітничая газета», 21 червня 1961 р.

приділяли відбудові важкої промисловості і залізничного транспорту, від яких насамперед залежало швидке відродження і дальший розвиток всіх галузей народного господарства республіки, підвищення добробуту радянських людей, досягнення остаточної перемоги над ворогом.

Нечуване патріотичне піднесення і трудовий ентузіазм охопив робітників, як і всіх трудящих республіки. Переборюючи труднощі і нестатки, вони не шкодували сил для досягнення великої мети — відродження багатой і квітучої Радянської України. На кінець війни з числа основних шахт Донбасу, зруйнованих окупантами, було відбудовано і заново побудовано 123 великих, а також сотні середніх та дрібних шахт. Відбудовані шахти давали країні понад 40 млн. тонн вугілля²⁷.

Значних успіхів було досягнуто в 1943—1945 рр. у відбудові металургійної та машинобудівної промисловості. Початок відбудовних робіт у цій галузі був покладений робітниками Єнакієвського металургійного заводу. Вже у грудні 1943 р., через три місяці після вигнання фашистів з Єнакієво, до ладу стали домни № 4 і № 6. Незабаром на заводі був відновлений повний металургійний цикл — виробництво чавуну, сталі, прокату. Широким фронтом провадились відбудовні роботи на металургійних заводах Донецька, Макіївки, Маріуполя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська. На Маріупольському заводі ім. Ілліча, наприклад, на кінець війни було відбудовано і введено в експлуатацію 10 мартенівських печей, 8 вагранок, 5 прокатних станів, 1000 одиниць верстатного устаткування, налагоджено серійний випуск залізничних цистерн, які до війни завод не виробляв²⁸. На цей же час стала до ладу найпотужніша на Півдні доменна піч № 3 на «Азовсталі». В ході війни були відбудовані підприємства нерудних копалин (Часів'ярський, Красногоровський заводи вогнетривих матеріалів) та інші підприємства, які постачали металургію вогнетривими і вапняком, а також найбільші підприємства коксохімічної промисловості у Рутченково, Горлівці, Макіївці, Краматорську, Маріуполі, Дніпропетровську та інших містах.

У 1944—1945 рр. відбудовані підприємства чорної металургії УРСР дали країні 1,8 млн. т чавуну, 1,2 млн. т сталі, 900 тисяч т прокату і труб, понад 3,5 млн. т коксу, 3,7 млн. т залізної руди²⁹.

Самовіддано працювали робітники республіки над відбудовою машинобудівної промисловості. Робітники Харкова і Донбасу одними з перших, відразу ж після визволення від фашистських загарбників, приступили до відбудови підприємств цієї галузі. Уже в 1943—1944 рр. відновили свою роботу і почали давати продукцію для фронту і тилу такі великі підприємства, як харківські електромеханічний, турбогенераторний, тракторний, «Серп і молот» та ін. заводи, луганський ім. Пархоменка, Донецький ім. 15-річчя комсомолу Донбасу та ін. На початок 1944 р. на Горлівському заводі ім. Кірова, відбудували 14 цехів. Колектив заводу не тільки налагодив серійний випуск врубових машин, пневматичних відбійних молотків, промислових вентиляторів, насосів та інших механізмів для шахт, а й порівняно з довоєнним часом, значно поліпшив конструкцію та якість машин. У 1945 р. завод виготовив 828 врубових машин, 1048 шахтних насосів, велику кількість інших машин для вугільної промисловості. З 22 виробничих цехів Новокраматорського заводу важкого машинобудування в 1944 р. було відбудовано і введено в експлуатацію 14. У 1944 р. і за 8 місяців 1945 р. завод випустив продукції більше ніж на 60 млн. крб., забезпечив ви-

²⁷ Газ. «Правда Украины», 19 жовтня 1945 р.

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1087, арк. 65.

²⁹ Там же, од. зб. 1844, арк. 51.

пуск машин і устаткування для відбудови вугільної, металургійної та енергетичної промисловості, в тому числі обладнання для блюмінга Макіївського металургійного заводу ім. Кірова, 25-тонний кран для заводу «Азовсталь»³⁰.

На повний хід йшла відбудова заводів транспортного машинобудування в Луганську, Харкові, Полтаві, Дніпропетровську, Києві, Ізюмі. 17 квітня 1944 р. на луганському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції робітники, інженери і техніки чавуноливарного цеху видали першу плавку з відбудованої вагранки. А в листопаді 1945 р. завод був повністю відбудований і відновив серійне виробництво паровозів «СО». В 1944 р. розпочав серійне виробництво молотарок завод «Серп і молот», виготовлено перші трактори Харківським тракторним заводом. З 108 заводів машинобудівної та оборонної промисловості союзного підпорядкування на вересень 1945 р. було відбудовано 95, на яких працювало 135 тис. робітників та службовців³¹. Виробниче устаткування цих заводів становило 44% довоєнного. Крім того, у відповідності з рішенням уряду СРСР було організовано на базі існуючих підприємств нових 9 заводів і почалось будівництво чотирьох заводів. Відбудовані і нові заводи дали в 1944 р. і за 8 місяців 1945 р. більше ніж на 1,5 млрд. крб. різної продукції. В 1944—1945 рр. стали до ладу Харківська, Дніпродзержинська, Дніпропетровська, Миколаївська, Криворізька, Київська, Одеська та інші електростанції.

Швидкими темпами відбудовувалась легка, харчова і місцева промисловість. На кінець війни було відбудовано близько 30% довоєнних потужностей легкої і 50—70% харчової промисловості³².

Стали до ладу понад чотири тисячі підприємств республіканської і місцевої промисловості і понад три тисячі підприємств промислової кооперації³³.

Широким фронтом розгорнулись роботи по відродженню зруйнованих міст і робітничих селищ, їх благоустрою, відбудові торгівлі, громадського харчування, міського транспорту і зв'язку, закладів охорони здоров'я. Протягом 1944—1945 рр. було відбудовано і здано в експлуатацію 21 тис. км залізничних шляхів, 615 великих і середніх мостів, у тому числі залізничні мости через Дніпро в районі Києва.

Величезну роль у відбудові народного господарства Української РСР відігравали народи братніх республік. З усіх кінців Радянського Союзу на Україну йшли ешелони з заводським устаткуванням, будівельними матеріалами, різними машинами. Вже у вересні 1943 р. гірники Кузбасу відвантажили у Донбас сотні тонн різних металовиробів, 200 електромоторів, 38 верстатів, 235 силових трансформаторів, дві тисячі метрів кабеля, 11 тисяч метрів електропроводу, 12 тисяч предметів електрообладнання. Робітники Азербайджана надіслали шахтарям Донбасу багато пального, мастильних матеріалів, різних інструментів, п'ять пересувних електростанцій³⁴.

Сотні виробничих колективів Москви, Ленінграда, Челябінська, Горького, Свердловська, Саратова, Ярославля, Новосибірська та інших промислових центрів виконували важливі замовлення для відроджуваних підприємств, шахт, електростанцій України.

З ініціативи робітничого класу по всій країні розгорнувся рух за організацію шефства над відбудовою підприємств УРСР та інших районів, що визволялися від окупації. Газета «Правда» 14 листопада

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1844, арк. 179; газ. «Социалистический Донбасс», 13 липня 1945 р.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 335, арк. 18.

³² Газ. «Правда Украины», 19 жовтня 1945 р.

³³ Там же.

1943 р. оцінювала цей рух як нове слово в соціалістичному змаганні радянського робітничого класу. Найбільший в країні Кузнецький металургійний комбінат взяв шефство над Єнакієвськими металургійним і коксохімічним заводами, Магнітогорський комбінат — над Макіївськими металургійним і коксохімічним заводами. Металурги Свердловської області взяли шефство над відбудовою Донецького і Дніпродзержинського металургійних заводів. У відбудові заводів і фабрик Харкова, Дніпропетровська, Києва та інших міст брали участь робітники, інженери і техніки 120 великих заводів Москви, Ленінграда, Горького, Барнаула, Владивостока, Алма-Ати, Тбілісі, Ташкента та інших міст.

У процесі відбудови промисловості, транспорту, міст і сіл України широко розгорнулось соціалістичне змагання серед робітників та інженерно-технічного персоналу. У боротьбі за найшвидшу відбудову народного господарства партійні організації виховали цілу армію передовиків, новаторів виробництва, імена яких відомі всій країні. Серед них забійники Донбасу О. Д. Кедя, М. М. Афонін, Я. О. Тристичев, зарубник О. Т. Голоколосов, врубмашиніст І. Ф. Ізотов, бурильник Кривбасу І. І. Стадник, бригадир цеху металічних конструкцій Новокраматорського заводу С. О. Хилько і багато інших, які, застосовуючи нові, прогресивні методи роботи, виконували норми виробітку на 200—500%³⁵.

У 1944—1945 рр. в соціалістичному змаганні брало участь майже три чверті робітників усіх заводів, фабрик, рудників, будівельних організацій республіки. На таких великих підприємствах як Новокраматорський і Старокраматорський заводи соцзмаганням було охоплено до 80% робітників³⁶. З 124 тисяч шахтарів, зайнятих на відрядних роботах, понад 68 тисяч перевиконували норми виробітку. 6329 шахтарям було присвоєно почесне звання «Майстра вугілля».

Успіхи у відбудові народного господарства, міст і сіл Радянської України були результатом героїчної праці робітничого класу, інженерів і техніків усіх галузей промисловості, транспорту і будівництва, результатом творчої ініціативи і активності трудящих мас, керованих і натхненних Комуністичною партією.

У бойових і трудових подвигах робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни розкрились всі чудові якості робітничого класу. Він з честю витримав всі найважчі випробування війни. Його багатогранна діяльність є доказом вирішальної ролі народних мас у справедливій, визвольній війні проти фашистських загарбників.

³⁴ Газ. «Правда», 10 березня 1944 р.

³⁵ Газ. «Правда України», 19 жовтня 1945 р.

³⁶ Шоста сесія Верховної Ради УРСР, стор. 70.

Повідомлення

Є. П. ТАРАН

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНИХ ОСНОВ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

Комуністична партія Радянського Союзу невинно проводить курс на відновлення і розвиток ленінських принципів державного й громадського життя, на всемірний розвиток радянської соціалістичної демократії.

В період розгорнутого будівництва комунізму відбувається процес посилення ролі політичної основи СРСР — Рад депутатів трудящих усіх ланок — від місцевих Рад до Верховної Ради Союзу РСР.

Слід відзначити, що радянські історики недостатньо займалися вивченням діяльності Верховної Ради СРСР, яка за останні роки висвітлювалась головним чином практичними працівниками і вченими-юристами в ряді журнальних статей і науково-популярних брошур¹.

У книзі К. Г. Федорова «Союзные органы власти (1922—1962 гг.)» деякою мірою заповнюється прогалина в дослідженні цієї теми. У праці розглядаються структура, компетенція і правове становище вищих органів влади СРСР. Проте діяльність Верховної Ради СРСР після XX з'їзду КПРС висвітлена недостатньо², хоч саме на цьому етапі відбулося зростання ролі і демократизації діяльності Верховної Ради СРСР.

У даному повідомленні висвітлюються деякі питання розвитку демократизму в роботі радянського парламенту IV—V скликань (1954—1961 рр.).

Проводячи курс на всебічний розвиток радянської демократії, визначений Програмою КПРС, наша партія здійснює заходи по повній демократизації радянської виборчої системи. Верховна Рада СРСР схвалила закон про скасування позбавлення виборчих прав за судом³. Тепер єдиною групою осіб, що не мають виборчого права в СРСР, є люди, визнані у встановленому законом порядку божевільними.

В. І. Ленін вказував, що кожна виборна установа може вважатися справді демократичною і такою, що дійсно представляє волю народу тільки при умові визнання і застосування права відкликання виборцями своїх депутатів⁴. У Конституції СРСР зафіксована ленінська ідея про право відкликання депутатів, проте в нас не було спеціального закону, що визначає порядок відкликання депутата, який не виправдав довіри виборців⁵. Керуючись цим конституційним положенням, третя

¹ Наприклад, П. П. Лобанов. Социалистический демократизм в деятельности Верховного Совета СССР, журн. «Советское государство и право», 1958, № 3; М. П. Георгадзе. Четвертый созыв, М., 1958; М. Г. Кириченко. Верховный Совет СССР, М., 1962; В. Ф. Коток. Советская представительная система, М., 1962; С. Г. Новиков. Постоянные комиссии Верховного Совета СССР, М., 1962; В. Вадимов. Верховный Совет СССР и международные отношения, М., 1958.

² К. Г. Федоров. Союзные органы власти (1922—1962 гг.), М., 1963, стор. 135—142.

³ Заседания Верховного Совета СССР пятого созыва (вторая сессия). Стенографический отчет, М., 1959, стор. 636.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 297.

⁵ Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик, стор. 142; Советские конституции (Справочник), М., 1963, стор. 269.

сесія Верховної Ради СРСР (п'ятого скликання) прийняла закон про порядок відкликання депутата Верховної Ради СРСР. В законі вказується, що «право відкликання депутата як одне з основних положень соціалістичного демократизму, встановлене в Радянській державі в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, є виявом повновладдя, трудящих і гарантує справжню відповідальність депутата перед виборцями»⁶.

Про справді представницький характер Верховної Ради СРСР свідчить склад її депутатів. Протягом усієї діяльності Верховної Ради СРСР соціальний склад депутатів характеризувався робітничо-селянським представництвом, проте, робітників і селян, безпосередньо зайнятих у сфері матеріального виробництва, у складі депутатів Верховної Ради СРСР перших скликань було недостатньо. Так, наприклад, з 1143 депутатів Верховної Ради СРСР першого скликання було всього 263 депутата або 23% зайнятих продуктивною працею⁷.

Комуністична партія, усуваючи шкідливі наслідки культу особи, визнала ненормальним те становище, що в минулі роки до Рад обиралося мало робітників і селян, зайнятих безпосередньо на виробництві, і що деяка частина кандидатів у депутати висувалася лише за ознакою посади і обиралася одночасно депутатами кількох Рад⁸.

Внаслідок вжитих партією заходів кількість депутатів Верховної Ради СРСР п'ятого скликання, що працюють на виробництві, становила 614 чоловік або близько 45% всіх депутатів⁹. А в складі Верховної Ради СРСР шостого скликання понад половина депутатів — 781 є зараз або починали свою трудову діяльність робітниками чи селянами; 339 депутатів, тобто 23,5% загального складу, й тепер є робітниками, а 307 (21,3%) — колгоспниками¹⁰.

Поряд із зростанням ролі Верховної Ради СРСР протягом останніх років дістали дальший розвиток демократичні основи і громадські начала в її діяльності. Це особливо позначилося на роботі Верховної Ради СРСР IV і V скликань і знайшло свій вияв у ретельнішій підготовці і частішому скликанні сесій, в активізації їх роботи, в дальшому розгортанні діяльності депутатів і постійних комісій, в посиленні їх контролю за діяльністю виконавчо-розпорядчих органів. ЦК КПРС, відновлюючи норми партійного та державного життя, у постанові від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язку з масами» вказував на необхідність добиватися регулярного скликання сесій Рад¹¹.

Коли за період роботи Верховної Ради II і III скликань (1946—1953 рр.), тобто за 8 років було проведено всього 9 сесій, то за наступні 8 років її діяльності (1954—1961 рр.) було проведено вже 16 сесій, що відповідає вимогам Конституції СРСР.

Сесії Верховної Ради СРСР проходять в умовах широкої гласності. Радянський народ і зарубіжна громадськість інформуються про роботу радянського парламенту по радіо, через газети, а також шляхом видання великими тиражами стенографічних звітів про засідання Верховної Ради СРСР. Крім депутатів, на сесіях присутні як гості (а іноді й беруть активну участь в обговоренні законопроектів) пред-

⁶ Заседания Верховного Совета СССР пятого созыва (третья сессия). Стенографический отчет, М., 1959, стор. 704.

⁷ Первая сессия Верховного Совета СССР 12—19 января 1938 г. Стенографический отчет, М., 1935, стор. 33—34, 67—68.

⁸ КПСС о работе Советов. Сборник документов, М., 1959, стор. 482.

⁹ Заседания Верховного Совета СССР пятого созыва (первая сессия) 27—31 марта 1958 г. Стенографический отчет, М., 1958, стор. 97—98.

¹⁰ Депутаты Верховного Совета СССР. Шестой созыв, М., 1962, стор. 3.

¹¹ КПСС о работе Советов. Сборник документов, М., 1959, стор. 476.

ставники радянської громадськості. Останнім часом, на відміну від минулих років, на сесіях бувають присутні й виступають представники зарубіжних парламентів і партійно-урядових делегацій. Так, коли в період роботи I, II і III скликань, тобто за 16 років, на засіданнях Верховної Ради СРСР зарубіжні делегації не були присутні, то з 1954 по 1961 рр. (за 8 років), кількість іноземних делегацій на сесіях досягла 86, у тому числі парламентських — 22, урядових і партійних — 64¹².

Нова Програма КПРС намітила дальший розвиток і вдосконалення різних форм контролю всіх ланок Рад за виконавчо-розпорядчими органами, Верховна Рада СРСР за останні три скликання посилила свої контрольні функції за урядом, міністерствами й відомствами. Тільки за четверте і п'яте скликання Верховна Рада СРСР заслухала 11 звітів і заяв Радянського уряду про його зовнішньополітичну діяльність.

Державний бюджет СРСР охоплює всі сторони життя радянського суспільства і служить меті мирного господарчого й культурного будівництва. Тому Верховна Рада СРСР, обговорюючи і ухвалюючи державний бюджет, контролює всю діяльність радянського уряду. Причому, в період роботи Верховної Ради СРСР IV скликання змінилась сама форма ухвалення державного бюджету.

В період діяльності Верховної Ради СРСР II—III скликань бюджет ухвалювався протягом бюджетного року. Починаючи з шостої сесії радянського парламенту 1957 р. прийняття законів про державний бюджет відбувається напередодні або на початку бюджетного року. Процес посилення контрольних функцій Верховної Ради СРСР виявився також у систематичності і своєчасності розгляду звітів про виконання державного бюджету. В минулому звіти уряду іноді провадились не щорічно, а раз на два роки. Так, звіт про виконання державного бюджету за 1951 і 1952 рр. був ухвалений одночасно на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР у 1953 р.¹³ Ряд питань, які раніше вирішувала Рада Міністрів СРСР, тепер перейшов у відання Верховної Ради.

До 1957 р. Верховна Рада СРСР ухвалювала лише перспективні народногосподарські плани, а щорічні плани ухвалювались Радою Міністрів СРСР. Починаючи з шостої сесії Верховної Ради СРСР (четвертого скликання) щорічно ухвалюється державний бюджет і разом приймається народногосподарський план¹⁴. Це посилює контрольні функції Верховної Ради СРСР над Радянським урядом, оскільки депутати в ході обговорення цих важливих питань мають можливість корегувати народногосподарський план і спрямовувати бюджетні засоби згідно прийнятому плану.

Контроль Верховної Ради за діяльністю виконавчо-розпорядчих органів виявляється в різних формах. Так, під час щорічного обговорення проектів закону про державний бюджет і народногосподарський план депутати широко використовують право критики роботи міністерств і відомств.

Після закінчення сесії Верховної Ради СРСР Президія Верховної Ради узагальнює критичні зауваження і надсилає їх Раді Міністрів для розгляду, яка після цього вживає заходів до усунення недоліків.

¹² Дані, одержані автором на основі аналізу стенографічних звітів про роботу Верховної Ради СРСР за 1938—1961 рр.

¹³ Засідання Верховного Совета СССР (пятая сессия). Стенографический отчет, М., 1953, стор. 309—314.

¹⁴ Засідання Верховного Совета СССР четвертого созыва (шестая сессия). Стенографический отчет, М., 1957, стор. 15—52.

Велике значення в роботі Верховної Ради СРСР мають запити депутатів і, зокрема, запити щодо зовнішньої політики СРСР. Такі запити стали порівняно частими в період IV і V скликань Верховної Ради. Якщо в 1946—1953 рр. від депутатів не надходило жодного запиту, то в 1954—1961 рр. (у період діяльності Верховної Ради IV і V скликань) надійшло 5 запитів Радянському уряду щодо його зовнішньої політики¹⁵.

Важливу роль в діяльності Верховної Ради СРСР відіграють постійні комісії її палат. Вони здійснюють функції верховного контролю за діяльністю виконавчо-розпорядчих органів і виконують велику підготовчу роботу при скликанні і проведенні сесій. В 1938 р. на першій сесії Верховної Ради СРСР (першого скликання) було обрано лише такі постійно діючі комісії палат: комісія законодавчих передбачень, комісія в закордонних справах, бюджетна і мандатна¹⁶. До 1957 р. кількість комісій не змінювалась, і вони не відігравали помітної ролі в роботі перших трьох скликань Верховної Ради СРСР.

Останнім часом партія вжила заходів до поживлення діяльності комісій Рад. Це знайшло відображення і в Програмі КППС, яка відводить важливе місце діяльності постійних комісій Верховних Рад. Програма КППС вказує на необхідність підвищення ролі постійних комісій у систематичному контролі за діяльністю міністерств, відомств, раднаргоспів, а також у проведенні в життя рішень Верховних Рад.

Тепер комісії ведуть велику роботу і перетворилися в справжні постійно діючі органи Верховної Ради СРСР. Поряд з існуючими комісіями шоста сесія Верховної Ради СРСР (четвертого скликання), керуючись директивами XX з'їзду партії, утворила Економічну комісію Ради Національностей, що стало яскравим прикладом дальшого підвищення ролі союзних республік, піклування про дальший розвиток їх економіки. Ця комісія вирішує питання господарського і соціально-культурного будівництва союзних республік у відповідності з врахуванням їх економічних, національних та інших особливостей.

Форми діяльності постійних комісій дуже різноманітні; в одних випадках вони здійснюють законодавчу ініціативу, в інших — дають висновки на законопроекти, подані на розгляд Верховної Ради СРСР іншими органами, що мають право законодавчої ініціативи, або попередньо розглядають Укази, подані Президією Верховної Ради СРСР. Але ці комісії є не тільки допоміжними органами відповідної палати для попередньої підготовки законопроектів та інших державних актів, а й органами, що здійснюють від імені Верховної Ради СРСР верховний контроль за діяльністю всіх виконавчо-розпорядчих органів країни¹⁷.

Розглядаючи чисельний склад постійних комісій палат Верховної Ради СРСР I—VI скликань (1938—1962 рр.) ми бачимо, що в період роботи першого скликання до них було обрано всього 89 чоловік, або 8% всіх депутатів. У квітні 1962 р. на першій сесії Верховної Ради СРСР (шостого скликання) було обрано до складу постійних комісій вже 259 чоловік, або 18%, тобто склад комісій було збільшено у понад 2 рази¹⁸.

Безсумнівно, дальша демократизація радянської всенародної дер-

¹⁵ Дані, одержані автором на основі аналізу стенографічних звітів про роботу Верховної Ради СРСР за 1938—1961 рр.

¹⁶ Первая сессия Верховного Совета СССР. Стенографический отчет, М., 1938, стор. 14—63.

¹⁷ С. Г. Новиков. Постоянные комиссии Верховного Совета СССР, М., 1962.

¹⁸ Дані, одержані автором на основі аналізу стенографічних звітів про роботу Верховної Ради СРСР за 1938—1962 рр.

жави і розгортання діяльності Верховної Ради СРСР викличе життєву необхідність збільшення кількості її постійних комісій, перебудову їх діяльності за галузевою ознакою, а також дозволить значно збільшити їх кількісний склад, щоб у їх роботі брало участь якомога більше депутатів.

Правом законодавчої ініціативи до останнього часу користувалися обидві палати Верховної Ради СРСР — Рада Союзу і Рада Національностей; депутати Верховної Ради СРСР (як група депутатів, так і окремих депутат); Президія Верховної Ради СРСР; Рада Міністрів СРСР; постійні комісії обох палат Верховної Ради СРСР; союзні республіки в особі їх вищих державних органів, Верховний суд СРСР (в спеціальних питаннях відання). Діяльність Верховної Ради СРСР перших трьох скликань (1938—1953 рр.) показує, що право законодавчої ініціативи використовувалось пасивно. Так, у період першого скликання найактивніше в цьому напрямку працювала лише Рада Народних Комісарів СРСР. За 8 років вона внесла на розгляд Верховної Ради СРСР 19 законопроектів. Президія Верховної Ради за цей період виступала на сесіях тільки з указами, а комісія законодавчих передбачень Ради Союзу і комісія в закордонних справах Ради Національностей запропонували по одному законопроекту. Надійшло кілька законопроектів від союзних республік і лише один — від групи депутатів. Подібне мало місце в період II і III скликань Верховної Ради.

Становище різко змінилося після XX з'їзду КПРС. Тепер значно зросла активність всіх юридичних осіб, які користуються правом законодавчої ініціативи. За час роботи Верховної Ради СРСР IV і V скликань комісії законодавчих передбачень виступили з ініціативою 12 раз, Рада Міністрів СРСР — 9 раз, ВЦРПС — 1 раз¹⁹.

В. І. Ленін надавав великого значення участі мас у розробці законів і впровадженні їх у життя. Він писав: «Демократичний принцип організації — в тій найвищій формі, в якій з проведенням Радами пропозицій і вимог активної участі мас не тільки в обговоренні загальних правил, постанов і законів, не тільки в контролі за їх виконанням, але й безпосередньо в їх виконанні, — це значить, що кожний представник маси, кожний громадянин повинен бути поставлений в такі умови, щоб він міг брати участь і в обговоренні законів держави, і у виборі своїх представників, і в проведенні державних законів у життя»²⁰.

В період діяльності Верховної Ради СРСР IV і V скликань виявилась повною мірою демократична форма обговорення найважливіших законопроектів з активною участю не тільки депутатів, представників державних, громадських і наукових організацій, а, насамперед, всього радянського народу.

Це нове явище стало характерною рисою законодавчого процесу радянської соціалістичної загальнонародної держави. За період роботи Верховної Ради СРСР I—III скликань, тобто за 16 років радянський народ не обговорював жодного значного законопроекту у союзному масштабі. За період діяльності Верховної Ради IV і V скликань — тільки за 8 років — було винесено на всенародне обговорення 4 законопроекта, а також тези про контрольні цифри розвитку народного господарства на 1959—1965 рр. В ході всенародного обговорення вказаних документів трудящі країни внесли, за неповними даними, близько 1,5 млн. зауважень і пропозицій²¹.

Обговорення радянським народом найважливіших законопроектів

¹⁹ Дані, одержані автором на основі аналізу стенографічних звітів про роботу Верховної Ради СРСР за 1938—1962 рр.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 182

тів, що стосуються важливих питань політичного, господарчого й культурного життя країни, дає змогу безпосередньо виявити волю народу, зібрати його найцінніші пропозиції, узагальнити і закріпити їх у вигляді закону. Обговорення переконливо свідчить про те, що в Радянській країні не на словах, а на ділі створені всі умови для безпосередньої участі трудящих у вирішенні корінних питань державного і громадського життя. Народна мудрість і досвід мільйонів трудящих допомагають партії та уряду ухвалювати правильні рішення для успішного будівництва комуністичного суспільства. У цьому сила нашої партії, радянського ладу.

Основною формою діяльності депутата є його обов'язкова активна участь у засіданнях Верховної Ради СРСР, в роботі комісій і серед виборців. У період роботи IV і V скликань Верховної Ради активність депутатів в обговоренні законопроектів помітно посилилась. Так, якщо за 16 років діяльності перших трьох скликань Верховної Ради СРСР в обговоренні різних питань взяли участь 717 депутатів, то за 1954—1961 рр. виступило вже 832 депутата²². Значно зросла також активність депутатів у роботі з виборцями.

Перша сесія Верховної Ради (шостого скликання) 25 квітня 1962 р. прийняла постанову про розробку нової Конституції СРСР і утворила Конституційну комісію²³. Розвиток радянської демократії дав можливість уже тепер до опублікування проекту нової Конституції СРСР вносити радянським громадянам пропозиції з різних питань державного й суспільного ладу. В зв'язку з цим слід зауважити, що до проекту нової Конституції можна внести й пропозиції, спрямовані на дальшу демократизацію Верховної Ради СРСР — парламенту Радянської соціалістичної загальнонародної держави. Оскільки Верховна Рада СРСР висловлює волю робітників, селян і трудової інтелігенції і представляє всі нації країни, тобто висловлює волю всього радянського народу, то слід було б цей загальнонародний зміст відобразити в самій назві вищого органу державної влади СРСР.

У статті проекту Конституції, що визначає права та компетенцію вищого органу державної влади СРСР слід було б записати, що діяльність Верховної Ради СРСР охоплює всі основні питання внутрішньої та зовнішньої політики радянської соціалістичної загальнонародної держави і відкинути застереження, наявні в ст. 31 Конституції СРСР²⁴.

Програма КПРС вказує, що принципи соціалістичної демократії не є застиглими догмами. Вони розвиватимуться і вдосконалюватимуться разом з розвитком радянського суспільства й держави. Зокрема, передбачається запровадити регулярну звітність виконавчих органів влади на сесіях Рад знизу до верху. Виходячи з цього положення, слід було б у проект Конституції СРСР внести статтю про обов'язковий щорічний звіт Ради Міністрів СРСР або окремих її відомств на сесіях Верховної Ради СРСР з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Таким чином ще значно посилюється б контрольні функції вищого органу державної влади над виконавчо-розпорядчими органами.

Тепер правом законодавчої ініціативи в загальносоюзному масштабі користується обмежена кількість юридичних осіб. Положення Програми КПРС про залучення мас до управління державою викли-

²¹ Дані, одержані автором на основі аналізу стенографічних звітів засідань Верховної Ради СРСР за 1938—1959 рр., а також стенографічних звітів XXI—XXII з'їздів КПРС.

²² Дані, одержані автором на основі аналізу стенографічних звітів засідань Верховної Ради СРСР за 1938—1962 рр.

²³ Засідання Верховного Совету СССР шестого созыва (первая сессия). Стенографический отчет, М., 1962, стор. 166.

кає необхідність розширити це коло юридичних осіб, що посідають право законодавчої ініціативи. Отже, в новій Конституції СРСР право законодавчої ініціативи буде надане ЦК КПРС і ЦК Компартиї союзних республік ВЦРПС, ВЛКСМ та іншим громадським організаціям.

Дальший розвиток Верховної Ради СРСР відбуватиметься шляхом всебічного розширення функцій постійних комісій обох палат, які одночасно виступають як державні і громадські організації, як органи влади і органи управління.

Перетворюючи в життя вимогу Програми КПРС про систематичний контроль постійними комісіями міністерств, відомств і раднаргоспів, можна було б встановити у конституційному порядку обов'язкові щорічні контрольні перевірки роботи відповідних відомств, а висновкам комісії, її постановам надати силу підзаконних актів, що потягне за собою їх обов'язкове виконання.

Програма КПРС намітила, з метою поліпшення роботи законодавчих органів і посилення їх контрольних функцій, періодичне звільнення депутатів від службових обов'язків для роботи в комісіях²⁵. Здійснення на практиці цього положення дозволить насамперед періодично звільнювати голів, а також членів постійних комісій палат Верховної Ради СРСР, які матимуть можливість керувати комісіями і залучати до роботи громадських працівників-активістів.

У період розгорнутого будівництва комунізму, як відзначає Програма КПРС, й надалі розвиватимуться демократичні принципи радянської представницької системи: виборність, змінність і підзвітність. Одним з вирішальних моментів розвитку цих принципів є розширення прав і підвищення ролі депутатів Верховної Ради СРСР. Діюча Конституція СРСР у статтях 52, 71, 135, 142 закріплює деякі питання правового становища депутатів Верховної Ради СРСР. Порядок відкликання депутатів, які не виправдали довір'я виборців, регулює закон про порядок відкликання депутата Верховної Ради СРСР. Проте в Конституції СРСР, окремих законах і постановах поки ще відсутнє чітке надання прав і обов'язків народним обранцям. З метою підвищення ролі і відповідальності депутатів слід було б у конституційному порядку закріпити періодичність їх звітів перед виборцями. Такий захід ще більше наблизить Ради і, в тому числі, Верховну Раду СРСР до народу, а народ через своїх депутатів ще більше впливатиме на роботу всього державного апарату.

Тепер не існує органу Верховної Ради СРСР, який контролював би зв'язок депутатів з народом, їх звітність перед виборцями, узагальнював би критичні зауваження і пропозиції виборців. Цю необхідну роботу можна було б доручити спеціально утвореним депутатським комісіям палат Верховної Ради СРСР.

Перелічені пропозиції щодо проекту нової Конституції СРСР стосуються лише основ і структури Верховної Ради СРСР і не деталізують порядку роботи Верховної Ради та її різних органів. Тому виникає настійна необхідність у майбутньому, на основі нової Конституції СРСР розробити і прийняти закон про Регламент Верховної Ради СРСР.

Такі деякі питання, що їх ставить саме життя, практика комуністичного будівництва і завдання дальшої демократизації радянського суспільства, загальнонародної держави та її вищого органу влади — Верховної Ради СРСР.

²⁴ Конституція (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик; Советские Конституции. Справочник. М., 1963, стор. 243.

²⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 90.

С. І. ІСМАІЛОВА

З ІСТОРІЇ БРАТЕРСЬКОЇ ДРУЖБИ УЗБЕЦЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Дружба й братерська співдружність народів нашої країни є могутнім джерелом непереборних сил багатонаціональної Радянської держави, однією з головних умов успіхів усіх радянських республік. Ця дружба зростала протягом віків у спільній боротьбі народів проти самодержавного ладу та експлуататорських класів за соціальну й національну незалежність. Однак такого яскравого прикладу співдружності й братерства народів, які встановилися в країні після Великої Жовтня, ще не знала історія людства. Стався докорінний переверот в економіці, в класовій структурі суспільства, в соціальних стосунках, у політичному й культурному житті народів.

Узбецький народ єднає з російським, українським та іншими народами СРСР вічна нерозривна дружба, яка загартовувалася в труді і в бою. Узбеки ніколи не забудуть братерської допомоги України в ліквідації дореволюційної економічної й культурної відсталості, в боротьбі за перетворення Узбекистану в квітучу індустріально-колгоспну республіку. Одночасно узбецький народ завжди подавав посильну допомогу українцям у спільній боротьбі за комунізм.

Особливо зміцніла дружба наших народів під час Великої Вітчизняної війни. Постійне листування, тісний зв'язок тилу і фронту були тим життєдайним джерелом, з якого трудівники фабрик і заводів, транспорту і сільського господарства черпали сили для успіхів у праці, а радянські воїни — для героїчних подвигів у боях проти фашистських загарбників. Узбецький народ писав своїм синам на фронт: «Дім росянина — також і твій дім, дім українця і білоруса — також і твій дім... І якщо розбійник одібрав у твого брата дім, верни йому цей дім — це твій обов'язок, узбецький боєць»¹.

Цей лист обійшов свого часу всі міста й кишлаки республіки, його підписали 2412 тис. чоловік. У відповідь на нього воїни-узбеки писали трудящим своєї республіки: «...Іменем наших дідів, батьків і матерів, наших коханих жінок і дітей клянемося, що зброю не випустимо з рук доти, поки остаточно не розгромимо фашистських бандитів»².

У зв'язку з 25-річчям встановлення Радянської влади на Україні ЦК КП Узбекистану, Рада Народних Комісарів Узбецької РСР та Президія Верховної Ради республіки надіслали привітання ЦК КП України, Президії Верховної Ради та Раді Народних Комісарів Української РСР, в якому, зокрема, говорилося: «Від імені узбецького

¹ Письмо с фронта, Ташкент, 1949, стор. 10.

² Газ. «Ленинский путь», 10 лютого 1943 р.

³ ПА ІІІ ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 18, од. зб. 188, арк. 13.

народу запевняємо трудящих України, що Узбекистан і його доблесні воїни докладуть усіх сил, щоб разом з усіма народами СРСР наблизити час вашого визволення від ненависного фашистського ярма... Вірте, після розгрому ворога узбецький народ допоможе своїм братам-українцям якнайскоріше залікувати рани, нанесені фашистськими розбійниками»³.

15 грудня 1942 р. в Ташкенті відбулося урочисте засідання міської Ради депутатів трудящих разом з партійними й громадськими організаціями, присвячене 25-й річниці Української Радянської Соціалістичної Республіки⁴. А 24-го грудня узбецький народ надіслав листа українцям-фронтовикам: «Брати-українці, брати нашого серця! Ми, узбеки, вміємо цінувати дружбу, оскільки нам... тільки завдяки нерушимій дружбі народів вдалося домогтися свободи і щастя. Хай почорніє обличчя того, хто відвернеться від друга в дні його біди — говорить узбецька приказка. Ми можемо бути вільні тільки всі разом, тільки завдяки взаємодопомозі. Ми поцілуємо ноги того узбецького воїна, який перший ступить на землю України. Узбецький народ до кінця виконає свій патріотичний обов'язок перед Україною, перед нашою матір'ю Вітчизною»⁵.

Славними ратними подвигами відзначився бойовий шлях узбецьких воїнів, які боролися за визволення України. Тільки за форсування Дніпра 45-ти солдатам і офіцерам Узбекистану присвоєно було високе звання Героя Радянського Союзу. Це Примкул Нурмашов, Туйчи Ержігітов, Кудрат Суюнов, Бекир Мустафаєв, Халик Амінов, Аблакул Узаков та інші наші земляки.

Героїчний подвиг Олександра Матросова повторив Кудрат Суюнов⁶.

В боях за Правобережну Україну безсмертний подвиг вчинив агітатор, комуніст 873-го стрілецького полку 1-ї Гвардійської армії узбек Хашальян⁷.

Самовіддана боротьба і героїзм воїнів усіх національностей нашої країни в битві на Дніпрі ще раз довели, що ідеологія повного рівноправ'я всіх національностей, дружби народів узяла верх над ідеологією звірчого націоналізму і расової ненависті фашистів.

У 1943 р. на фронт стали надходити колони танків та ескадрильї літаків, збудовані на кошти радянських людей. Трудящі Узбецької РСР тільки на 16 листопада 1941 р. внесли у фонд оборони 30 826 тис. крб. Всього за роки Великої Вітчизняної війни добровільні внески в фонд Радянської Армії і у фонд оборони тільки готівкою становили понад 16 млрд. крб.⁸

За ініціативою комсомольців Ташкента було зібрано 18 561 039 крб.⁹ на будівництво танкової частини ім. Комсомолу Узбекистану.

Велике значення мали постійні зв'язки Узбекистану з фронтом і партизанами. Наприклад, у грудні 1943 р. гостями республіки була група партизанів, які діяли в степових районах України. Коли народні месники під час поїздки на велику землю відвідали один з заводів, відбувся мітинг, на якому робітники розповідали дорогим гостям про свою працю, про те, як Радянський Узбекистан допомагає відважним

³ Газ. «Правда Востока», 25 грудня 1942 р.

⁵ ПА ІП ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 18, од. зб. 188, арк. 18—19.

⁶ Ф. Салахутдинов, М. Йосько. Славные сыны Самарканда, Самарканд, 1963, стор. 90—91.

⁷ О. В. Моисеев. Великая битва на Днепре, К., 1963, стор. 197.

⁸ Е. И. Солдатенко. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне, М., 1954, стор. 190.

⁹ ПА ІП ЦК КП Узбекистану, ф. 15, оп. 75, од. зб. 3976, арк. 4.

воїнам громити ворога. Партизани розповіли, що тільки за останні три місяці перед їхнім від'їздом в Узбекистан народні месники одного з районів України пустили під укіс 97 ешелонів з живою силою і технікою ворога, знищили близько 6 тис. фашистських солдатів і офіцерів, урятували від каторги 1 500 радянських громадян¹⁰.

Під час Великої Вітчизняної війни в Узбекистан пережили своє друге народження багато заводів, фабрик і вузів, що були евакуйовані сюди з тимчасово окупованої України та інших районів.

В нашій республіці випускали свою продукцію київський електротехнічний завод «Трансигнал», Харківський завод НКШС, одеські заводи «Кінап», хімічного устаткування ім. Фрунзе, винокам'яної кислоти, соковий завод, Сімферопольський овоче-консервний завод. З Дніпропетровська евакуйовалася швейна фабрика ім. Володарського, з Харкова — кенафна прядильно-ткацька, з Полтави — трикотажна.

Свою діяльність розгорнули в містах нашої республіки Одеський інститут інженерів водного транспорту, інститути — текстильний, педагогічний, фінансово-економічний та інженерів залізничного транспорту ім. С. М. Кірова, Український науково-дослідний інститут гідромеханізації. З Києва прибули індустріальний та художній інститути, з Мелітополя — сільськогосподарський інститут.

✓ У листопаді 1959 р. делегати XI Самаркандської обласної комсомольської конференції в пам'ять про героя на фасаді головного учбового корпусу СамДУ ім. А. Навої встановили таку меморіальну дошку: «В цьому приміщенні в 1942 р. в Артилерійській академії ім. Ф. Е. Дзержинського вчився один з керівників підпільної комсомольської організації «Молода Гвардія» в м. Краснодоні Герой Радянського Союзу Іван Туркенич (1920—1944 рр.). Від делегатів обласної комсомольської конференції».

Будуючи соціалізм, узбецький народ під керівництвом Комуністичної партії спорудив великі промислові центри, які разом з евакуйованими підприємствами відіграли в період війни вирішальну роль для розгортання воєнного виробництва і забезпечення фронту всім необхідним. Успішна відбудова евакуйованих підприємств стала разом з тим результатом нерушимої дружби і взаємодопомоги народів Радянського Союзу.

ЦК КП Узбекистану і РНК республіки 22 жовтня 1941 р. ухвалили постанову «Про заходи по організації обслуговування евакуйованого в Узбекистан населення з прифронтової полоси»¹¹. На 1 січня 1942 р. у нашу республіку евакуйовалося 93 375 чоловік¹². Зокрема з України — 34 983¹³. Партійні й радянські організації республіки вжили заходів, щоб усі евакуйовані були трудовлаштовані, отримали матеріальну допомогу, житло. Сотні узбецьких родин взяли на виховання дітей, батьки яких загинули. Наприклад, сім'я Шаахмедових виховала 14 дітей різних національностей, в тому числі й українців.

✓ На III з'їзді жінок Узбекистану (червень 1963 р.) керівник делегації України секретар залізничного райкому партії м. Києва А. Ф. Іваненко сказала: «Ми вдячі узбецькому народу за те, що в тяжкі дні він простягнув нам руку брата і дав притулок нашим сиротам. Ми сьогодні уклінно вітаємо сім'ю Шаахмедових і всіх тих, хто виховував бездомних, знедолених дітей»¹⁴.

¹⁰ Газ. «Правда Востока», 10 грудня 1943 р.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 17, спр. 529, арк. 325.

¹² ЦДАЖР Узбекистану, ф. 864, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1.

¹³ ЦДАЖР Узбекистану, ф. 864, оп. 1, од. зб. 5, арк. 10.

¹⁴ Поточний архів ЦК КП Узбекистану. Стенограма III з'їзду жінок Узбекистану, стор. 67.

Українські робітники, колгоспники, інженери, агрономи і техніки працювали поруч з узбеками в усіх галузях народного господарства. Вчені України разом з узбецькими вченими й виробничниками розв'язали ряд важливих завдань щодо розвитку виробничих сил. Наприклад, наукові працівники Одеського інституту інженерів водного транспорту спільно з узбецькими конструкторами, інженерами й робітниками-новаторами виробництва розробили нові конструкції машин і приладів, вводили нову технологію, що забезпечувало збільшення виробничих потужностей, економію матеріалів, зниження собівартості продукції. Науковці з України допомогли робітникам фабрики «Худжум» та фруктово-консервного заводу м. Самарканда вдосконалити силові й теплові установки, чим зекономили великі суми державних коштів. На заводі «Червоний двигун» м. Самарканда вони налагодили технологічний процес електрозварювання, розробили технологію термічної обробки деталей. Тільки за один 1942 р. співробітники цього Одеського інституту виконали 15 великих наукових тем і впровадили їх у виробництво¹⁵.

Багато зробили металурги України для створення первенця чорної металургії Середньої Азії — узбецького металургійного заводу. Крім того, хіміки Київського політехнічного інституту допомагали розширювати іригаційну систему, будувати електростанцію. Викладач Харківського інституту народного господарства тов. Поляк розробив технологію виготовлення горючих газів — ефективного засобу боротьби з танками¹⁶.

Завдяки колгоспникам України в Узбекистані почали вирощувати цукровий буряк. Переборюючи нові кліматичні умови, не маючи хімічних засобів боротьби з шкідниками, вони добивалися порівняно високих на той час урожаїв — по 120—170 ц з га. Свій досвід вирощування цукрового буряка передавала узбецьким колгоспницям українка К. Осиченська, яка тоді працювала агрономом Булунгурської МТС Самаркандської області. З допомогою українських братів у Зербулаці й Булунгурі було збудовано два цукрових заводи.

Академіки Алексеев і Прянишников, професори Щерба і Кособуцький, спираючись на допомогу колгоспників, розробили методи вирощування цукрового буряка в умовах поливного землеробства.

Тільки на початку 1942 р. в Нарпайському районі Самаркандської області 450 ланкових і 200 бригадирів пройшли спеціальні курси буряководів¹⁷. Навчали узбецьких колгоспників евакуйовані вчені з України, Ленінграда, Москви.

В культурному житті республіки під час Великої Вітчизняної війни активну участь брали працівники української літератури і мистецтва. Тут жили і працювали письменники Іван Ле, Микола Терещенко, Олександр Ільченко, які ряд своїх творів присвятили Узбекистану. Завдяки приїзду Київського академічного театру ім. І. Франка, музикально-драматичних театрів з Харкова й Дніпропетровська значно жвавилось театральне життя Узбекистану.

В Ташкенті театр ім. І. Франка відновив свою роботу показом п'єси Івана Франка «Украдене щастя», яка стала найулюбленішим спектаклем узбецького глядача, хоч популярністю користувалися й інші українські п'єси у виконанні цього театру: «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» і «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Суєта»

¹⁵ Журн. «Коммунист Узбекистана», № 7, 1964, стор. 54.

¹⁶ В. И. Ефимов. Патриотические подвиги трудящихся Самаркандской области в годы Великой Отечественной войны, Самарканд, 1962, стор. 96.

¹⁷ Газ. «Ленинская искра», 4 лютого 1942 р.

і «Безталанна» І. Тобілевича, «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Останні» М. Горького, «В степах України» О. Корнійчука, «Ішоє солдат з фронту» В. Катаєва та ін.

Творчий контакт між українськими та узбецькими митцями знайшов свій яскравий вияв у постановці на сцені театру ім. Мукімі «Наталки-Полтавки» І. Котляревського узбецькою мовою. Допомагали створювати цей спектакль українські актори Н. Ужвій, А. Бучма, Г. Юра. В свою чергу театр ім. І. Франка включив до свого репертуару одну з кращих п'єс видатного узбецького поета і драматурга Х. Алімжана «Муканна». 147 шефських концертів і спектаклів у військових частинах та госпіталях провели за час свого перебування у Ташкенті франківці. Багатьом з них було присвоєно почесні звання народних і заслужених артистів УзРСР, нагороджено Почесними грамотами Верховної Ради УзРСР. Народний артист Союзу РСР, директор і художній керівник театру Гнат Юра, від'їжджаючи з Ташкента, говорив: «Залишаючи гостинний Узбекистан, який ми гаряче полюбили, хочеться висловити глибокі почуття подяки за увагу і піклування, за все, що було зроблено для нас за тяжких умов воєнного часу. Наше перебування і спільна праця в Узбекистані — яскраве свідчення співдружності братніх народів»¹⁸.

Під час війни Одеська кіностудія художніх фільмів також була в Ташкенті. Її митці разом з колективом Київської студії художніх фільмів, що перебувала в Ашхабаді, створили такі чудові фільми, як «Три танкіста», «Два бійці», «Як гартувалася сталь», «Олександр Пархоменко» та ін.

Разом з Одеською кіностудією прибув у Ташкент відомий композитор Д. Л. Клебанов. Саме тут він написав музику до популярного в роки війни кінофільму «Присяга».

Українські композитори вели велику педагогічну роботу в Ташкентській консерваторії: у Л. Ревуцького вчилися нині відомі узбецькі музиканти Акбаров, Мухамеджанов, Қадиров, Хамраєв та ін. На узбецькій землі Л. Ревуцький написав такі свої пісні, як «Солдатське слово», «Зелений кашкет», «За Батьківщину» та ін.

В роки війни тільки в Самарканді діячі культури провели 32 ювілейних вечора, присвячених Т. Г. Шевченку, Лесі Українці, Алішеру Навої, Льву Толстому та іншим видатним діячам культури.

У жовтні 1944 р. Радянська Армія повністю визволила Україну від фашистської нечисті. В ті дні керівники партії і уряду України висловили щирю подяку всьому узбецькому народу за братерську допомогу в спільній боротьбі за визволення України, за ту допомогу, яку він подавав у справі відбудови зруйнованого господарства Української Радянської Республіки¹⁹.

На честь визволення України 14—15 жовтня 1944 р. в Києві відбулося велике свято, на яке український народ запросив 250 гостей з усіх радянських республік. Це свято перетворилося на справжнє торжество непорушної дружби всіх радянських народів.

Коли після визволення на Україні розгорнулися відбудовчі роботи, трудящі Узбекистану, як і трудящі всіх республік, не залишилися осторонь. В усі куточки України йшли ешелони з верстатами, обладнанням, будівельними матеріалами. Допомога виявлялася в багатьох формах — збиранні грошових коштів для відродження міст і сіл, над-

¹⁸ Газ. «Правда Востока», 14 червня 1944 р.

¹⁹ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 64.

силанні продовольства і сільськогосподарських машин, виїзді спеціалістів.

Вся країна діяльно допомагала відроджувати вугільні шахти Донбасу, щоб забезпечити транспорт і промисловість паливом. Тільки для відбудови металургічних підприємств сюди прибуло 20 тис. випускників ремісничих училищ і шкіл ФЗН. Управління трудових резервів Узбекистану надіслало 210 кваліфікованих майстрів. З 800 учнів ремісничих та залізничних училищ було сформовано дві групи — для монтажу в Чистяковій електростанції і в Єнакієві — для відбудови металургійного заводу²⁰. Були надіслані найкращі учні: Надя Тимошенко, Григорій Шеремет з Ташкента, О. Хасанов і Юрій Злотник з Андижана та багато ін. Відзиви керівництва про працю посланців Узбекистану говорили за те, що молоді патріоти з честю виконували свою благородну місію. Так, начальник паросилового цеху Єнакіївського металургійного заводу дав таку характеристику: «Слюсарна група № 10 майстра тов. Протасова з ремісничого училища м. Ташкента показала зразок праці й дисципліни. Група виконує завдання на 240%. Загальна оцінка роботи «відмінно»²¹.

Широкого розвитку набуло змагання ремісничих училищ Узбекистану й Донбасу. До нового 1944 р. узбецькі друзі надіслали святкові подарунки відбудовникам Донбасу. З резервів узбекистанських ремісничих шкіл і училищ надходили білизна, обмундирування, токарні, фрезерувальні, свердлильні верстати, монтажні, вимірні та інші інструменти. Передова тракторна бригада Пастаргомської МТС достроково відремонтувала трактори для визволених районів України. В ті дні до директора МТС прийшов молодий тракторист Хамід Джабаров з проханням надіслати його на роботу в один з районів України. Разом з Джабаровим на Україну виїхали трактористи Ачил Ільмурадов, Хасан Хушназаров, Захар Майоров, Іван Калінін та ін.

Самаркандське залізничне депо надіслало для роботи на Україні з вересня 1943 р. по серпень 1944 р. 109 спеціалістів, які виїхали з своїми інструментами. Трудівники Самаркандської трикотажної фабрики в 1944 р. здали у фонд відбудови Севастополя 12 850 крб. грошима та 41 710 крб. облігаціями державних позик²².

Ташкентські залізничники надіслали на ст. Козятин Вінницької області вагон з шляховим інструментом, устаткуванням та предметами побуту²³.

1-го вересня 1943 р. в ЦК КП(б) Узбекистану відбулася нарада, присвячена поданню допомоги визволеному Харкову. Наркоми, секретарі райкомів партії, голови райвиконкомів та керівники промислових підприємств Ташкента сповістили тоді, що більшість заводів і фабрик столиці Узбекистану на своїх мітингах одностайно вирішили подати всебічну допомогу другій столиці України²⁴.

За неповними даними населення Узбекистану надіслало харків'янам близько 40 млн. крб., 3 тис. ц фруктів і овочів, 4 тис. ц зерна, понад 9 500 голів худоби, а також консерви та різні продукти харчування²⁵. Тільки модрівці Ташкента надіслали в Харків 12 515 кг ячменю, 79 кг сушених фруктів, 100 кг м'яса, 300 кг господарчого мила, 600 предметів посуду, понад 300 пар білизни й одягу²⁶.

²⁰ Газ. «Правда Востока», 17 жовтня 1943 р.

²¹ Газ. «Правда Востока», 3 грудня 1943 р.

²² В. И. Ефимов. Назв. праця, стор. 61, 125.

²³ Газ. «Правда Востока», 9 квітня 1944 р.

²⁴ Газ. «Труд», 2 вересня 1943 р.

²⁵ Там же, 26 листопада 1943 р.

²⁶ Газ. «Правда Востока», 19 жовтня 1943 р.

10 колгоспів Галля-Аральського району Самаркандської області, виконавши свої зобов'язання по продажу державі хліба, привезли на заготівельний пункт понад план ще 1920 пудів зерна і попросили подарувати це жителям Харкова²⁷.

Велику допомогу харків'янам подали медичні працівники Узбекистану. Від лікувальних та інших медичних закладів, від окремих осіб республіки в розпорядження Наркомату охорони здоров'я Української РСР спеціально для Харківської області був надісланий вагон предметів медичного обслуговування, апаратури, білизни. Молоді робітники Каганського маслозаводу і бавовнозаводу надіслали в Харків повне обладнання для дитячого садка, а медичні працівники Бухари — обладнання й інструменти для двох амбулаторій²⁸.

З Самарканда, Фергани, Ташкента й інших міст Узбекистану працівники промкооперації надіслали Україні 60 вагонів різного обладнання й сировини, завдяки чому українці мали змогу якнайскоріше відновити діяльність зруйнованих фашистами підприємств промислової кооперації.

Швейники Узбекистану проводили широкий збір коштів, різного устаткування, технічної літератури в допомогу підприємствам швейної промисловості України. Фабричний комітет і правління клубу Ташкентської фабрики «Червона зоря» організували збір політичної і художньої літератури для бібліотек швейних підприємств України. З клубного майна виділили комплект музичних інструментів для одного з клубів профспілок швейників України²⁹.

Колгоспники Сурхандар'ї виділили для визволеної України 188 коней, 137 голів робочої худоби, 8019 овець і кіз.

З Бухарської області було надіслано 300 голів худоби, 62 т зерна, 78 т сушених фруктів, 24 т овочів, 570 кг топленого масла, три вагони солі, 22 ц вовни, 2188 смух, 32 кожуха, 130 пар валянок, 8 тис. предметів хатнього вжитку. Спеціально для українських братів понад план було засіяно зерном 53 га. Загалом колгоспники Узбекистану надіслали своїм українським братам 8 тис. коней і волів, 170 тис. овець і кіз, 300 т зерна, багато взуття й одягу³⁰.

Допомога радянських народів поєднувалася з творчою ініціативою українських колгоспників у боротьбі за повернення до життя сіл, пограбованих і спалених гітлерівськими бандами. Відродження колгоспів на Україні відбувалося з небаченою швидкістю. Лише за один рік було повернуто до життя понад 26 тис. колгоспів і створено 60 тис. тваринницьких ферм³¹.

Для відновлення бавовництва на Україні колгоспи й радгоспи Узбекистану влітку 1944 р. вирощували бавовну сорту ОД-1, щоб дати визволеній республіці необхідну кількість насіння. Це почесне і відповідальне завдання виконувало 5-е відділення бавовнорадгоспу Ак-Курганського району Ташкентської області під керівництвом Всесоюзного селекційно-генетичного інституту. В результаті такої завчасної підготовчої роботи навесні 1945 р. на визволеному півдні України було засіяно 6 тис. га гібридним насінням бавовни, надісланим з Узбекистану³².

Вчителі, працівники народної освіти надіслали українцям обладнання для 12 шкіл і дитячих будинків, одяг і взуття для тисячі шко-

²⁷ Матеріали к истории советского Узбекистана, Ташкент, 1957, стор. 252—253.

²⁸ Газ. «Правда Востока», 17 жовтня 1943 р.

²⁹ Газ. «Правда Востока», 5 березня 1944 р.

³⁰ Газ. «Правда Востока», 28 січня 1944 р.

³¹ Е. И. Солдатенко. Назв. праця, стор. 197.

³² Газ. «Правда Востока», 26 жовтня 1944 р.

лярів, 8,8 т зерна, майже 500 тис. крб. грошей. Зокрема Самаркандський обласний відділ народної освіти надіслав обладнання для середньої школи й дитячого будинку, а також 7,5 т сушених фруктів, 1,5 т зерна, 6 голів худоби й 101 тис. крб. грошей. По Ташкентському облвну було зібрано 28 голів худоби, 21 т зерна, 16 т сушених фруктів і навчальне обладнання для 8 шкіл³³.

Кожний вчитель Узбекистану прагнув якнайбільше зробити, щоб скоріше настало забезпечене, радісне життя на Україні. Тому нерідко вчителі віддавали повністю свою місячну зарплату в фонд допомоги українцям³⁴.

Такою була посильна допомога Узбекистану братньому українському народу в тяжкі роки Великої Вітчизняної війни. В цій дружній підтримці знайшла свій яскравий вияв непорушна дружба радянських народів, ще раз виявилися великі переваги соціалістичного ладу, який стверджує нові стосунки товариського співробітництва і взаємодопомоги.

Дружба узбецького й українського народів, яка пройшла крізь усю Велику Вітчизняну війну, витримала суворі випробування і ще більш зміцніла й розквітла.

³³ Газ. «Правда Востока», 16 листопада 1943 р.

³⁴ Там же, 16 листопада 1943 р.

В. В. ПАЛЬОК

ПРО І З'ЇЗД НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1944 р.)

Заповітною мрією трудящих Закарпаття було возз'єднання навіки з Радянською Україною. Ці думи і сподівання багатостраждальних мас закарпатоукраїнців виразив у своїх історичних рішеннях Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р. Скликання І з'їзду Народних Комітетів було підготовлене всім попереднім ходом революційно-визвольної боротьби, яка особливо посилювалася під керівництвом комуністів в роки фашистської окупації Закарпаття.

Народні Комітети на Закарпатті виникли в ході революційно-визвольної боротьби, в роки панування хортістської Угорщини, в глибокому підпіллі з ініціативи і під керівництвом комуністів. Створені трудящими як органи збройної боротьби, Народні Комітети уже в той час, незважаючи на жорстокий фашистський терор, являли собою вирішальну політичну силу.

Народні Комітети в роки фашистської окупації спочатку створювалися в районах партизанських дій, а згодом виникали і активно проводили революційно-визвольну боротьбу і в інших районах краю.

Масовому утворенню підпільних Народних Комітетів у багатьох населених пунктах Закарпаття сприяли бойові дії партизан, що широко розгорнулись під впливом переможних наступальних дій Радянської Армії в другій половині 1944 р.

Підпільні Народні Комітети створювалися із 3—4 чоловік, з комуністів і безпартійних, які користувалися довір'ям трудящих. Народні Комітети в період підпілля встановлювали міцні зв'язки з трудящими міст і сіл, організовували їх на боротьбу з фашистськими загарбниками. Вони надавали велику допомогу партизанським загонам продуктами, одягом і зброєю, медикаментами, передавали партизанам відомості про ворога, поповнювали партизанські загони кращими представниками з селян, робітників і інтелігенції. Тримаючи тісні зв'язки з партизанськими загонами, вони розповсюджували серед населення області повідомлення Радінформбюро про успіхи Радянської Армії на фронтах, роз'яснювали мету партизанської боротьби, сприяли розкладу армії ворога.

В період наближення Радянської Армії до Закарпаття і відступу фашистських полчищ, Народні Комітети під керівництвом комуністів і при підтримці населення рятували фабрики і заводи від зруйнування фашистськими варварами.

Зразу ж, на другий день після визволення Ужгороду, в місті відбулися партійні збори комуністів міста і району¹. На зборах обговорили важливі завдання партійної організації, про політичну роботу

¹ Газ. «Закарпатська правда», 14 лютого 1945 р.

серед населення і обрали міський партійний комітет комуністичної організації м. Ужгорода².

31 жовтня 1944 р. відбулися збори комуністів м. Мукачева, на яких обговорили питання про завдання партійної організації і обрали міський партійний комітет³.

Після визволення Радянською Армією Закарпаття, поряд з відновленням роботи партійних організацій, в містах і селах виходять з підпілля або створюються Народні Комітети, які беруть владу на місцях в свої руки. Протягом жовтня і листопада 1944 р. в усіх селах і містах Закарпаття були проведені вибори Народних Комітетів.

Вибори і утворення Народних Комітетів, до складу яких намагалися проникнути ворожі антинародні елементи, проходили в умовах гострої класової боротьби. Прикладом можуть бути події в Хусті. Після визволення Радянською Армією міста, владу тут захопила купка самозванців, яких ніхто не обирав. Вони не користувалися довірою народних мас, а в минулому проводили профашистську політику і вислужувалися перед фашистськими окупантами. Трудящі міста не могли з цим примиритись і 29 жовтня відбулися багатолюдні народні збори, в яких прийняло участь близько 2 500 чоловік — представники всіх прошарків населення: робітники, селяни, службовці і інтелігенція⁴. На зборах було обрано Народний Комітет, до складу якого ввійшли комуністи і безпартійні, які були віддані народній справі і активними борцями проти фашизму.

Протягом жовтня і листопада 1944 р. успішно проходили вибори Народних Комітетів в містах і селах Хустського, Рахівського, Воловецького, Тячівського, Іршавського, Мукачівського та інших районів.

Вибори Народних Комітетів вперше за всю багатовікову історію трудящих Закарпаття були справді демократичними, дійсно народними, і пройшли з великим політичним піднесенням. Важливим політичним фактором під час виборів було те, що трудящі переважно обирали комуністів. Це було закономірним явищем. В роки фашистської окупації трудящі переконалися в тому, що тільки комуністи відстоювали до кінця інтереси трудящих, що тільки комуністична організація являє собою єдину політичну силу, здатну забезпечити світле майбутнє Закарпаття.

Друге, характерне для виборів Народних Комітетів було те, що обираючи своїх представників в органи народної влади, трудящі давали своїм обранцям наказ — домогтися возз'єднання Закарпаття з своєю матір'ю — Радянською Україною.

Загальне прагнення трудящих українців Закарпаття возз'єднатись з Радянською Україною знаходило свій вияв на численних мітингах, демонстраціях і зборах, які проходили в селах і містах області на честь 27 роковин Великого Жовтня.

Так, трудящі м. Мукачева на мітингу 7-го листопада 1944 р. заявили: «В цей урочистий час народ наш заявляє на весь голос, що хоче раз і назавжди з'єднати свою долю з долею своїх братів, які визволили його»⁵.

«Возз'єднатися з братами нашими — українцями в єдиній державі»⁶ — вимагали ужгородці на урочистих зборах 6 листопада 1944 р.

У возз'єднанні Закарпаття з Радянською Україною трудящі виз-

² Газ. «Закарпатська правда», 14 лютого 1945 р.

³ Там же, 15 листопада 1944 р.

⁴ Там же, 7 листопада 1944 р.

⁵ Там же, 11 листопада 1944 р.

⁶ Там же, 13 листопада 1944 р.

воленого краю бачили реальний і єдиний шлях звільнення з-під соціального і національного гноблення. Здійснення цієї всенародної волі було одним з важливих завдань Народних Комітетів.

Комуністична організація Закарпаття очолила всенародний рух за возз'єднання з Радянською Україною. 19 листопада 1944 р. в м. Мукачеві відбулася перша конференція комуністичної організації Закарпатської України. На неї прибули представники партійних організацій міст і сіл області. Всього 294 делегати, у складі яких було 35% робітників, 50% селян, 15% трудової інтелігенції⁷.

В рішеннях партійної конференції вказувалось, що Комуністична партія Закарпатської України всіма силами підтримує бажання і національне прагнення трудящих, висловлені в численних резолюціях, петиціях і листах про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. «Першим партійна конференція Комуністичної партії Закарпатської України, виражаючи волю і національне прагнення свого народу, вимагає усунути історичну несправедливість і возз'єднати Закарпатську Україну з Радянською Україною»⁸.

Народні Комітети, керовані комуністами, в селах і містах Закарпаття очолили всенародний рух за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

Для кінцевого вирішення цього питання Народні Комітети почали підготовку до скликання з'їзду Народних Комітетів. Ініціатором його скликання був Ужгородський Народний Комітет, який 8 листопада 1944 р. звернувся з листом до Народних Комітетів міст Мукачева і Хуста з пропозицією створити організаційний комітет по скликанню з'їзду⁹.

Пропозиція Ужгородського Народного Комітету була підтримана всіма Народними Комітетами Закарпаття. Організаційний комітет прийняв рішення провести з'їзд Народних Комітетів 26 листопада 1944 р. в місті Мукачеві¹⁰.

В період підготовки до I з'їзду Народних Комітетів комуністи проводили велику організаційну роботу серед трудящих. Вибори делегатів на з'їзд вилились в яскраву демонстрацію всенародної вимоги возз'єднатись з Радянською Україною. Так, трудящі м. Ужгорода напередодні з'їзду Народних Комітетів, зібравшись на мітинг, в резолюції говорили: «Ми виражаємо тверду впевненість..., що з'їзд, виконуючи волю народу, здійснить його вікові мрії про возз'єднання Закарпатської України з нашою Вітчизною — Радянською Україною. Тільки в її кордонах ми зможемо знайти волю, захист національної незалежності, всі умови матеріального розвитку і культурного розквіту»¹¹.

В урочистій обстановці 26 листопада 1944 р. в м. Мукачеві розпочав свою роботу I з'їзд Народних Комітетів, на який прибули 663 делегати¹². Серед них можна було побачити робітників в спецовках, селян в гунях і сіряках, гуцулів у вишиваних кожухах, партизан у військових шинелях. Ніколи ще трудящі Закарпатської України на протязі своєї багатовікової історії не знали таких широко представницьких народних зборів, якими був I з'їзд Народних Комітетів.

З'їзд обговорив такі питання:

1. Звільнення Закарпатської України від німецько-угорських окупантів.

⁷ Газ. «Закарпатська правда», 21 листопада 1944 р.

⁸ Там же.

⁹ Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. Збірник. Видання НРЗУ, 1944, стор. 1—2.

¹⁰ Газ. «Закарпатська правда», 21 листопада 1944 р.

¹¹ Там же, 2 грудня 1944 р.

2. Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

3. Про наділення селян, робітників і службовців землею і лісом.

4. Вибори Народної Ради Закарпатської України¹³.

Виступаючі делегати розповідали про важку долю закарпатоукраїнців в минулому, про їх боротьбу з ворогами, висловлюючи всенародну подяку Радянській Армії за визволення з фашистського рабства. У всіх делегатів з'їзду була одна думка, один всенародний наказ: возз'єднати Закарпатську Україну з матір'ю — Радянською Україною.

Делегат від Іршавського району в своєму виступі заявив: «Радянська Армія визволила наш народ від фашистського горя і нещастя, підняла його національну самосвідомість, дала йому право і реальні можливості для здійснення своїх прагнень — возз'єднатись з Радянською Україною, де він знайде рідний дім, братерську допомогу і батьківську турботу. Ми бачимо своє щастя тільки в возз'єднанні з Радянською Україною — така єдина думка всіх моїх земляків»¹⁴.

Делегат від Тячівського району заявив: «Ми сьогодні своїми руками куємо щастя для майбутніх поколінь. Сьогодні ми заявляємо: Відтепер наша Закарпатська Україна возз'єднається з своєю Вітчизною — Радянською Україною, а тому сьогоднішній день ввійде навіки»¹⁵.

«Вимагаємо возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною!» Ці слова повторювали всі делегати, які виступали на з'їзді, — комуністи і безпартійні, робітники, селяни і представники інтелігенції, чоловіки і жінки.

Незабутнім залишився момент, коли в урочистій обстановці зачитували делегатам Маніфест народної волі, в якому говорилось: «...спираючись на неухильну волю всього народу... Перший з'їзд Народних Комітетів всієї Закарпатської України ухвалює:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України, як єдину Центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.

4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»¹⁶.

Маніфест був знаменним документом, сповненим величі і глибокого історичного змісту. В ньому було втілено вікові сподівання трудящих Закарпатської України до об'єднання з українським і російським народом, тобто сподівання, які в умовах безправності і гніту протягом багатьох століть були для закарпатських українців провідною зіркою і джерелом духовних сил у боротьбі за свободу. Сила Маніфесту, прийнятого I з'їздом Народних Комітетів, полягала в тому, що зміст його виходив з глибини народної душі, що його рядки були втіленням волі трудящих Закарпаття.

¹² Перший з'їзд Народних Комітетів. Збірник, стор. 2.

¹³ Там же.

¹⁴ Газ. «Закарпатська правда», 29 листопада 1944 р.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Перший з'їзд Народних Комітетів, стор. 16.

Друге, дуже важливе питання, яке було вирішене з'їздом, це — земельне питання. За рішенням з'їзду всі поміщицькі землі конфіскувались і безплатно віддавались через місцеві Народні Комітети в особисту власність безземельних і малоземельних селян. Робітники і службовці теж наділялись земельними ділянками під власні городи. Вперше в історії краю господарями землі стали ті, хто на ній працював, ким вона оброблялась.

Перший з'їзд Народних Комітетів обрав найвищий орган краю — Народну Раду Закарпатської України. Народна Рада 27 листопада сформувала уряд Закарпатської України в складі голови, двох заступників і 11 уповноважених. Головою Народної Ради Закарпатської України було обрано комуніста І. І. Туряницю¹⁷.

Народна Рада Закарпатської України була органом влади, який був побудований на демократичних засадах. Її очолили комуністи, що було гарантією того, що всі вимоги і сподівання трудящих Закарпаття, і серед них найголовніше — возз'єднання краю з Радянською Україною, будуть проведені в життя.

З великим патріотичним піднесенням зустріли трудящі області історичні рішення І з'їзду Народних Комітетів. В селах і містах проходили збори, мітинги, на яких трудящі схвалювали рішення з'їзду.

Перший з'їзд Народних Комітетів був поворотним моментом в історії Закарпатської України. Приймавши Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, трудящі області дістали змогу влитися в могутню сім'ю вільних і рівноправних народів СРСР, щоб разом з усіма трудящими нашої неосяжної Вітчизни будувати світле комуністичне суспільство.

¹⁷ Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. Збірник. Видання НРЗУ, 1944, стор. 19.

України і Росії Одеський та Херсонський порти.² Це звернення адресувалося не тільки угорським, але й закарпатськоукраїнським купцям. Як видно з документів, товариство розгорнуло свою діяльність, але припинило її в зв'язку з початком наполеонівських війн.

Після Віденського конгресу торговельні відносини між Росією і Угорщиною почали налагоджуватися. Вже в 1817 р. Ужанське жупне управління повідомляло угорське королівське намісництво про те, що раніше із Закарпаття вивозилося в Росію середнянське вино. Тепер жупа запропонувала розширити асортимент закарпатських експортних вин в російські та українські міста. Жупне управління переконливо доводило, що лише з Ужанщини можна вивозити щорічно в Росію вино на суму 12 тис. форинтів³.

Угорське королівське намісництво на початку ХІХ ст. прийняло рішення про те, щоб всім угорським, в тому числі й закарпатським купцям, звертатися за паспортами безпосередньо в російське консульство і там оформляти необхідні проїзні документи в Росію⁴. Цією постановою скористалося багато закарпатських купців, скупників, заможних селян та міщан, які ще частіше стали відвідувати українські та російські міста. За документами, угорські купці (документи називають угорцями всіх, хто жив на території, що входила до складу Угорщини, в тому числі і Закарпаття) вели в першій половині ХІХ ст. жваву торгівлю на території Молдавії, Бессарабії, Криму, Гродненської, Київської, Волинської, Подільської губерній⁵. В 30-х рр. ХІХ ст., наприклад, Гродненський губернатор неодноразово повідомляв міністерство внутрішніх справ про те, що угорські жителі часто відвідують великі міста з торговельною метою. З його звіту за 1840 р. довідуємося, що ранньої весни в міста і села західних російських губерній щорічно приходить багато угорських коновалів, дрібних торговців і покупців п'явок⁶. На нашу думку, переважна більшість згаданих у документі людей — це закарпатські українці, словаки і серби.

Дрібні закарпатські торговці проникали із своїми товарами не лише на Правобережну, але й Лівобережну Україну. Це були коробейники, які торгували, головним чином, різними настоянками, лікарськими рослинами, москательним товаром тощо. Багато коробейників ходило в той час по містах і селах України. Серед них крім угорців і словаків були також і закарпатські українці; всіх їх в народі часто називали «венгерцями».

Марамороські сільські та міські скупники підтримували торговельні зв'язки з Молдавією та Бессарабією, закупаючи там багато худоби. Так, в січні 1809 р. диван просив головнокомандуючого російською армією С. С. Прозоровського відкрити кордон з Трансільванією, через який багато худоби проганялося і на Закарпаття та в Угорщину. З давніх пір, говорилося в зверненні, Бессарабія продавала худобу трансільванським купцям, за винятком овець, яких відганяли в Царгород. С. Прозоровський дозволив продавати худобу, але з умовою, «щоб не було випущено занадто багато овець, не відчувався нестаток м'яса для армії, яка тут знаходиться, та самим жителям»⁷. Немає сум-

² Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. 10, оп. 9, спр. 153, арк. 2, 3, 4, 7.

³ Там же, ф. 4, оп. 8, спр. 1135, арк. 3.

⁴ Там же, ф. 674, оп. 11, спр. 1558, арк. 3.

⁵ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 1286, оп. 7, спр. 457, арк. 3, 4; ф. 1263, оп. алф., спр. 73, арк. 13.

⁶ Там же, ф. 1286, оп. 8, спр. 376, арк. 13.

⁷ ЦДІА Молдавської РСР, ф. 1, оп. 1, спр. 68, арк. 28.

ніву, що серед цих «угорських» власників овець були і закарпатські купники як угорської, так і української національності.

З інших документів довідуємося, що трансільванські піддані виганяли овець на зимівлю в степи волоські та до Балти, а влітку — на гори⁸. У 1809 р. якийсь Іван з родиною із Трансільванії звернувся з проханням до С. Прозоровського, щоб той дозволив їм випасати в Бессарабії більш як 53 тис. овець та понад 3,8 тис. коней⁹. «Трансільванцями» документи називали і українців Закарпаття, які жили на території Марамороської жупи.

Щороку скупники виганяли з Молдавії та Бессарабії в австрійські володіння чимало худоби. Переважна більшість її йшла через Карпати, міста Сігет, Хуст, а потім далі до Угорщини, Чехії, австрійських міст. Багато цієї худоби продавалося на закарпатськоукраїнських ярмарках.

У 1809 р. були перервані дипломатичні відносини між Австрією і Росією. Австрійським та іншим купцям категорично заборонялося виганяти худобу, вивозити хліб та інші продукти харчування з Росії в Австрію та союзні їй держави. Проти цих заходів виступали не тільки австрійські, але й російські купці. Багато скарг надходило в різні інстанції, контрабандна торгівля досягла значних розмірів. 21 червня 1809 р. командуючий російською армією в Бессарабії С. Прозоровський написав таємного листа голові дивану С. Кушнікову «Відносно торгівлі худобою місцевих жителів з Угорщиною і Буковинською областю». Він радив, щоб худобу пропускали через кордон дуже обережно. «Не можу я погодитися дати дозвіл на це, але щоб не ущемлювати інтереси місцевих жителів, які беруть участь у цьому, то я надаю право вашою превосходительству, не даючи дозволу формального, дивитися з деякою полегкістю на таємний випуск тієї худоби, з тим, однак, щоб кількість її не була великою, як у звичайний час, коли торгівля вільна»¹⁰. Як видно з цього важливого документа, торгівля худобою між Бессарабією та угорськими землями не припинялася навіть під час найбільш напружених міжнародних відносин між Австрією та Росією. Після закінчення наполеонівських війн торгівля між Австрією та Росією відновлюється. Табуни худоби без будь-яких перешкод переганялися з Бессарабії в Закарпаття. Найбільше худоби йшло тепер через Новоселівську митницю, де тільки за період 23—30 серпня 1819 р. було зареєстровано 1600 волів, близько 3,5 тис. корів на суму 276 240 лей, проданих в австрійські володіння¹¹. В липні 1822 р. через Новоселівську митницю пропущено в австрійські володіння купців з товарами на суму 945 250 крб., в тому числі близько 10 тис. волів та понад 4 тис. корів¹².

Про закупівлю хустськими, сігетськими та іншими закарпатськими купцями худоби, хліба, шкір, вовни в Молдавії (в тому числі в Лівобережній) згадується в працях Т. Легоцького, О. Міцюка, Е. Феньеша, І. Г. Коломійця та ін.

Українські, російські, молдавські купці та селяни-торговці іноді добиралися до закарпатських міст, відвідували ярмарки, закуповували та продавали на них різні товари. У другій половині XVIII ст. російські книгоноші привозили на Закарпаття багато церковних та наукових книг¹³. Українські та російські купці вивозили із Закарпаття в Росію

⁸ ЦДІА Молдавської РСР, ф. 1, оп. 1, спр. 213, арк. 1.

⁹ Там же, спр. 987, арк. 5.

¹⁰ Там же, спр. 987, арк. 1, 2.

¹¹ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 124, арк. 25—28. (Підрахунки автора).

¹² Там же, спр. 178, арк. 81.

вино, виноградну лозу, фрукти, а також машини для переробки винограду.

На закарпатськоукраїнських ярмарках у першій половині XIX ст. часто бували одеські купці. Частина їх прибувала в Угорщину водним шляхом — Чорним морем і Дунаєм, а потім річкою Тисою до закарпатських міст. Інші добиралися до Карпат через Львів або Бессарабію.

Серед архівних матеріалів трапляються документи, що свідчать про економічні зв'язки Закарпаття з Росією та українськими землями. Українські та російські візники, наприклад, перевозили купецькі товари з Росії в Угорщину, в тому числі й на Закарпаття, і навпаки. Так, у 1831 р. візники І. Петров, В. Таварті, С. Фільтов, Ю. Іваров, О. Ішранов та інші возили вовну в Пешт, а звідти привозили через Закарпаття вино львівському купцеві Й. Гетріху¹⁴. Зростанню товарних оборотів між Росією і Закарпаттям сприяв новий митний тариф, затверджений в 1847 р. австрійським та російським урядами.

Особливо тісні торговельні зв'язки підтримували закарпатські купці з західноукраїнськими містами. Із Закарпаття в Галичину вивозилися галун, поташ, папір, вино, дерево, залізо та вироби з нього, мідь, шовк, хутро лисиці та видри, суконні вироби, капелюхи, овочі, свіжі й сушені фрукти тощо¹⁵. Багато товарів із Закарпаття потрапляло на продаж у міста Львів та Броди. Як видно з документів, Мукачєво-Чинадіївська домінія тримала постійний зв'язок з львівськими купцями, продаючи їм галун, папір, поташ, лісоматеріали тощо. За даними 1829 р. з домінії вивезено в Галичину галу на суму 32 862 форинти 56 крейцерів¹⁶. Багато виробів ремесла вивозили на галицькі ярмарки селяни з верховинських сіл. Але ці товари ніде не реєструвалися, бо дрібні торговці обходили митниці, а тому дані про них майже не збереглися. Закарпатські селяни відвідували ярмарки в Дрогобичі, Станіславі, Долині, Стрию, Самборі, Сколе, Турках, Коломиї та ін.

З Галичини завозилася на Закарпаття шкіра, хутро, вовна, коні, рогата худоба, мед, спирт, прядиво, полотно, шерстяні вироби, гриби, риба, книги, бісер, бавовняна тканина, галантерейні, бакалійні, москательні товари¹⁷. Відсутність даних про діяльність митницьких контор, що існували на кордоні Закарпаття і Галичини, та розкиданість окремих фактів по багатьох архівних фондах не дають можливості подати узагальнюючих даних про торговельні відносини двох сусідніх українських земель наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. Поодиноким же прикладів в архівних документах чимало.

Галицькі купці користувалися на ярмарках кредитами закарпатських купців і навпаки.

З Закарпаття в Росію наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. емігрували прогресивні культурні та наукові діячі, а серед закарпатського українського населення знаходили притулок російські селяни, солдати, рекрути, ховаючись від переслідувань поміщиків, царських чиновників. Так, у 1803 р. на Закарпатті місцеві власті розшукували трьох російських солдатів, які втекли з м. Володимира¹⁸. Російський солдат Ф. Бородинський дезертирував із російської армії і переховувався в м. Мукачєві цілий рік. У 1809 р. його заарештували і видали

¹³ Про це більш докладно див. І. Г. Шульга. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст., Ужгород, 1962.

¹⁴ ЦДІАЛ, ф. 1286, оп. 5, спр. 667, арк. 3, 6, 7.

¹⁵ Tivadar Lehoczky. Berey vármegye monographiája, t. II, Ungvár, 1882, стор. 480.

¹⁶ ДАЗО, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 2637, арк. 1.

¹⁷ Tivadar Lehoczky. Назв. праця, стор. 480.

¹⁸ ДАЗО, ф. 4, оп. 7, спр. 645, арк. 1.

царській владі¹⁹. Згодом у м. Ужгороді було заарештовано ще 5 солдатів, з них двоє росіян і троє поляків. Заарештовані говорили, що вони втекли з французького полону, але міські жупні чиновники запідозрили їх у дезертирстві й вислали в Галичину²⁰. Суд Угочанської жупи розглядав у 1831 р. справу двох російських селян К. Степанова і В. Баранова. На суді з'ясувалося, що вони прожили на Закарпатті понад 20 років. К. Степанов був родом із с. Калузького, розташованого поблизу Петербурга. Спочатку, пояснював він на суді, служив у заможних селян біля Токаю, а потім прийшов у м. Виноградове. Тут його затримали як бродягу. В. Баранов жив у м. Сігеті та інших місцевостях Марамороської жупи. Суд установив, що російські селяни не вчинили кримінальних вчинків, за які можна було б посадити їх у в'язницю. Російські солдати й деякі офіцери, учасники контрреволюційного походу царської армії в Угорщину 1849 р., переходили на бік революції і залишалися в Угорщині, переховуючись від переслідувань австрійського уряду і на Закарпатті. Про це розповідають не лише мемуаристи, але й архівні матеріали. Навіть ще в 1853 р. чиновники Березької і Угочанської жуп розшукували на Закарпатті російських солдатів І. Гамуліна і М. Лісіана, які в 1849 р. перейшли на бік революції і воювали з австрійськими та царськими військами²¹.

Для національного відродження закарпатських українців велике значення мали культурні зв'язки Закарпаття з Росією та Україною. Вони сприяли розвитку літератури, історії, культурного життя Закарпатської України. Як установлено дослідниками²², наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. до Закарпаття надходили майже всі книги, що видавалися в той час на Україні і в Росії. Вони потрапляли сюди різними шляхами: через Галичину, Чехію, Сербію, як особисті подарунки І. Орлая, М. Балуг'янського (Балудянського), П. Лодія та інших закарпатців, які емігрували в Росію і стали там видатними вченими, культурними діячами. Багато книг подарували бібліотекам Я. Ф. Головацький, І. І. Срезневський, М. П. Драгоманов та інші вчені XIX ст. Для багатьох закарпатських журналістів-видавців XIX ст. стали зразком деякі західноукраїнські журнали, що видавалися у Львові²³. До Закарпаття надходили нові видання художніх творів М. Ломоносова, В. Тредіаковського, В. Капніста, Г. Державіна, Д. Фонвізіна, М. Карамзіна, В. Жуковського, І. Крилова, а також О. Пушкіна, М. Лермонгова, М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Вовчка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та багатьох ін. Твори видатних російських та українських письменників мали величезний вплив на формування світогляду передових людей Закарпаття. «Коли переглянемо наші літературні пам'ятки всіх віків і пам'ятки з-за Карпат,— підкреслював М. Лелекач ще в 1929 р., — то переконаємося, що підкарпатська руська література не є кремінною, але з тамтою творить одну цілість»²⁴. Досить високо оцінював культурні та літературні зв'язки Закарпаття з Україною революціонер-демократ Іван Франко, зокрема у чорнових замітках до «Історії української літератури».

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. багато церков і монастирів створили цілі бібліотеки із завезених книг. Кожна з 800 церков Закар-

¹⁹ ДАЗО, ф. 4, оп. 7, спр. 1850, арк. 1.

²⁰ Там же, оп. 8, спр. 952, арк. 1, 2.

²¹ Там же, ф. 10, оп. 10, спр. 493, арк. 1—4.

²² В. Л. Микитась. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог, Ужгород, 1961; Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог, частина друга, Львів, 1964; Давні ни́ги Закарпатського державного краєзнавчого музею, Львів, 1964.

²³ В. Л. Микитась. Давні рукописи і стародруки, Ужгород, 1961, стор. 25.

²⁴ М. Лелекач. Коритнянський збірник церковних і світських пісень, журн. Підкарпатська Русь, рочник VI, ч. 7, Ужгород, 1929, стор. 164.

паття мала 9—10 друкованих книг, завезених з України. Наприкінці XVIII ст. у Краснобрідському монастирі було 135 книг, у Малоберезнянському — 205, Углянському — 64, Імстичівському — 45, Марія-Повчанському — 191 книга українських та російських видань XVII—XVIII ст.²⁵

Багато вихідців з Закарпаття наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. здобули освіту в Росії і працювали там. Це І. С. Орлай, М. А. Балуг'янський, В. Г. Кукольник, А. І. Дудрович, М. В. Білевич, К. П. Павлович, Ю. І. Венелін-Гуца, І. В. Білевич та ін.

Відомим представником російського театрального мистецтва першої половини XIX ст. був А. П. Лодій — син професора логіки і математики П. Д. Лодія. Андрій Петрович мав псевдонім Нестеров. Його ліричний тенор, висока виконавська майстерність привертала увагу відомих композиторів. М. І. Глінка багато працював з ним, вдосконалюючи його вокальну майстерність. А. П. Лодій став відомим вихователем російської артистичної молоді. Наприклад, у нього навчалася славнозвісна співачка Петербурзького оперного театру Д. Леонова. А. П. Лодій видавав твори М. І. Глінки, популяризував їх, сам складав пісні й романси. Він був особисто знайомий з В. Г. Белінським, Т. Г. Шевченком та іншими видатними діячами науки і культури²⁶.

Український народ завжди вважав Закарпатську Русь своєю складовою частиною, прагнув до її возз'єднання в єдину сім'ю. Ще Богдан Хмельницький писав російському цареві Олексію Михайловичу в 1656 р., щоб кордон провести по Віслі аж до Угорщини²⁷. Пізніше на Закарпаття виїздили випускники Київської академії, які боролися проти мадяризації українського населення.

На Закарпатті знайшов притулок близький до декабристів К. Матезонський. Він прожив під вигаданим прізвищем в Ужгороді та інших містах 25 років, поклавши початок розвиткові хорової справи. 1842 р. Закарпаття відвідав професор І. І. Срезневський, який написав спеціальне дослідження «Русь Угорська». Згодом число росіян, які побували на Закарпатті, значно зросло. Тільки в 1858 р. паспорти для поїздки в Ужгород, Мукачеве одержали 12 студентів Московського університету²⁸. «Товариство любителів природознавства» Московського університету надіслало в 1866 р. Мукачівському монастиреві листа з проханням прислати на виставку буденний і святковий національний одяг закарпатської дівчини, жінки, чоловіка, фотографії людей, саморобний домашній посуд, музичні інструменти та інші речі²⁹. Це свідчить про великий інтерес російської наукової громадськості до етнографії Закарпаття.

Постійні економічні й культурні зв'язки Закарпаття з Україною та Росією сприяли збереженню на Закарпатті української мови, культури побуту, звичаїв, стримували процес мадяризації українського населення. Завдяки їм на Закарпатті, долаючи величезні труднощі і переслідування, розвивалася література, наука, мистецтво. Економічні й культурні зв'язки Закарпаття з Росією та Україною прискорювали національне відродження закарпатськоукраїнського населення.

²⁵ О. В. Мишанич. Література Закарпаття XVII—XVIII ст., К., 1964, стор. 31.

²⁶ Газ. «Закарпатська правда», 12 грудня 1964 р.

²⁷ Науковий збірник т-ва «Просвіта», Ужгород, 1928—1929, стор. 157.

²⁸ ДАЗО, ф. 10, оп. 11, спр. 706, арк. 25.

²⁹ Там же, ф. 64, оп. 3, спр. 99, арк. 1, 2.

М. І. БРОФМАН, А. М. ТЕЛЕФУС

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ «ВИЗВОЛЕННЯ» НА БУКОВИНІ

Комуністичний рух на Буковині в роки румуно-боярської окупації все більше і більше охоплював широкі маси трудящих міста і села. Трудящі Буковини, які тимчасово опинились у листопаді 1918 р. під гнітом боярсько-румунських загарбників, не припиняли боротьби за своє національне і соціальне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Переконавшись в зрадництві соціал-демократичної партії, вони бачили в Комуністичній партії єдиного справжнього захисника своїх інтересів. Обурення трудящих особливо зросло, коли керівництво буковинської соціал-демократичної партії вирішило блокуватися на виборах до румунського парламенту в 1928 р. з реакційною націонал-цараністською партією¹. Найбільш революційно настроєні рядові члени соціал-демократичної партії, серед яких велику роботу проводили комуністи, вимагали скликання крайової конференції партії, яка і відбулася 23 листопада 1928 р. у Чернівцях.

Багато делегатів, особливо від української секції, різко засудили опортунізм і зрадницькі дії керівництва соціал-демократів. Більшість учасників конференції демонстративно залишила зал засідання². Наприкінці листопада відбулося засідання підпільного буковинського обласного комітету Комуністичної партії з участю представника ЦК КП Румунії Рудольфа, на якому було прийнято рішення про створення легальної масової української революційної партії³. В підготовці конференції і розробці програми і статуту нової партії взяли активну участь комуністи С. Г. Галицький, Рудольф і І. Д. Стасюк.

В містах і селах Буковини комуністи розгорнули велику роботу по викриттю зрадництва соціал-демократів і скликанню конференції, яка відбулася 17 лютого 1929 р. В роботі конференції взяли участь 63 делегати від 27 секцій і 18 гостей — селяни, робітники, ремісники. У зв'язку з непогодою і бездоріжжям делегати від віддалених районів приїхати не змогли⁴.

Проголосивши створення партії під назвою «Партія українських працюючих Румунії «Визволення», конференція затвердила програму і статут нової партії⁵.

Мета партії, вказувалось у програмі, «є соціальне і національне визволення українських трудящих»⁶. Згідно з програмою і статутом кожний член організації був зобов'язаний підтримувати її морально й матеріально, популяризувати її лозунги в масах, працювати в одній з професійних спілок⁷.

¹ Газ. «Vörwärts», 2 грудня 1928 р.

² Газ. «Борець», 31 березня 1929 р.

³ Газ. «Радянська Буковина», 10 липня 1960 р.

⁴ Газ. «Борець», 31 березня 1929 р.

⁵ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 118, оп. 4, спр. 6398, арк. 117.

⁶ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6398, арк. 69—71.

⁷ Там же.

Програма «Визволення» ґрунтувалась на принципах непримиренної класової боротьби. Вона обстоювала тісний політичний союз пролетаріату і селянства і прагнула шляхом виховання «зробити їх (Пролетаріат і селянство.— Авт.) фізично і морально здатними до боротьби за своє власне і всього робітничого класу визволення, а організованими і класово свідомими поставити їх в ряди революційного фронту як робітничого класу Румунії, так і всіх українських трудящих»⁸.

Партія «Визволення» за своїм характером була інтернаціональною організацією. В її програмі говорилося, що «інтереси українських трудящих тісно зв'язані з інтересами всього робітничого класу Румунії, а також з інтересами українських робітників, які є складовою частиною міжнародного пролетаріату» і що «членом партії може бути і не українець, який добровільно бере на себе обов'язки члена всієї партії»⁹.

Партія «Визволення» виступала не тільки проти національної обмеженості, а й проти регіоналізму, властивих буковинській соціал-демократії. Статут партії не допустив у її ряди служителів культу, поміщиків, куркулів і капіталістів¹⁰.

Конференція обрала Центральний комітет партії у складі 21 чоловіка. Головою ЦК був обраний М. І. Ковальчук, секретарем ЦК — І. Д. Стасюк, членами — С. Ю. Лопулях, Є. І. Сорофтей, М. В. Павлюк, Т. І. Григоряк, М. Л. Шлапак, Н. М. Ткачук, Г. В. Бринзан, А. Г. Семенюк та ін.¹¹

Про роль цієї партії у політичному житті говорилося у резолюції пленуму ЦК Компартії Румунії, прийнятій у лютому 1929 р.: «Наша партія повинна приділяти максимальну увагу створеній нещодавно на Буковині в результаті розколу соціал-демократичної партії організації «Визволення», основним програмним пунктом якої є економічне і національне визволення українських працюючих від ярма румунських бояр»¹². Створення партії «Визволення» було високо оцінено також у резолюції, прийнятій у серпні 1930 р. Політсекретаріатом ВК КІ¹³.

Створення партії «Визволення», яка мала масові організації в Заставнівському, Вижницькому, Садгірському, Кіцманському, Сторожинському та інших районах було величезним успіхом комуністичного руху. Офіційно зареєстрована у місцевих властей, вона могла проводити революційну діяльність у легальних умовах.

На конференції було прийняте рішення про видання в Чернівцях друкованого органу партії — тижневика «Борець». Але незважаючи на те, що газета була офіційно дозволена властями, поліція заборонила власникам друкарень брати замовлення на її видання. Тому перший номер газети від 31 березня 1929 р. довелося друкувати в Бухаресті. Пізніше газета друкувалась в чернівецькій друкарні «Унірія», власник якої погодився виконувати замовлення. Відповідальним редактором газети був І. Д. Стасюк.

На сторінках «Борця» висвітлювались і оцінювались з точки зору інтересів робітничого класу питання внутрішньої і міжнародної політики, друкувались матеріали про злиденне становище робітників, тяжку долю селян, про терор властей, висвітлювалась економічна й політична боротьба трудящих міста і села. Газета широко популяризувала

⁸ Газ. «Борець», 27 жовтня 1929 р.

⁹ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6398, арк. 69—71.

¹⁰ Там же, арк. 80.

¹¹ Газ. «Борець», 31 березня 1929 р.

¹² Там же, 24 березня 1929 р.

¹³ Documente din istoria Partidului Comunist din Romania, v. III, Bucuresti, 1956, стор. 76.

досягнення соціалістичного будівництва в СРСР. Спеціальні номери присвячувалися дням пам'яті В. І. Леніна, річниці Жовтня, дню Першого травня.

Партія «Визволення» мала великий вплив на буковинських селян, завдяки чому робітничо-селянський блок, у створенні якого брали участь члени «Визволення», діставав на виборах велику кількість голосів. Так, на виборах в місцеві органи самоврядування у березні 1930 р. робітничо-селянський блок одержав перемогу в селах Кучурів Малий, Вербівці, Дорошівці Заставнівського району, Шипинці Кішманського району, де майже всі обшинні гласні були обрані від цього блоку¹⁴. Значного успіху добився робітничо-селянський блок на парламентських виборах 1931 р. Передвиборні листівки блоку випускалися під популярними серед мас лозунгами: «За възз'єднання Буковини з Радянською Україною», «За робітничо-селянський уряд», «За розподіл поміщицьких земель серед селян», «За визволення політв'язнів» та ін.¹⁵ В селах Топорівка, Лужани робітничо-селянський блок одержав більше голосів, ніж усі буржуазні партії, разом узяті¹⁶. Незважаючи на терор і переслідування, на цих виборах депутатом парламенту був обраний мешканець с. Раранча (тепер Рідківці Новоселицького району) комуніст-підпільник і член «Визволення» В. Г. Кашул¹⁷.

Румунська буржуазія при підтримці партії націонал-цараністів, яка стояла при владі, сприяла підготовці західними імперіалістами антирадянської війни. Партія «Визволення» викривала плани румунської буржуазії¹⁸. Яскравим прикладом пролетарської солідарності є сміливий виступ «Визволення» на сторінках своєї газети проти білого терору уряду, розв'язаного за допомогою соціал-демократів. Вона закликала трудящих допомогти жертвам буржуазного терору, вимагала амністії для всіх революціонерів-політв'язнів¹⁹.

Одним з головних завдань у повсякденній діяльності «Визволення» було відвернути широкі маси українських трудящих з-під впливу соціал-демократів і українських буржуазних націоналістів — прямих пособників окупаційних властей. «Вони (Соціал-демократи та українські буржуазні націоналісти.— Авт.),— говорилося у статті «Безличність панських лакеїв»,— оплямували й обкидали болотом всіх тих українських працюючих міста й села, що революційно виступали проти боярського безправства, вони робили на них підлі доноси, через що процесам ще і до сьогодні немає кінця»²⁰. В з'їзд КП Румунії, який відбувся наприкінці 1931 р., викрив мерзенну роль українських буржуазних націоналістів, які брали активну участь у боротьбі проти організації «Визволення»²¹.

Ведучи боротьбу проти насильницької румунізації українського населення на Буковині, за збереження українських шкіл, партія «Визволення» викривала прислужництво українських буржуазних націоналістів окупантам у цій ганебній справі. Українські націоналісти, писалося в газеті «Борець», «не тільки що складають по своїх газетах та десь по кутах румунським міністрам заяви лояльності, але ще ідуть навіть на вигідну руку румунським шовіністам»²².

¹⁴ Газ. «Vorwärts», 21 травня 1930 р.; «Czer. Morgenblatt», 13, 15 березня 1930 р.

¹⁵ ЧКМ, листівка, інв. 2034—III—4093.

¹⁶ Газ. «Czer. Morgenblatt», 3 червня 1931 р.

¹⁷ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6943, арк. 16.

¹⁸ Газ. «Борець», 20 жовтня 1929 р.

¹⁹ Там же, 11 серпня і 8 вересня 1929 р.

²⁰ Газ. «Борець», 15 вересня 1929 р.

²¹ Documente..., стор. 377.

²² Газ. «Борець», 23 червня 1929 р.

Перелякані успіхами комуністів власті з самого початку створення партії «Визволення» повели кампанію проти неї. В своєму відкритому листі до членів компартії Румунії, який був опублікований у червні 1929 р., Виконком Комінтерну вказує, що на Буковині переслідується румунськими властями організація «Визволення»²³. Почалися масові арешти. Тільки в 1930 р. відбулися десятки судових процесів над селянами сіл Черногузи Вижницького району, Валява Кіцманського району, Вікно, Вербівці, Дорошівці, Бабин Заставнівського району, Топорівці, Рідківці, Задубрівка Садгірського району та ін.²⁴ Була заборонена газета «Борець». На початку червня 1930 р. румунські власті організували судовий процес над І. Стасюком, М. Шеленком та іншими керівниками партії, яких обвинувачували у виданні та поширенні пропагандистської революційної літератури. Стасюк був засуджений до трьох років тюремного ув'язнення, 30 тис. лей штрафу і позбавлення політичних прав на вісім років²⁵.

Для викриття цього нечуваного беззаконня властей (адже партія «Визволення» і газета «Борець» були офіційно зареєстровані) буковинський підпільний обком КПП і спілка комуністичної молоді випустили листівку, в якій звернулися до всіх трудящих з закликком вийти на демонстрацію протесту проти розпуску партії «Визволення», проти арешту 80 обцинних гласних, обраних від робітничо-селянського блоку, і закриття газети²⁶.

Розгромом редакції «Борець» закінчився легальний період діяльності партії «Визволення». Але це не зламало волі трудящих до боротьби. В умовах глибокого підпілля під керівництвом Комуністичної партії Румунії «Визволення» продовжувало свою роботу²⁷.

²³ Documente..., стор. 42.

²⁴ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6396, 6397, 6398, 6386, (судові справи).

²⁵ Там же, спр. 6397, арк. 14—15; газ. «Vorwärts», 5 червня 1930 р.

²⁶ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6917, арк. 13.

²⁷ Dokumente..., стор. 423, 604.

Л. І. ВАСЮК

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З УРСР

(листопад 1918 р. — червень 1940 р.)

Споконвічна українська земля — Північна Буковина, тривалий час була відірвана від своєї матері — України. Трудящі Буковини пройшли довгий, тернистий шлях поневірянь в чужоземній неволі. У листопаді 1918 р. буковинські землі загарбала боярська Румунія.

Уряди Радянської Росії і Радянської України неодноразово відзначали незаконність цього акту. 1 травня 1919 р. вони звернулися до уряду Румунії з нотами протесту, в яких засуджували його загарбницькі дії і вимагали негайного повернення Північної Буковини та Бессарабії. Український Радянський уряд заявив про свою тверду рішучість захищати усіма засобами право буковинських робітників і селян на національне самовизначення¹. Народний Комісаріат закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки у довідці від 10 жовтня 1921 р. про правове становище Буковини відзначав: «Хоч Буковина, населена переважно українцями, перейшла до Румунії на підставі Сен-Жерменського договору, але тому що там не було опиту місцевого населення, приєднання Буковини до Румунії вважається Українським урядом з точки зору міжнародного права недійсним. Буковина також не є складовою частиною Румунського Королівства, а перебування румунських військ і румунських властей на Буковині також має характер тимчасової окупації»².

Не визнали насильницького включення до Румунії і трудящі маси Буковини. Вони піднялися на боротьбу проти іноземних загарбників за возз'єднання з Радянською Україною.

Надзвичайно тяжким було становище трудящих Буковини в умовах румунської окупації. Робочий день на промислових підприємствах тривав від 10 до 14 годин, а на лісозаготівлях — до 18 годин. Разом з тим заробітна плата робітників неухильно знижувалася. Якщо взяти реальну заробітну плату робітників чернівецьких підприємств у 1913 р. за 100, то в 1937 р. вона становила — 32%, тобто знизилась на 68%³. Румунські колонізатори перетворили Буковину в аграрно-сировинний придаток метрополії, перешкоджали зростанню промислового пролетаріату, який був для них найнебезпечнішим ворогом. Лише за період 1928—1933 рр. валова продукція промисловості Буковини зменшилась в три з лишком рази, а кількість робітників — майже в два рази⁴.

¹ «Красные книги», вип. 2, Харків, 1921, стор. 30—32.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 208, арк. 90.

³ К. Г. Ципко, Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958, стор. 142.

⁴ Anuarul statistic al Romînia, 1928—1933.

Не кращим було становище і в сільському господарстві. Селяни, як правило, володіли невеличкими ділянками землі, які ледве давали змогу прохарчуватися. На території Північної Буковини напередодні визволення налічувалося 175 059 селянських господарств, яким належало 499 500 га землі, в той час як 380 найбільших поміщиків володіли 132 969 га землі⁵. Значна частина селян була зовсім безземельною. Наприклад, у с. Суховерхи Кіцманського району 914 селянських господарств володіли 160 га землі, тобто на одне господарство припадало в середньому 0,17 га землі, в той час як церкві належав 281 га кращої землі⁶. Великим тягарем для трудящих Північної Буковини були податки.

Ще тяжчим був національний гніт. Колонізатори проводили румунізацію українського населення поневоленого краю. «Румуни посиленним темпом румунізують Буковину,— писала газета «Коммунист»,— прислані з Румунії урядовці ні слова не розуміють по-українському, жандармерія вороже ставиться до населення, б'ють і знущаються над ним як хочуть. Українських селян примушують вступати в румунські війська. Все культурне життя завмерло»⁷.

Буковинські трудящі не користувалися навіть елементарними політичними правами. Понад 80% робітників і селян не брали участі у парламентських виборах, а жінки були зовсім позбавлені права голосу.

Волелюбний український народ вів самовіддану боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Першою енергійною спробою звільнитися від румунської окупації було відоме Хотинське повстання, яке спалахнуло у січні 1919 р. Повстанцями була визволена значна територія, створена Хотинська Директорія — повстанський орган влади. Коли повстання зазнало поразки, його учасники не склали зброї. Вони переправилися через Дністер, влилися у Червону Армію і продовжували боротьбу за визволення Буковини від румунських загарбників. З українців Галичини, Буковини і Закарпаття, які втекли на Радянську Україну, були створені підрозділи червоних українських січових стрільців. Вони боролися на фронтах громадянської війни і на трудовому фронті за Радянську владу, за возз'єднання з Радянською Україною відторгнутих земель. 4 липня 1920 р. збори червоноармійців 4-ї сотні Українських січових стрільців, прийняли резолюцію про возз'єднання Буковини, Східної Галичини та Закарпатської України з УРСР. В ній говорилося, що для трудящих цих земель Україна є матір'ю і тому висловлювалося прохання «злучити українські області Східної Галичини, Буковини і Угорщини з іншими землями України в одноцільну Українську Радянську Соціалістичну Республіку, з якою ми і надалі хочемо нести всю долю і недолю»⁸.

В авангарді боротьби трудящих Північної Буковини за своє соціальне і національне визволення йшов робітничий клас. В 20—30-х роках на промислових підприємствах Північної Буковини прокотилася хвиля робітничих страйків. Найбільшими з них були: загальний страйк робітників у 1920 р., страйк електромонтерів і пекарів у 1923 р., страйк друкарів і теслярів у 1924 р., загальний страйк будівельних робітників у 1928 р., страйк вантажників у 1929 р.⁹ Значних успіхів добилися буковинські лісоруби під час загального страйку у квітні 1929 р. Вони

⁵ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. р3/409 с., оп. 1, спр. 35, арк. 34.

⁶ Там же, арк. 13.

⁷ Газ. «Коммунист», 21 квітня 1921 р.

⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 37, оп. 1, од. зб. 8, арк. 2.

⁹ ЧОДА, фонд особового відділу поліції м. Чернівці, справа № 7, арк. 42—43.

домоглися того, що робочий день було скорочено з 10,5 години до 8 годин; на 14% збільшено заробітну плату, а понаднормові години праці стали оплачуватися на 25% вище¹⁰. Слідом за робітничим класом піднімалось на боротьбу трудове селянство. Так, наприклад, в с. Раранча у 1932 р. відбувся виступ селян, приводом до якого стало примушення місцевих властей безкоштовно працювати на шляхових роботах. Селяни виступили під гаслом: «Ніякої роботи без оплати!»¹¹. У 1933 р. прокотилася нова хвиля селянських виступів на Буковині. Одним із значних виступів було повстання селян бурякових плантацій в с. Задубрівка Чернівецького повіту¹².

В ході боротьби трудящих мас все більше зміцнювався союз двох трудових класів — робітників і селян, які часто разом виступали проти спільного ворога за право користуватися рідною мовою, розвивати свою національну культуру. Так, 16 липня 1922 р. у Чернівцях відбулися масові збори протесту, на яких були присутні також представники усіх сіл Буковини. Від імені всього українського населення присутні на зборах висловили протест проти повної румунізації 90 українських народних училищ з 284 класами, де навчалось понад 16 тисяч українських школярів, за введення рідної мови в школах.

У травні 1926 р. селяни с. Добринівці Чернівецького повіту звернулися до міністра-делегата Буковини із скаргою про те, що з молодших класів навчання в школі проводиться румунською мовою, якої діти зовсім не розуміють. «Просимо розпорядитися,— вказувалось в посланні,— щоб мовою викладання в початковій школі була українська мова»¹³. Але відповіді добринівці так і не дочекалися. У листопаді 1926 р. у міністерство освіти Румунії було надіслане клопотання про відкриття на Буковині шкіл з українською мовою викладання. Його підписали 40 тисяч виборних від селян Буковини. Міністерство освіти відповіло на це категоричною відмовою і заявило, що на всякі нові клопотання в цій справі відповіді не даватиме.

Від окремих виступів з частковими вимогами робітники і селяни Буковини поступово переходять до активної політичної боротьби у формі масових мітингів, політичних страйків, демонстрацій. Про один з епізодів цієї боротьби розповідається на сторінках центрального органу Компартії Румунії — газети «Скынтейя». «Відзначаючи річницю Паризької Комуни,— писала газета,— робітники і селяни, що перебували в Чернівцях, влаштували демонстрацію з червоними прапорами, проголошуючи гасла: «Геть війну!», «Хай живуть Ради!» Поліція безуспішно намагалася розігнати демонстрантів і відняти у них червоні прапори»¹⁴. 1 серпня 1932 р., в міжнародний антивоєнний день, в Чернівцях відбулася демонстрація, в якій взяли участь понад 200 робітників і селян, що йшли з червоними прапорами. Лозунгами демонстрантів були «Хай живе Радянський Союз—Вітчизна всіх трудящих!», «Хай живе комуністична інтернаціональна молодь!», «Геть війну проти Рад!»¹⁵.

На чолі боротьби мас за соціальне і національне визволення йшов авангард робітничого класу — комуністична організація Буковини, заснування якої припадає на 1918 р. В 1920—1921 рр. вона налічувала в своїх лавах понад 1000 членів партії¹⁶. У 1922 р. підпільні більшо-

¹⁰ Газ. «Соціалізмудл», 5 травня 1929 р.

¹¹ Газ. «Червона Буковина» (Орган підпільного обласного Буковинського Комітету Комуністичної партії Румунії), № 2, березень 1932 р., стор. 7.

¹² Газ. «Червона Буковина», 9 травня 1933 р., стор. 5.

¹³ ЧОДА, ф. 15, оп. 1, спр. 7813, арк. 2.

¹⁴ Газ. «Скынтейя» («Искра»), 1 квітня 1932 р. Переклад з румунської мови.

¹⁵ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1854, арк. 81.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 157, арк. 8.

вицькі групи були об'єднані в Комуністичну партію Буковини — обласну організацію КП(б)У. До Буковинського комітету були обрані І. Савчук, С. Кацюк, В. Мороз, С. Гуцуляк та ін.¹⁷

У лютому 1926 р. група членів Комуністичної партії Буковини звернулася в Політбюро ЦК КП(б) України з заявою в справі організаційного укріплення КП Буковини. В ній відзначалося: «Зважаючи на те, що при існуючих умовах є неможливим поширити та поглибити роботу між робітниками та селянськими масами, звертаємося до Президії Комінтерну через Політбюро ЦК КП(б)У з проханням вирішити в найближчий час буковинське питання відповідно до постанов V Конгресу Комінтерну (1924 р.), визнавши для Буковини територіальну крайову партію, яка б організаційно підлягала КП Румунії»¹⁸. В рішеннях ЦК КП(б)У також підкреслювалось, що Комуністична партія Буковини повинна працювати в контакт з Комуністичною партією Румунії¹⁹.

У 1926 р. рішенням Виконкому Комінтерну Комуністична партія Буковини була включена до складу Компартії Румунії і продовжувала діяти як буковинська обласна комуністична організація. Швидко зростала кількість членів партії на Буковині, поширювався її вплив на маси. Так, у лютому 1932 р. партійні організації вели роботу в дванадцяти селах Дністрянської волості — Кучурів Малий, Негринці, Вікно, Онут, Самушино, Вербівці, Юрківці, Дорошівці та ін.²⁰ Для керівництва первинними партійними організаціями були створені повітові комітети в Хотині, Вижниці, Заставні, Радівцях та інших повітах²¹. Активно діяла партійна організація с. Бузовиця Хотинського повіту, очолювана місцевим жителем Іваном Білоусом (він же Пантелеймон Білоус). Він організував партійний комітет на селі, до складу якого входили А. Федорець, Ф. Басистий, Г. Дячук. До партійного осередку входили також Ю. Прядій, П. Лисий, А. Попов, Д. Маріуца, В. Гринюк і В. Твердохліб.

Комуністи Буковини вели агітацію за возз'єднання Буковини з Радянською Україною. Так, у грудні 1929 р. на Буковині була широко розповсюджена листівка Крайового Комітету Буковини Комуністичної партії Румунії, в якій говорилося: «Товариші робітники, селяни й солдати! При допомозі фабрично-заводських комітетів, комітетів самооборони, комітетів допомоги, селянських комітетів, якими повинна керувати Комуністична партія, поведемо ми боротьбу за національне самовизначення аж до відокремлення, за возз'єднання Буковини з Радянською Україною»²².

Під керівництвом Комуністичної партії Буковини діяла масова організація трудящих «Визволення», яка також боролася за возз'єднання Північної Буковини з УРСР. Так, у січні 1932 р. була розгорнута широка агітація за відокремлення території Північної Буковини від Румунії і за її возз'єднання з Радянською Україною. Комуністи Буковини широко використовували досвід революційної боротьби Комуністичної партії Радянського Союзу. Вони спиралися на цей досвід у боротьбі за соціальне та національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною — складовою і невід'ємною частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Комуністи вели велику роботу в робітничих організаціях, зокре-

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 137, арк. 25—29.

¹⁸ Там же, од. зб. 157, арк. 8.

¹⁹ Там же, ф. 29, оп. 1, од. зб. 1298, арк. 11.

²⁰ ЧОДА, ф. 15, оп. 1, спр. 13833, арк. 9—10.

²¹ Там же, ф. 79, оп. 1, спр. 49, арк. 1.

²² Там же, ф. 118, оп. 5, спр. 1564, арк. 17.

ма в профспілках. Так, в Чернівцях діяв місцевий комітет об'єднаних профспілок. При ньому працював комуністичний агітаційно-пропагандистський відділ. До складу комітету входили О. Шешуряк, Б. Ясловиць, К. Рібер та ін.²³ В 1929—1933 рр. в селах Дністрянської волості активну комуністичну пропаганду проводив Стасюк, якому допомагали М. Шеленко і Г. Стефанюк²⁴.

Буковинські комуністи видавали газети, журнали, листівки, розповсюджували політичну літературу. Підпільний Буковинський обласний комітет партії видавав газету «Червона Буковина». Серед населення поширювались також газети «Іскра» і «Тривога» — органи ЦК Комуністичної партії Румунії.

Газета «Червона Буковина», яка видавалася українською і німецькою мовами, друкувала статті про успіхи радянського народу у соціалістичному будівництві, про тяжке становище робітників і селян Буковини і про те, як треба боротися за краще життя. В газетах і листівках комуністи закликали трудящих до боротьби проти румунських окупантів, висували антивоєнні лозунги. Так, в липні 1932 р. в м. Чернівцях групою комуністів була розповсюджена велика кількість листівок, з закликом до знищення панування експлуататорів на Буковині, до возз'єднання з Радянським Союзом²⁵.

Восени 1934 р. листівка обласного Буковинського комітету була знайдена в с. Чернявка Чернівецького повіту. В ній говорилося: «П'ятнадцять років панування румунської окупації на Буковині призвели до надзвичайних нужд і руїн. Тяжке ярмо виготував націонал-цараністський уряд, його підтримують українські зрадники з української національної партії. У них не болить голова про те, що трудящі голодні й холодні, аби тільки жандарми, сигуранца, офіцери, королівські опричники та інші глитаї були ситі й одягнені, аби міністри й генерали мали звідки красти мільярди, аби були гроші на підготовку війни.

Румунський уряд не хоче миру з Радянською Україною і з Радянським Союзом. Хай живе самовизначення Буковини аж до відокремлення від Румунії! Геть війну! Хай живе Радянська Україна і весь Радянський Союз!»²⁶.

Ці заклики знаходили самий широкий відгук серед трудящих мас Буковини, посилювали їх прагнення до соціального та національного визволення.

Агенти сигуранци і шпиги переслідували комуністів. Над ними влаштовували судові процеси, намагаючись залякати революційних робітників і селян. Але ці процеси часто поверталися проти їх організаторів. Так, у січні 1930 р. в Чернівцях відбувся процес над 41 комуністом. Підсудні продемонстрували на ньому непохитну волю до боротьби і коли був зачитаний вирок про тюремне ув'язнення, вони зустріли його співом «Інтернаціоналу»²⁷.

Комуністи Буковини підтримували постійні зв'язки з Комуністичною партією України, Комуністичною партією Західної України²⁸, з чехословацькими комуністами²⁹.

На боротьбу проти гнобителів піднялася передова, революційно настроєна молодь Буковини, якою безпосередньо керував Буковинський обласний Комітет Комуністичної Спілки Молоді Румунії. Він

²³ ЧОДА, ф. 38, оп. 1, спр. 7154, арк. 1.

²⁴ Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 13883, арк. 10.

²⁵ Там же, ф. 118, оп. 4, спр. 6945, арк. 3.

²⁶ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 4945, арк. 9.

²⁷ Газ. «Гласул Буковиней», 26 січня 1930 р.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 157, арк. 8.

²⁹ Газ. «Гласул Буковиней», 17 січня 1932 р.

мав свою підпільну друкарню³⁰, випущені ним листівки і відозви широко розповсюджувались серед населення. Так, у вересні 1932 р. серед населення була поширена відозва Чернівецького комітету Комуністичної Спілки Молоді з нагоди проведення тижня боротьби молоді проти війни, фашизму і мілітаризації³¹; у листопаді цього ж року була поширена листівка до річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Велику виховну і організаторську роботу серед буковинської молоді проводила газета «Молодий комуніст» — орган Крайового комітету Буковини Комуністичної Спілки Молоді Румунії, а також газета «Молодий ленінець» — орган ЦК Комуністичної Спілки Молоді Румунії, які розповсюджувалися комсомольцями Буковини.

Трудящі Буковини не були самотніми у своїй боротьбі. Вони вірили, що настане час, коли великий радянський народ прийде на допомогу, визволить їх з неволі і назавжди возз'єднає у своїй братній сім'ї. І такий час прийшов. 28 червня 1940 р. Північна Буковина була визволена з-під гніту румунських загарбників. Пануванню румунських бояр, яке тривало 22 роки, настав край. 2 серпня 1940 р. VII Сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про включення Північної Буковини до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Буковинські трудящі дістали змогу щасливо жити і розвиватися у великій багатонаціональній сім'ї радянських народів.

³⁰ Газ. «Гласул Буковиней», 10 листопада 1932 р.

³¹ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1854, арк. 84.

Математику на службу історичній науці

В. М. КЛИМЕНЮК, Х. Е. ПАЛЛІ

ВИКОРИСТАННЯ ПЕРФОКАРТ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Останнім часом у багатьох галузях науки і техніки успішно застосовуються математичні методи, електронні обчислювальні машини та інші засоби механізації для нагромадження і переробки наукових відомостей. Одним з ефективних засобів механізації цих процесів є перфокарти¹ — прямокутні картонні картки, виготовлені з спеціального, придатного для запису чорнилом, паперу підвищеної міцності. В залежності від методів їх обробки перфокарти бувають двох видів: машинні та ручні. Перфокарти для ручного сортування можуть бути з крайовою перфорацією і візуальні. Перфокарти з крайовою перфорацією мають отвори з одного, двох, трьох або чотирьох боків. Залежно від кількості рядів отворів на одному боці перфокарти бувають однорядні, дворядні та багаторядні (щілинні). Найбільшого розповсюдження в Радянському Союзі набули перфокарти з крайовою перфорацією форматів К-4, К-5 і К-6 відповідних розмірів 297 × 207 мм, 207 × 147 мм і 147 × 105 мм.

Вільне від отворів поле з обох боків перфокарти призначене для нанесення на нього різноманітної інформації як чорнилом, так і друкарським способом. Крім того, на неперфороване поле інформація може наклеюватись у вигляді вирізок із статей, фотокопій і мікрофільмів. Для здійснення пошуку необхідних відомостей на краях перфокарти в певній послідовності робляться вирізки з відповідних отворів. Пошук потрібних перфокарт ведеться сталевими спицями. Для цього береться пачка перфокарт, які складаються відповідними краями (з цією метою в усіх перфокартах зрізано правий верхній кут) і підрівнюються так, щоб усі отвори збіглися. Потім у отвір, відповідний ознаці, що шукається, вставляється спиця. Перфокарти, що не мають вирізок з даного отвору, залишаються висіти на спиці, а картки з вирізкою випадають.

Для полегшення процесу сортування перфокарт застосовуються спеціальні селекторні ящики. Передня і задня стінки селектора мають по краях отвори, що збігаються з отворами на перфокартах, задня стінка робиться роздвижною, а інші — роз'ємними. Сортування перфокарт у селекторах провадиться кількома спицями одночасно по всіх ознаках, відмічених на одному краю перфокарти. Для сортування в отвори верхнього краю перфокарти, що відповідають ознакам, що шукаються, крізь передню стінку селектора вставляються спиці. Потім виймається нижня стінка селектора, селектор струшується (з цією метою може застосовуватись вібростіл або механічний селектор) і картки з вирізками в отворах випадають з селектора. Перевертаючи селектор з картками на другий бік, аналогічно провадять сортування

¹ Перфорированные карты и их применение в науке и технике, М., 1963.

перфокарт і по інших краях. Після використання картки вкладаються в будь-яке місце перфокартотеки, оскільки їх розташування в картотеці не впливає на дальший пошук.

Для позначення ознак на дворядних перфокартах з крайовою перфорацією застосовуються три види вирізок: а) мілка (коротка) — з крайнього отвору до зовнішнього краю перфокарти; б) глибока (довга) — з внутрішнього отвору до зовнішнього краю перфокарти; в) середня (щілинна) — між внутрішнім і зовнішнім отворами.

Середня вирізка дає можливість значно збільшити місткість перфокарти, тобто кількість ознак, що помічені на полі. Проте в практиці середня вирізка застосовується рідко в зв'язку з тим, що в цьому разі перфокарти при сортуванні зразу не випадають, а лише опускаються нижче загального масиву і потім відокремлюються додатковим прийомом, в той час як при мілкій і глибокій вирізках картки випадають зразу.

Для спрощення позначення ознак, а також для полегшення пошуку всі перфоровані края перфокарти розбиваються на окремі поля, що мають свої умовні позначення, а отвори в середині таких полів нумеруються цифрами або позначаються буквами. Для позначення ознак на дворядних перфокартах з крайовою перфорацією можуть застосовуватись різні ключі²: прямий, 1—2—4—7, потрійний, суперпозиційний, відбірний, гніздовий, трикутний і т. д. Вибір ключа залежить від кількості ознак, що підлягають кодуванню. При виборі ключа слід надавати перевагу найбільш простим ключам, а складніші застосовувати лише в тих випадках, коли на невеликому полі перфокарти необхідно позначити багато різних ознак.

У 1964 р. в Секторі історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР для забезпечення систематизованого зберігання наукової інформації і можливості ефективного пошуку в ній необхідних відомостей були застосовані дворядні перфокарти з крайовою перфорацією. У зв'язку з тим, що перфокарти призначалися для користування всіма співробітниками Сектора, однією з вимог до розроблюваного макета перфокарти була його універсальність. Крім того, макет мав давати можливість окремим науковцям детально диференціювати нагромаджений матеріал у рамках досліджуваної галузі чи навіть окремої розроблюваної теми. Тому перед складанням макета перфокарти був детально вивчений масив наукової інформації, з яким доведеться мати справу історикам техніки і природознавства, та виявлене коло питань, що цікавлять всіх дослідників, а саме: галузь науки чи техніки, автор джерела, рік видання, період, описаний у джерелі, вид джерела за формою (газетна чи журнальна стаття, монографія, патент, архівне джерело тощо). Крім того, історикам техніки і природознавства, як і історикам, часто доводиться аналізувати нагромаджений науковий матеріал. Тому було вирішено в макет перфокарти включити ряд елементів аналізу. Це дало можливість аналізувати зібраний матеріал за кількістю прізвищ авторів (якщо монографія або праця колективні), мовою джерел, країнами, про які йдеться в даному джерелі, і за змістом самих джерел (наявністю в них історичних довідок, біографічних даних, архівних посилань, бібліографії, техніко-економічних і статистичних даних, розрахунків, ілюстрацій).

У зв'язку з зростанням у наш час кількості колективних праць для ефективності пошуку за авторами виникла потреба одночасної позначки на краях перфокарти кількох прізвищ.

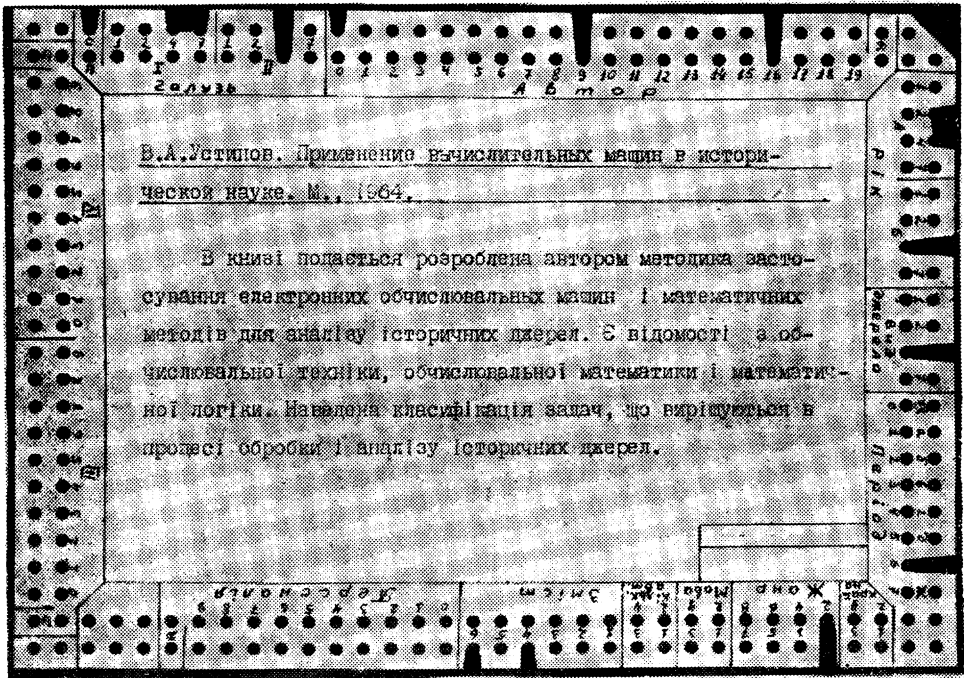
Велике значення для історика має ефективний пошук у зібрано-

² С. Роометс. Перфокарты и их применение, Таллин, 1963, стор. 23—61.

му матеріалі біографічних даних і відомостей про державних і політичних діячів, учених. Тому виникла потреба кодувати на перфокарті прізвища осіб, чий біографічні дані наводяться у джерелі. А якщо врахувати, що в джерелі найчастіше наводяться біографічні дані не однієї, а кількох осіб, то стане зрозуміло, що це, як і в разі з кількома авторами, також вимагає одночасного позначення на краю перфокарти кількох прізвищ.

Вимога універсальності перфокарти виключала застосування особливо складних ключів, оскільки це пов'язано з спеціальною підготовкою людей для роботи з ними, збільшенням числа помилок при кодуванні і значним ускладненням процесу пошуку інформації. При розробці макета універсальної перфокарти ці обставини були враховані і в затвердженому макеті для позначення ознак використані найпростіші ключі: прямий і ключ 1—2—4—7; тільки для позначення прізвищ застосовано розроблений одним з авторів дещо складніший суперпозиційний ключ.

Розглянемо макет універсальної перфокарти (мал. 1). На верх-

Мал. 1.

ньому краю перфокарти позначаються галузь науки чи техніки і прізвища авторів. Якщо перфокарта містить інформацію щодо однієї з суспільних наук, то у першій парі отворів (з отвору, позначеного буквою «С» — суспільні науки) робиться мілка вирізка. Якщо на перфокарту нанесено інформацію з природничих наук, то в цій же парі отворів (з отвору, позначеного буквою «П» — природничі науки) робиться глибока вирізка. Якщо на перфокарті є інформація з техніки, то вирізку не роблять. У полі I і II ключем 1—2—4—7 згідно з списком дескрипторів (додається) відзначаються галузі природничих та суспільних наук і техніки. Пошук по галузі проводиться одночасно в трьох полях П-С, I і II. На малюнку зображена також перфокарта

з рефератом роботи В. О. Устинова «Применение вычислительных машин в исторической науке». В полі П—С є мілка вирізка, яка означає, що дана робота відноситься до суспільних наук. В наступному полі вирізка цифри «0» свідчить про відношення даної роботи до загальних питань, а вирізка цифри «4» у полі II говорить, що в даній роботі йдеться про методику досліджень.

У наступній 21 парі отворів верхнього краю перфокарти позначаються прізвища авторів джерела. Виробці коду для позначення прізвищ передувало вивчення найпоширеніших чергувань літер у російських та іноземних прізвищах. З цією метою бралися різні алфавітні списки на кілька тисяч прізвищ, які ділились на 100 приблизно однакових за обсягом, а отже і за кількістю прізвищ, частин. Співставлення таких списків дало можливість об'єднати всі прізвища в групи. Так, до першої групи потрапили прізвища від «Аа» до «Ак», до другої — від «Ал» до «Ао» і т. ін. Потім кожна з цих груп була позначена довільно взятим чотиризначним числом з списку випадкових чисел.

Для відмітки прізвища автора необхідно відшукати в списку дескрипторів групу, яка включає це прізвище, і прорізати на краю перфокарти чотиризначне число, яким позначена дана група прізвищ. Щоб зробити відмітку чотиризначного числа на краю перфокарти, слід дотримуватись ряду правил. Якщо число складається з двох однакових двозначних чисел менше 19 (наприклад, 11—11, 17—17), то з пари отворів, позначених цим числом, робиться глибока вирізка і, крім того, з отвору «Д» (дубль) робиться мілка вирізка. Якщо число складається з двох неоднакових чисел менших за 19 (наприклад 12—18, 14—10 та ін.), то з пар отворів, позначених цими числами, робляться дві вирізки, причому двозначні числа, які стоять на першому місці (у даному прикладі 12 і 14), позначаються глибокою вирізкою, а числа, що стоять на другому місці (18 і 10) — мілкою. Якщо ж у числі одна пара цифр означає двозначне число менше 19, а друга пара — інше двозначне число, то в першому випадку число відмічається, як було вказано вище, мілкою чи глибокою вирізкою, а в другому випадку — двома вирізками, причому десятки відмічаються глибокою вирізкою, а одиниці — мілкою. На мал. 1 позначене прізвище Устинов (16—90). Якщо дане джерело написано двома чи кількома авторами, то на цьому ж полі аналогічно проводиться відмітка й інших прізвищ. Застосування суперпозиційного ключа дає можливість, не боячись появи значного «інформаційного шуму», відмічати на одному полі одночасно чотири-п'ять прізвищ.

На правому краї перфокарти в полі «Рік» позначається рік видання джерела або рік подання заявки на патент. Враховуючи, що абсолютна більшість досліджуваного матеріалу стосується ХХ ст., на краю перфокарти досить позначати лише роки і десятиліття, а картки, що несуть інформацію з джерел минулих віків, можна легко відсортувати вручну. Ключем 1—2—4—7 у полі «А» позначаються десятиліття, а в полі «Б» — роки (на мал. 1 позначено 1964 р.). В наступних чотирьох парах отворів також ключем 1—2—4—7 проводиться позначка виду джерела.

Для позначення періоду, про який пишеться в джерелі, використовується наступне поле. За основу взято таку періодизацію: ХХ ст. ділиться на десятиліття, ХІХ — на першу і другу половини, ХVІІІ — взяте в цілому, ХVІ—ХVІІ ст., ХІ—ХV ст., І—Х ст. і весь період до нашої ери відповідно об'єднані. Позначка періодів проводиться прямим ключем: десятиліття ХХ ст. — глибокими вирізками, а інші періоди — мілкими. Вирізка з отвору «ХХ» робиться тоді, коли в джерелі

описується період, що охоплює ХХ ст. в цілому, або коли немає потреби ділити цей період на десятиліття, а також тоді, коли період охоплює ХХ та інші століття. У цьому випадку, крім вирізки з отвору «ХХ», робиться вирізка і з отворів, що позначають інші століття (на мал. 1 позначені 60-ті рр. ХХ ст.). Розміщення ознак, які можуть зустрічатися одночасно, в одному ряді отворів дає можливість шляхом кількох вирізок відмічати в одному полі різні періоди.

Лівий і частина нижнього краю перфокарти призначені для індивідуального предметного коду і додаткових ознак. Список дескрипторів цього коду розробляється для кожного дослідника окремо.

Аналіз нагромадженого наукового матеріалу проводиться по нижньому краю перфокарти. Якщо в джерелі є відомості про Радянський Союз, то в полі «Країна» вирізка не робиться. Якщо джерело містить відомості про інші соціалістичні країни, то робиться глибока вирізка з отвору «2», при наявності відомостей про США робиться мілка вирізка з отвору «3», а при наявності відомостей про капіталістичні та інші країни (без США) з отвору «4» робиться глибока вирізка. Якщо ж у джерелі одночасно наводяться дані про соціалістичні і капіталістичні країни, то вирізка робиться з отвору «1» — світ в цілому. У полі «Жанр» прямим ключем позначається жанр джерела (на мал. 1 позначена наукова праця).

На наступних двох полях також прямим ключем робиться позначка мови, якою видано джерело, і кількості авторів. У зв'язку з тим, що більшість досліджуваних джерел видано російською мовою чи іншими мовами народів СРСР і значна кількість їх написана одним автором, з метою полегшення кодування вирізки не роблять.

Наявність у джерелі історичних довідок, біографічних даних, архівних посилань, бібліографії, техніко-економічних і статистичних даних, розрахунків та ілюстрацій позначається в полі «Зміст». Оскільки ознаки, позначені в цьому полі, не є взаємновиключними і, як правило, зустрічаються одночасно, для можливості позначки одразу кількох ознак вони розміщені в одному ряді отворів. Їх позначка ведеться прямим ключем мілкими вирізками (на мал. 1 позначено наявність в роботі В. О. Устинова бібліографії та ілюстрацій).

Поле «Персоналія» служить для позначення прізвищ осіб, біографічні дані яких наводяться в джерелі. Для цього застосовується той самий ключ, що й для авторів, лише з тією різницею, що в даному випадку перша і третя цифри чотиризначного числа, яким позначене прізвище, відмічаються глибокою вирізкою, а друга і четверта цифри — мілкою. Така видозміна ключа зроблена з міркувань економії перфорованого поля карт і дає можливість без появи значного «інформаційного шуму» з допомогою 11 пар отворів позначати одночасно два прізвища. Коли необхідно позначити більше двох прізвищ, слід заводити дублюючу картку. Для цього на краях другої картки роблять такі самі вирізки, як і на першій, а в полі «Персоналія» позначають тільки нові прізвища. На неперфороване поле такої картки ніякої інформації не наносять, а лише зазначають, що дана картка дублює іншу, на якій у полі «Персоналія» позначені такі-то прізвища. Ця помітка дає можливість легко відшукати картку з необхідною інформацією. Аналогічно слід робити у випадку, коли необхідно одночасно позначити більше 4—5 прізвищ у полі «Автор».

Розглянутий макет перфокарти, хоч і розроблений для істориків природознавства і техніки, може використовуватись і істориками. Для цього слід тільки дещо змінити авторський показник і ввести в код додаткові дескриптори.

шинні перфокарти, які можна використовувати не тільки для пошуку необхідних відомостей, а й для проведення різних обчислювальних операцій і аналізу нагромадженого матеріалу.

В Інституті історії Академії наук Естонської РСР для обробки масових однорідних даних (ревізій, переписів і т. ін.) вже декілька років застосовуються дуальні перфокарти, які є різновидом машинних перфокарт. Зразок дуальної перфокарти наведений на мал. 2. В кожній колонці овалів згідно з затвердженим кодом робиться відмітка відповідних ознак м'яким олівцем шляхом закреслення потрібних овалів. Після цього зчитуючий перфоратор по зроблених помітках пробирає у відповідних місцях перфокарти отвори, по яких і ведеться потім сортування перфокартотеки. Крім того, на перфокарті можна робити і деякі помітки чорнилом (наприклад, номер архівної справи, сторінку і т. д.). Для опрацювання документа розробляється окремий макет перфокарти і кожна картка з такої перфокартотеки служить своєрідною анкетною.

На мал. 2 зображена перфокарта, яка складена за даними шведської ревізії 1686—1689 рр. на один селянський двір. На картці від руки написані прізвище та ім'я хазяїна двору (Віббатта Андреса) і номери листів справи (289—290), а в колонках перфорації 12, 13, 14 імпульсатором відмічено номер серії (001), що дає можливість при необхідності механічно відсортувати всі перфокарти цієї серії.

Розглянемо дані, нанесені на перфокарту по колонках овалів (у дужках вказані номери колонок, в які комутацією перенесено отвори). 1 (21) — 86 — рік проведення ревізії (1686); 2 (22) — 1а — в'їзд Харьюмаа (за кодом); 3 (23) — 4 — прихід Харью-Яні (за кодом); 4 (24) — 4 — миза Перила (за кодом); 5 (25) — 4 — село Йунапуу (за кодом); 6, 7 (26, 27) — 1/2 — кількість гаків землі у господарстві; 8, 9 (28, 29) — 04 — Андрес (ім'я хазяїна двору за кодом); 10, 11, 12 (30, 31, 32) — 7, 7, 1 — ВІБ (три перші букви прізвища хазяїна двору за кодом); 13 (33) — 1 — кількість братів; 14 (34) — 0 — кількість синів; 15 (35) — 0 — кількість працездатних синів; 16 (36) — 2 — кількість коней; 17 (37) — 0 — кількість жеребців; 18 (38) — 0 — кількість волів; 19 (39) — 1 — кількість молодих волів; 20 (40) — 1 — кількість корів; 21 (41) — 2 — кількість телят; 22 (42) — 3 — кількість овець; 23 (43) — 7 — кількість козлів; 24 (44) — 0 — кількість кіз; 25 (45) — 1 — кількість свиней; 26 (46) — 4 — характер панщини чи оброку (особливий оброк за кодом); 27 (47) — 4 — характер двору (корчма за кодом).

Досвід застосування дуальних перфокарт в Інституті історії АН Естонської РСР показує, що вони зручні в користуванні, легко піддаються обробці на машині і дають можливість значно скоротити час, потрібний для обробки різних статистичних даних.

Успішне використання перфокарт можливе лише при чіткій організації роботи по створенню перфокартотек і, насамперед, при розробці списку дескрипторів і кодів. Недбало розроблений список дескрипторів не дозволить в майбутньому швидко відшукати необхідну інформацію.

Застосування перфокарт у наукових дослідженнях дає можливість, затвердивши загальний код, значно поліпшити обмін інформацією між різними організаціями та окремими науковцями, створювати загальні перфокартотеки, доручаючи виконання значної частини роботи по їх комплектуванню технічним працівникам і лаборантам. Така організація праці дозволяє науковцям значно скоротити непродуктивні затрати часу на допоміжні процеси та ефективніше використовувати його для творчої праці.

Додаток

СПИСОК ДЕСКРИПТОРІВ

Предметний покажчик («Галузь»):

Природничі науки	П	Енергетика	--7
Загальні питання	П0	Радіоелектроніка, зв'язок	--8
Математика	П1	Інші галузі техніки	--9
Фізика	П2	Ядерна техніка	--90
Механіка	П3	Освоєння космічного простору	--91
Хімія	П4	Теорія інформації, кібернетика, обчислювальні машини	--92
Науки про живу природу	П5	Легка промисловість	--93
Науки про Землю	П6	Харчова промисловість	--94
Астрономія	П7	Лісова, деревообробна та паперова промисловість	--95
Інші природничі науки	П9	Поліграфічна промисловість	--96
Суспільні науки	С	Фототехніка, кінотехніка	--97
Загальні питання	С0	Техніка в сільському господарстві	--98
Філософія	С1	Інші галузі техніки	--99
Історія	С2	Загальні питання	--0
Політекономія	С3	Загальні і суміжні питання	--00
Юридичні науки	С4	Класики марксизму-ленінізму про техніку	--01
Філологія, мовознавство	С5	Технічний прогрес	--02
Військові науки	С6	Підготовка інженерно-технічних кадрів	--03
Інші суспільні науки	С9	Методологія і методи історико-технічних досліджень	--04
Техніка	--	Механізація і автоматизація виробництва	--05
Загальні питання	--0	Загальнотехнічні науки	--06
Машинобудування, приладобудування	--1	Інші загальні питання	--09
Гірничі справи	--2		
Металургія	--3		
Будівництво, архітектура	--4		
Транспорт	--5		
Хімічна промисловість	--6		

Аа — Ак	69—16	Жа — Жя	14—01	Мел — Мирн	78—18	Сте — Стя	18—43
Ал — Ао	68—18	За — Зах	18—18	Миро — Моз	56—15	Су — Ся	13—95
Ап — Ая	38—17	Зац — Зя	18—20	Мои — Мя	12—30	Та — Тар	12—85
Ба — Бар	16—16	Іа — Ія	14—84	На — Неу	18—96	Тас — Тим	17—12
Бас — Бел	75—12	Қа — Қам	11—11	Неф — Ня	86—12	Тин — Тп	19—46
Бем — Бз	18—21	Қан — Қарр	11—25	Оа — Ол	19—19	Тр — Тя	38—12
Би — Боз	37—18	Қарс — Қио	23—18	Ом — Оя	62—16	Уа — Уя	16—90
Бои — Бп	16—04	Қип — Қк	43—10	Па — Пд	15—60	Фа — Фек	06—19
Бр — Буд	13—27	Қл — Кова	10—10	Пе — Пз	13—01	Фел — Фк	31—15
Буе — Бя	14—19	Қовб — Кок	73—14	Пи — Пог	43—19	Фл — Фя	35—17
Ва — Вас	13—31	Қол — Конд	67—13	Под — Пол	97—13	Ха — Хл	09—18
Ват — Вил	49—18	Қоне — Кор	12—36	Пом — Прз	10—76	Хм — Хя	10—40
Вим — Волн	67—11	Қос — Қп	82—10	При — Пя	19—83	Ца — Ця	28—11
Волк — Вя	17—49	Қр — Қрн	38—19	Ра — Рег	06—16	Ча — Черм	14—14
Га — Гао	17—17	Қро — Кук	16—84	Ред — Рож	95—14	Черн — Чя	14—24
Гап — Герч	19—50	Қул — Қя	17—46	Роз — Руб	24—14	Ша — Шб	15—19
Герш — Гог	19—37	Ла — Леб	12—12	Рув — Ря	12—98	Шв — Шем	58—16
Год — Гом	10—96	Лев — Лес	17—73	Са — Сао	13—13	Шен — Шн	61—15
Гон — Гор	86—10	Лет — Лиу	13—25	Сап — Сел	13—38	Шк — Шп	18—69
Гос — Грн	17—80	Лиф — Лт	10—21	Сем — Сик	17—78	Шр — Шя	34—18
Гро — Гя	19—02	Лу — Ля	18—78	Сил — Скн	32—16	Ща — Щя	53—13
Да — Дб	18—38	Ма — Мал	12—25	Ско — Сл	14—08	Еа — Ея	65—15
Дв — Дз	16—35	Мам — Мар	17—70	См — Сок	40—18	Юа — Юя	12—47
Ди — Дор	15—23	Мас — Мек	36—17	Сол — Соя	16—75	Яа — Ям	15—15
Дос — Дя	31—17			Сп — Стд	14—97	Ян — Яя	70—19
Еа — Ея	73—19						

Рік видання («Рік»):

«А» — Десятиріччя
«Б» — Роки

Вид джерела:

Газетна стаття	1	Архівні джерела	7
Журнальна стаття	2	Патент, авторське свідоцтво	8
Науковий звіт, дисертація	3	Матеріали наукових нарад і конференцій	9
Монографія	4	Інші джерела	0
Реферат	5		
Збірник статей	6		

Хронологічний показник («Період»):

1900—1909 рр.	0	XX сторіччя в цілому	XX
1910—1919 рр.	1	1850—1899 рр.	а
1920—1929 рр.	2	1800—1849 рр.	б
1930—1939 рр.	3	XVIII сторіччя	в
1940—1949 рр.	4	XVI—XVII ст.	г
1950—1959 рр.	5	XI—XV ст.	д
1960—1969 рр.	6	I—X ст.	е
1970 та послідуочі роки	7	Період до нашої ери	ж

Географічний показник («Країна»):

СРСР	—	США)	4
Соціалістичні країни (без СРСР)	2	США	3
Капіталістичні та інші країни (без СРСР)	—	Світ в цілому	1

Жанр джерела («Жанр»):

Наукова праця	2	Переклад	3
Підручник	4	Науково-популярна і художня література	5
Довідник, словник	1	Рецензія	7
Науково-технічна інформація	6		
Наукова публіцистика	8		

Мова джерела («Мова»):

Російська мова та інші мови народів СРСР	—	Англійська	2
Слов'янські мови (польська, чеська, болгарська, сербсько-хорватська)	1	Німецька	4
		Інші мови	3

Кількість авторів («Кільк. авт.»):

Один автор	—	Три автора	3
Два автора	2	Чотири і більше авторів	4
		Безавторські праці	1

Наявність матеріалів у джерелі («Зміст»):

Історична довідка	1	Техніко-економічні та статистичні дані, розрахунки	5
Біографічні дані	2	Ілюстрації	6
Архівні посилання	3		
Бібліографія	4		

Замітки

ПОДВИГ РОБІТНИКІВ РАДГОСПУ «КОМСОМОЛЕЦЬ ПОЛІССЯ» В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Серед сотень господарств довоєнної Радянської України виділявся створений у 1930 р. племінний радгосп великої рогатої худоби «Комсомолец Полісся»¹ Чорнобильського району Київської області. На племінних фермах радгоспу нараховувалось до 2 тис. голів, з них 400 корів білоголово-української породи, 13 племінних биків. Колектив радгоспу показував зразки самовідданої праці.

Але почалась Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу. Лінія фронту боїв наближалась до Поліських районів Київської області. Над радгоспом нависла загроза знищення дуже цінної племінної групи худоби — білоголово-української породи.

Колектив робітників і спеціалістів радгоспу «Комсомолец Полісся» під керівництвом парторганізації, на чолі з досвідченим директором комуністом П. В. Черченком*, щоб урятувати від загибелі племінну худобу, вирішив евакуювати її у східні райони СРСР.

Планом евакуації радгоспу, розробленим П. В. Черченком і схваленим Наркоматом радгоспів УРСР, передбачалось шляхом перегону евакуювати 400 племінних корів, 13 биків, 1500 голів племінного молодняка великої рогатої худоби та 350 свиней у вівчарський радгосп «Ельтонський» Волгоградської області. Всю радгоспну колону супроводжували 205 робітників, які мали транспортні засоби: три трактори з причепами, 50 возів, запряжених кіньми та волами².

Для обслуговування худоби під час перегону було організовано спеціальну тваринницьку бригаду в складі 25 кращик доярок і телятниць на чолі з досвідченою дояркою М. Ф. Пузько. Ветеринарне обслуговування здійснювали ветлікар І. І. Хапко і зоотехнік О. С. Данилов**. Бухгалтер А. Г. Кустова вела облік усього евакуйованого радгоспного майна та виробничої діяльності тваринницької бригади.

Евакуація радгоспу розпочалась 3-го липня 1941 р. Траса, якою рухалася колона під керівництвом П. В. Черченка, була дуже тяжкою і становила понад 3 тис. км. Велику рогату худобу переправляли вплав через Прип'ять, Дніпро, Десну, Північний Донець, Дон та багато малих річок³.

Бригада щоденно вибирала місця для випасу худоби та водопою, робила ветеринарний огляд тварин. Тричі на день доїли корів, витримували режим годівлі телят. Колона проходила 25—30 км за добу.

¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. Р-4818, оп. 1, спр. 314, арк. 10.

* П. В. Черченко зараз працює заступником голови Київського обласного об'єднання «Сільгосптехніка» по хімізації сільськогосподарського виробництва.

² ДАКО, ф. Р-4818, оп. 1, спр. 305, арк. 100.

** С. С. Данилов зараз працює зоотехніком у радгоспі «Обухівський» Київської області.

³ ДАКО, ф. Р-4818, оп. 1, спр. 305, арк. 15.

Втрат не було. Але в Острі довелося здати державі 350 голів свиней, яких неможливо було гнати далі, а в Ніжині і Тростянці — 262 телят. В радгоспі ім. Калініна Липоводолинського району Сумської області всі корови перехворіли ящуром і дуже ослабли, через це тут затримались, поки худоба не стала на ноги.

Долаючи великі труднощі в організації годівлі худоби, колона успішно просувалася вперед. Залишилось позаду 143 дні переходу. В дорозі удій молока на одну корову в середньому становив 980 л. Майже всю молочну продукцію здавали госпіталям, лікарням та маслозаводам, решта використовувалась для харчування робітників.

Колона худоби в кількості 1651 голови була переправлена на поромах через Волгу в с. Дубовка і в грудні 1941 р. прибула в радгосп «Ельтонський»⁴. В 1942 р. всі чоловіки з групи робітників радгоспу «Комсомолец Полісся» пішли в Радянську Армію, і в бригаді залишилися переважно жінки.

На новому місці племінній худобі створили відповідні умови для розвитку. Навесні 1942 р. почалося масове отелення корів. Тваринницька бригада, керована М. Ф. Пузько, одержала від 400 корів приплоду 380 телят, або 95% отелювання корів. Доярка П. О. Безугла одержала від 14 корів 13 телят, надоювала по 2600—3400 л молока від кожної корови. Високих виробничих показників досягли також доярки А. П. Яблонська, В. О. Саченок, Г. І. Недогібченко та ін.⁵

Німецько-фашистські війська рвалися до Волги. Оскільки радгосп «Ельтонський» містився на відстані 180 км від лінії фронту і часто бомбардувався ворожими літаками, в серпні 1942 р. Наркомат радгоспів СРСР дав розпорядження перемістити племінну худобу до м'ясорадгоспу «Камінський» в Казахській РСР.

Українські робітники мужньо переборолі великі труднощі в дорозі, пройшли понад 400 км і 20 жовтня 1942 р. 400 корів доставили в цей радгосп. І тут колектив працював по-фронтовому, добившись від усіх корів на початку 1943 р. приплоду 328 телят. Телятниця М. К. Поліщук виростила 57 телят⁶. Молода доярка комсомолка А. Ф. Крамарева одержала від 13 закріплених за нею корів 12 телят і надоювала від кожної корови по 2212 л молока. Подібні високі виробничі показники мали доярки О. М. Багалій, Л. О. Кисіль, Н. О. Саченок, К. М. Косинська, Н. І. Ярошевич та ін.⁷

За розпорядженням Наркомату радгоспів СРСР 220 племінних корів білоголово-української породи і 328 телят було передано з радгоспу «Камінський» для комплектування племінних ферм в радгоспах Оренбурзької області. Вся молочна продукція здавалась державі. В 1942 р. радгоспу «Ельтонський» було залишено 1631 голову племінної худоби для поповнення ферм Заволзьких радгоспів⁸.

Після розгрому фашистських військ на Волзі Наркомат радгоспів СРСР дав розпорядження про повернення племінної групи великої рогатої худоби в кількості 181 голови на Україну в радгосп «Комсомолец Полісся».

За маршрутним планом директора радгоспу П. В. Черченка бригада 9 серпня 1943 р. вирушила в дорогу і пізньої осені прибула у радгосп № 10 Сватівського району Луганської області. По дорозі радгоспу «Мігулінський» Ростовської області було передано 47 корів.

⁴ ДАКО, ф. Р-4818, оп. 1, спр. 305, арк. 15.

⁵ Там же, арк. 11—72.

⁶ Там же, арк. 15.

⁷ Там же, арк. 44.

⁸ Там же, арк. 13, 14, 15.

Бригада пригнала 133 племінних корови і бика, зосередила основну увагу на відгодівлі корів, щоб підготувати їх до майбутнього перегону, і добилася добрих наслідків. Так, влітку 1944 р. з 133 корів, що зимували, вже мали вище середньої вгодованості 7 голів, середньої — 115 голів і нижче середньої — лише 11 голів⁹. Високих виробничих показників по приплоду телят і надою молока досягли доярки З. М. Демиденко, Г. П. Вакуленко, О. Е. Кудрицька, А. А. Мішкевич та ін.¹⁰

За вказівками Наркомату зернових і тваринницьких радгоспів УРСР бригада М. Ф. Пузько залишила у радгоспі № 10 77 корів та 105 голів молодняка для створення племінної ферми¹¹.

20 серпня 1944 р. тваринницька бригада, маючи 56 корів, 19 телиць, племінного бугая, дві пари кінних підвід та дві пари волів, вирушила в останню подорож на Чорнобиль. За місяць колона пройшла до рідного краю 1100 км¹².

Фашисти заподіяли великих руйнувань радгоспу «Комсомолец Полісся», завдавши збитків його господарству на суму 5 187 547 крб.¹³

Після визволення радгоспу від окупантів на відбудові господарства почали працювати 107 робітників. Внаслідок героїчної праці колективу в першій половині 1944 р. було відбудовано 12 корівників, 2 конюшні, один свинарник, два зерносковища, відремонтовано три тракторні та 20 кінних плугів, 10 борін, 8 сівалок, 2 культиватори та 3 соломорізки¹⁴.

Влітку 1944 р. за рішенням Чорнобильського райкому партії з підприємств і установ міста було мобілізовано 100 чоловік для надання допомоги радгоспу в збиранні сіна¹⁵. Це дало змогу план заготівлі кормів для худоби виконати на 128%¹⁶.

20 вересня 1944 р. тваринницька бригада в складі 23 кадрових робітників на чолі з завідуючою фермою М. Ф. Пузько повернулася у свій рідний радгосп «Комсомолец Полісся» і привела 75 голів великої рогатої худоби білоголово-української породи, чотири підводи з кіньми та волами.

Повернення з евакуації племінної тваринницької ферми було великою подією в житті радгоспу. З цього приводу 25 жовтня 1944 р. відбулись урочисті збори та масове гуляння. Наркомат радгоспів УРСР видав спеціальний наказ від 15 жовтня 1944 р. «Про преміювання робітників радгоспу «Комсомолец Полісся». Грошові премії та цінні подарунки одержали 12 кращих доярок¹⁷. За успішне виконання завдань по збереженню племінної худоби, виробництву і здачі державі сільськогосподарських продуктів у важких умовах воєнного часу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1945 р. бригадира тваринницької бригади радгоспу М. Ф. Пузько нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора¹⁸, кращу доярку радгоспу П. О. Без-

⁹ ДАКО, ф. Р-4818, оп. 1, спр. 314, арк. 11, 14.

¹⁰ Там же, спр. 305, арк. 11—72.

¹¹ Там же, спр. 306, арк. 5.

¹² Там же, спр. 306, арк. 2, 5.

¹³ Там же, арк. 97, 99.

¹⁴ Там же, спр. 537, арк. 87, 94.

¹⁵ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 5, од. зб. 233, арк. 57, 58.

¹⁶ ДАКО, ф. Р-4818, оп. 1, спр. 304, арк. 4.

¹⁷ Там же, спр. 305, арк. 52.

¹⁸ «Совхозная газета», 13 вересня 1945 р. М. Ф. Пузько в 1960 р. пішла на пенсію, зараз проживає на хуторі Бички Чорнобильського району Київської області.

¹⁹ «Совхозная газета», 15 вересня 1945 р. П. О. Безугла зараз пенсіонерка, живе в селі Ладижечі, Чорнобильського району Київської області.

углу — медалью «За трудову доблесть»¹⁹, колишнього директора радгоспу П. В. Черченка — орденом «Знак пошани»²⁰.

Завдяки жінкам-трудівницям радгоспу «Комсомолец Полісся» в роки війни на Україні було повністю збережено єдину племінну ферму великої рогатої худоби білоголово-української породи. Крім того, жіноча тваринницька бригада радгоспу за роки війни виростила понад 2 тис. голів племінного молодняка і здала державі сотні центнерів м'яса.

В післявоєнні роки племінний радгосп великої рогатої худоби «Комсомолец Полісся» швидкими темпами повністю відбудував зруйноване фашистами господарство і, керований директором комуністом К. П. Бойком, розвинув продуктивне тваринництво. Тепер це високо-рентабельне господарство. На трьох продуктивних фермах у 1964 р. нараховувалось 1470 голів худоби, з них 480 племінних корів і 16 бугаїв. В радгоспі працює станція штучного осіменіння тварин. За період 1962—1964 рр. чимало колгоспів і радгоспів одержали з цього господарства 579 голів племінного молодняка великої рогатої худоби білоголово-української породи²¹.

Успішний розвиток племінного тваринництва в післявоєнний період свідчить про те, що працюючий колектив радгоспу дбайливо зберігає і примножує багаторічні трудові, патріотичні традиції робітників, що так яскраво були проявлені в роки Великої Вітчизняної війни.

А. П. ЄВТУШЕНКО

ПИСЬМЕННИК ЛЮДВІГ РЕНН ПРО ЗАКАРПАТТЯ У 1932 р.

У 1932 р., очолюючи делегацію Міжнародної допомоги робітникам, на Закарпатті побував відомий німецький письменник Людвіг Ренн. Про свої враження від цієї подорожі він розповів у статті «Злиденність у Закарпатській Україні», намалювавши жахливу картину тяжкого життя закарпатських українців під гнітом іноземних поневолювачів¹. Наводимо повний текст цієї статті.

«Нужда в Закарпатті починається не високо в горах на верховині, не в селах біля підніжжя гір, а відчувається вже в центрі області, в самому Ужгороді. Треба тільки трохи вийти за межі міста, за нову православну церкву, і ми приходимо до т. зв. «свинюшників», бо ці квартири справді були раніше свинарниками. Вулиці поміж бараків мають менше півтора метра завширшки. У цих жалюгідних хижках скриплять дахи та інші покриття, шелестять папірці, що замінюють шибки у вікнах, на зразок тих, якими ми користувалися під час війни. І вже тут, в Ужгороді, ти знаходиш жінок та дітей, які босоніж стоять на снігу. Ходять тільки босоніж, а у гірських селах малі діти носять лише сорочку, а інколи і нічого не мають на собі. Зовсім без одягу сидять вони на печі і тремтять, коли відчиняються двері і свіже повітря вривається в хату.

Під ліжком, надто коротким для дорослої людини, зберігаються нужденні продукти харчування: трохи картоплі завбільшки з дикий горіх та трохи висівок для випічки «хліба». Хліб тут — це трохи висівок та сушеної картоплі — коли його взагалі мають. Я в різних селах

²⁰ «Совхозная газета», 15 вересня 1945 р.

²¹ Зведені річні звіти радгоспу «Комсомолец Полісся» за 1962, 1963, 1964 роки.

¹ Газ. «Prager Tageblatt», 11 березня 1932 р. (з матеріалів Державного архіву Закарпатської області, ф. 2, оп. 2, спр. 233).

куштував хліб, виготовлений таким чином, але в с. Люта, одному з великих сіл Закарпаття, треба було довго ходити по різних хатах, щоб хоч якийсь шматок хліба знайти. Зрештою, все-таки знайшли його у багатого селянина, багатий він, звичайно, в розумінні тубільних селян, для нас же він жалюгідний бідняк. У багатьох є мерзла картопля, але нічого іншого вони більше не мають. Я бачив зовсім маленьких дітей, які жадібно їли суп з самої лише капусти й води, без солі, без жиру. Деякі діти мали вже від голоду характерні опухлі животики і всі, очевидно, затрималися в рості так, що шестирічні здавались трирічними, і тільки по дивно розумних та занадто великих очах можна було помітити, що ця дитина розумово переросла своє жалюгідне тіло. Хто тільки раз у житті бачив очі голодуючих і чув тишу відчаю, знає, що я маю на увазі. Безнадійно? Чи ця ситуація безнадійна? Так!

Губернатор звернувся з закликом — кожний, хто може і має що дати, хай дасть. Він назвав заможних і запропонував кількість коштів, що їх має дати кожний з них. Але вже минув тиждень після заклику, а тільки один сенатор дав тисячу крон. Міжнародна організація допомоги робітникам організувала експедицію і виділила голодуючим кукурудзу, рис, сіль та сало. Червоний Хрест також дещо дав. Ця допомога сповнює нас радістю і викликає у всіх визнання, але, на жаль, треба сказати, що селяни до наступних жнив голодатимуть — і багато з них помре від голоду, крім того, ті майже безземельні, які раніш заробляли, працюючи лісорубами, тепер у цій галузі майже ніякої роботи не можуть знайти і перебувають у такому стані, охарактеризувати який я залишаю читачеві.

У Тур'їй Пасіці,— це та місцевість, де жандарми вистрілили в одного селянина,— вибрали самі комітет для розподілу між собою споживчих товарів, які надіслала Міжнародна допомога робітникам. Але жандармерія почала переслідувати членів цього комітету, і вони потікали до лісів, де і досі живуть у глибокому снігу! Новий комітет неможливо було обрати, бо не знаходилось нікого, хто б насмівився залишити у себе продукти. Так і лежать вони і не можуть бути розподілені, поки не приїде якийсь сенатор, який осмілиться це зробити, вважаючи свою парламентську зверхність, та допоможе голодуючим. У цьому селі я бачив чоловіка з перев'язаною головою та багато жінок з синяками. Один старий звернувся до мене, щоб я уважно поставився до його прохання. Я йому роз'яснив, що як чужоземець я навряд чи щось зможу зробити, і запитав його, в чім справа, що це має бути за заява. Він відповів, зовсім засмутившись: «Нас уже б'ють, то хоча б били не по голові». — «А яке ще у вас прохання?» — запитав я. — «Більше нічого».

Крім цього, селяни у Тур'їй Пасіці розповіли мені, що нібито є вказівка міністерства, яка дозволяє жандармам убивати селян. «Це безглуздя! — сказав я. — Такої вказівки, напевне, не може бути!» — «Але жандарми говорять про це!» — відповіли вони.

А у Верховині? Там, здається, до такого не дійшло, як у Тур'їй Пасіці, але там голод ще більший, а житлові умови ще жахливіші. Один корчмар сказав мені: «Що ви хочете? Селяни до цього вже звикли!» Справді, можна до бруду звикнути та до холоду, але що взагалі означає ця звичка? Чи це означає, що люди почувають себе добре? Або це означає, що вони не хочуть жити інакше? Ні, це означає, що вони втратили надію на допомогу, цим людям треба допомогти, тому що вони не зможуть самі це зробити у країні, де взагалі вже немає ніякої роботи! Ми повинні допомогти! Ти повинен допомогти! Ти! Зрозумій же нарешті!

Що ж означає — звикнути до голоду? Це означає — дивитись, як діти виростають і знати, що ніколи не будуть вони повноцінними, здоровими, сильними людьми, спроможними нормально працювати, коли буде нагода і трапиться робота! Та й є, зрештою, межа такій звичці до голодування — смерть від голоду.

На протилежність корчмареві, за словами якого «селяни звикли голодувати», був лікар, який скаржився, що тут немає хворих. Почувши, що ми тут дуже багато бачили хворих, майже у кожній хаті, він відповів: «Так, але ті не платять!» Тепер нікого не здивує, що твердження про «зону голоду» здадуться досить рожевими? Хто здивується, якщо не знайдуться безробітні для тих, які вважають можливою допомогу тільки профспілково організованим робітникам на підставі т. зв. гентської системи!

Який вигляд має допомога міської влади?

У Тур'їй Бистрі після довгих розмов нотаріус пообіцяв видати населенню 20 блоків по 10 крон. Це майже зарплата. Після обіцянок протягом кількох тижнів справа не рухалася, поки не дійшло до демонстрації селян, внаслідок чого грошей демонстрантам не тільки не виплатили, але навпаки — наклали штраф у розмірі майже двадцяти крон на особу. Оскільки селяни грошей не мають, покуту стягують з обіцяної суми. Кращої системи економії і не вигадаєш!

Ми вже більше не дивуємося, дізнаючись, що у великих містах люди живуть разом у одній квартирі. Адже і на верховині також, де всі гори вкриті лісом, де дерево пропадає тому, що його не можуть придбати, — панують жахливі квартирні умови. У хатах т. зв. середняків, отже у багатших селян, мешкає сім'я разом з коровою та свинями в одному приміщенні. Подекуди живуть три сім'ї разом, але який вигляд мають ці сім'ї! Малі діти з величезними очима, з загостреними обличчями, напівроздягнуті; часто в стінах та на покрівлі дірки, майже всюди хати без димарів, так що при готуванні їжі все наповнюється таким димом, що не можна порухувати дітей на печі — цих нещасних, хворих на ідіотизм малюків з розплюснутими носами й тупими обличчями. Це жахливо, але ще страшніше враження на мене справило те, що жінки у вибілених хатинах, гойдаючи у колисках хворих дітей, починали плакати, коли я питав, які продукти харчування є вдома та де їх зберігають. Дуже часто нічого не було в хатині або їли гнилу картоплю чи показували суп з води і зелених ще слив. Показали мені посуд з червоною сіллю для худоби, — і це в країні, де сіль добувається для всієї Чехословаччини. Сірники й гас для лампи — рідкість. Частина кімнати дуже часто заставлена прядкою, на якій прадідівським методом виробляється за день шматочок ряднини з півметра довжиною та шістдесят сантиметрів завширшки. Фруктові дерева дуже часто нічого не родять, бо замерзають, але всі вони на обліку, і селянин має сплачувати за них податки державі. Земля неродюча і у гірських районах не приносить ніякого врожаю, не буває більше доброго врожаю квасолі й картоплі, родить сама дрібнота. Що ж робиться для підняття господарства на верховині? Нічого!

Допомога Міжнародної робітничої допомоги, заради якої я сюди приїхав, полягала в тому, що ми роздали 1400 сім'ям голодуючих по 10 кг кукурудзи, 1 кг солі, 1 кг рису та $\frac{1}{2}$ кг сала. Крім цього, придуть для розподілу 14 ящиків з одягом. Пізніше мають надіслати зібраний одяг, а також 3 ящики з медикаментами. Розподіл виходить не з якихось партійних міркувань, він робиться через комітети самих сіл, яким завжди говориться, що вони мають усе розподілити між самими нужденними. На жаль, тут злидні — далеко не перехідне явище.

На жаль, вони зростатимуть та загострюватимуться, тому треба допомогу розширити й добре організувати, тому я звертаю на це увагу широкої громадськості.

Потрібно, щоб цій допомозі всі сприяли, щоб їй не перешкоджали різними шляхами».

Такий зміст статті Людвіга Ренна. Вона примусила занепокоїтися буржуазну владу, яка нічого «кращого» не могла вигадати, як заборонити дії Міжнародної допомоги робітникам, визнавши її комуністичною, і почати переслідування німецького письменника. Фашистська влада примусила Л. Ренна залишити батьківщину. І лише в 1947 р. він повернувся до свого рідного Дрездена. Та не забув наш друг і Закарпаття. Коли студенти Ужгородського університету написали йому листа, в якому розповіли про сучасне Закарпаття, про те, що в Ужгороді вже знову працює університет, де вивчають і німецьку мову тисячі студентів, Л. Ренн у відповіді розповів про своє перебування на Закарпатті 1932 р. і висловив радість, що вже немає голоду і злиднів у цьому мальовничому куточку України, бо здійснилася воля народу, який визволився від буржуазної влади, скинув з себе ярмо чужоземних загарбників, і народ працює на себе, на благо всієї великої Радянської Батьківщини.

Закарпатці ніколи не забудуть допомогу, яку подали їм німецькі товариші в дні тяжких страждань і випробувань народом.

Підготувала до друку *Е. О. ГРАБАР*

ЛУК'ЯН КОБИЛИЦЯ В РУМУНСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ

У березні 1848 р. почався революційний рух у Молдавії. Щоб протистояти йому, молдавська буржуазія об'єдналася з великими боярами, невдоволеними пануванням господаря Михаїла Стурдзи. Дізнавшись про ці події, 26-річний Г. Сіон, що якраз тоді працював у батьківському господарстві в Гиршові (він походив з дрібних бояр), поспішив до Ясс. Але революційний рух був придушений, а Г. Сіон зазнав переслідувань. Він змушений був шукати захисту в Трансільванії і звідтіля через Карпати перейшов на Буковину. Притулок дали йому бояри — брати Гурмузаки з Чернавки. Щоб уникнути епідемії, яка лютувала в тих околицях, у липні 1848 р. Сіон перейшов до села Лопушна близько Бергомету над Серетом, у господарство боярина Йордаке Василько. Тут він мав змогу почути і про повстання Кобилиці, бо власне Йордаке Василько був одним з ворогів Кобилиці. У вересні 1848 р. Сіон повернувся до Чернівців, а в серпні 1849 р. — знову в Молдавію, вже назавжди.

Уривки, що стосуються гуцулів та повстання Кобилиці, були опубліковані Г. Сіоном вперше в «Ревіста Карпатілор» («Карпатський журнал») ¹, коли господарем країни став Александру Куза, учасник революційного руху 1848 р.

У 1888 р. Г. Сіон, на той час уже член Румунської Академії, письменник — представник румунської класичної літератури прогресивного напрямку — опублікував у Бухаресті свої мемуари «*Suvenire contimpu-gape*» («Сучасні спомини»), де вміщена також праця «3 1848 року». З неї ми й наводимо дослівний переклад уривка, що стосується Кобилиці.

«Але той (з восьми буковинських депутатів.— М. Ч.), кому приділялась вся публічна увага, був гуцульський депутат, що звався Ко-

¹ «*Revista Carpatilor*», 1 грудня 1861 р., стор. 668—673.

билицею. Це чоловік приблизно 32 років, високий, гарний, якого маляр міг би мати за зразок для зображення Христа... У нього був якийсь дивний погляд: завжди дивився вгору, так що здавалось, ніби він все думав про бога. Його, як говорять, гуцули вважали за вождя, і мав він велику популярність, тому й був обраний (Депутатом.— М. Ч.) одногослоно.

Після заколотів віденської реакції Загальні Збори (рейхстаг) невдовзі були розпущені, а депутати повертались, не залишивши по собі нічого, крім кількох промов та кількох сторінок в історії. Кобилиця, в якого роїлися всякі ідеї та утопії, повернувся в свої гори і вирішив відіграти велику роль. Показуючи гуцулам розпізнавальну медаль, що йому вручили, як і всім депутатам, він користувався нею немов якимсь талісманом, аби тільки досягти мети. Він їм казав, що імператор надав йому титул дуче Буквини і закликав не слухатися більше чернівецьких властей, а податки доставляти йому, щоб він ними користувався, як наказав імператор. Гуцули повірили без вагання і згуртувались навколо нього. Шанували його як бога. Священники впускали його у вівтар головними (царськими) вратами, наче імператора. Він щоденно відвідував церкву, і говорили, що він не їсть нічого й живе тільки водою. Хворі та немічні йшли до нього, бо вірили, що видужають, як тільки Кобилиця доторкнеться до них полою своєї одежі, вершком свого постола або своїм подихом.

Тоді вони приступили до справжнього повстання. Вони відмовилися платити податки, і якщо австрійський урядник, цивільний, фіскальний чи військовий з'являвся в якомусь селі, то зникав, наче його земля проковтнула. Ці події викликали жах серед чернівецьких властей. Говориться, нібито Кобилиця мав порозумітися з угорськими революціонерами, щоб учинити диверсію в австрійських військах. І справді треба було посилати багато загонів, щоб підкорити повсталих гуцулів, бо вони з їхніми кремінними рушницями та сокирами, у своїх горах і прірвах, куди забирались тільки соколи, ведмеді, сарни та лані, стали пострахом. У будь-яке сільце, де жило з 50 сімей, треба було вирушати 500 солдатам, щоб почувати себе впевнено. Але сердиги-гуцули, незброєні, недисципліновані і неорганізовані, невдовзі були переможені австрійською жандармерією, яка водночас переконала їх в тому, що Кобилиця не є дуче. Все ж, як не старались австрійці, яку ціну не давали за його голову, не могли спіймати Кобилицю. Навіть по сей день не відомо, що сталося з тим чоловіком. Гуцули кажуть, що він живе у гірських скелях, як «лилик» (кажан), нагодований і напоений ангелами, і що в день спасіння він з'явиться, повний величі та блиску, щоб завершити доручення, богом призначене йому на землі щодо своїх братів. Однак припускається і те, що він перейшов через гори до угрів і там загинув у громадянській війні. Інші знову вірять, що він у своїх горах, і гуцули з побожністю переховують його, щоб не потрапив до рук німців».

М. ЧЕРЕДАРИК

ЗАКАРПАТЦІ — СТУДЕНТИ КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ XVIII ст.

Протягом століть українські землі були розірвані, перебували в складі різних держав, а населення терпіло тяжкий національний гніт. Але незважаючи на це, український народ проніс через століття почуття єдності. Між населенням різних земель не припинялися зв'язки, які відіграли дуже важливу роль у формуванні української народності,

нації, але, на превеликий жаль, не знайшли ще належного висвітлення в історичній літературі.

Для кожного історичного періоду характерні свої особливості та конкретні форми зв'язків, що охоплюють різні галузі життя. Стосується це і зв'язків між українськими землями в XVIII ст. Населення всіх українських земель, зокрема Закарпаття, що було своєрідним форпостом нашого народу на заході, незважаючи на складні історичні обставини, вносило свій вклад у справу єднання українського народу. Та символом єдності народу став Київ, якому протягом багатьох століть належить визначна роль в політичному, національному, економічному і культурному житті України.

Велика роль Києва у зв'язках України з іншими країнами. Важливе місце в цій справі в XVII—XVIII ст. належало Київській колегії, що довгий час була єдиним вищим загальноосвітнім учбовим закладом у Східній Європі.

Колегія (з XVIII ст. почала називатись Академією) була відома на всіх українських землях і в інших країнах своєю широкою програмою освіти, а також тим, що тут в різний час працювали викладачами, професорами такі видатні діячі культури, науки й літератури, як Симеон Полоцький, Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Дмитро Ростовський, Мануїл Козачинський, Георгій Кониський та багато ін. Їх твори були відомі не тільки по всій Україні, в тому числі на Закарпатті¹, але й в зарубіжних країнах. Про Київську колегію і академію населення України та інших країн знало від вихованців цього учбового закладу, бо після навчання вони повертались до свого рідного краю і працювали в різних галузях культури.

Багато важливих питань з історії Київської колегії та академії вже висвітлено в історичній літературі. В цій же коротенькій замітці наведемо деякі нові факти про навчання закарпатців у цій школі в XVIII ст. В історичній літературі вже згадувалось про навчання в Київській академії у XVIII ст. двох закарпатців — Івана Боцневича та Василя Штефки. Про них ще згадаємо нижче. Але збереглися дані про інших закарпатців, що навчались в цій же вищій школі. Подаємо про них відомості в хронологічному порядку.

В 1737/38 учбовому році серед студентів Академії названо ім'я Івана Боцневича «из града Бардиксима или Бардова в Венгрии»². Мова йде про студента родом з міста Бардієва (що зараз у Східній Словаччині), де і тепер живе чимало українців.

В 1740 р. прибув до Києва з Ужгорода («Унгвара») Стефан Пчельський. Заявив він властям, що народився в православній, «званія мешчанского» сім'ї. Ще перебуваючи при батьках, навчився «руської грамоти і писати». Він був прийнятий до Академії, але потім з невідомих причин навчався в колегіях Переяслава і Чернігова. В 1744 р. знову повернувся до Києва, де через два роки закінчив в Академії «школу філософії, тобто майже весь курс навчання. Після цього він повернувся на Закарпаття («паки в свою сторону»), де, як і багато інших вихованців Академії, кілька років, можливо, вчителював. В 1749 р.

¹ М. М. Лелекач. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII—XVIII ст., Наукові записки Ужгородського державного університету, 1954, т. IX, стор. 148—150; В. Л. Микитась. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог Ужгород, 1961, стор. 59—70.

² Н. Петров. Воспитанники Киевской Академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721—1762), Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук, т. IX, кн. 4, 1904, стор. 7. Н. Петров чомусь усіх студентів з тодішньої Угорщини вважав сербами.

С. Пчельський виїхав у Сримську єпархію (тепер північна частина Югославії) і був викладачем у різних школах («для обучения мальчиков»). Лише в 1757 р. через Волощину знову приїхав до Києва і став монахом Видубецького монастиря³.

У вересні 1746 р. на один з форпостів біля Києва прибув 22-річний Олексій Кертис *. Заявив він, що родом з міста Мукачева («Мункача») і має бажання навчатися в Київській академії «славенно-латинського языка». Розповів також, що його батьки православні, посполиті (тобто прості люди), «обучен грамоте словенской и латинского языка», бо закінчив школу «синтакситу». Можливо, що останні слова свідчать про його навчання в Мукачівській богословській школі, яка була відкрита в 1744 р. Прибув же він до Києва, щоб підвищити свою освіту, бо в Австрії («Цісарщині»), як він сказав, іезуїти в школах навчають. О. Кертис заявив також, що пробуде в Києві до закінчення Академії, а після цього «иже обратно в свою сторону возвратится». Був він прийнятий студентом Академії⁴. Інших даних про нього не вдалося знайти в архіві.

У списку студентів, що навчалися в Академії 1754/55 рр., значиться Василь Штефка, «козачий син із села Кривого Мараморощського полку»⁵, тобто з теперішнього Хустського району Закарпатської області. І про нього більше ніяких даних в архіві знайти не вдалося. Можна тільки припустити, що після закінчення Академії повернувся він до рідного села, бо його земляк, з того ж села Кривого, 24-річний Василь Іваницький у вересні 1763 р. прийнятий до Академії. Син посполитого Івана Юрова, він мав уже відповідну освіту, бо зразу ж був зарахований до «школи піітики»⁶.

В грудні 1769 р. прибув до Києва із Закарпаття Микола Добрянський, син священника. Видно, що до цього він уже навчався, бо написав латинською мовою своє «доношення» на ім'я київського митрополита Арсенія, в якому «между прочаго представляя иностранство и крайнее в одежде оскудение» просив, щоб його прийняли в Академію. При цьому зазначав, що бажає слухати богословіє, тобто поступити на останній курс навчання, і ні для чого іншого, як тільки «для пользования своего отечества» (для користі своєї батьківщини), після закінчення Академії знову повернеться «в свое отечество»⁷.

Майже всі закарпатці, які прибули до Києва навчатися, заявляли, що вони походять з посполитого стану, тобто з простолюдинів. Свідчить це про популярність Київської академії саме серед таких верств населення. Добиралися вони до Києва різними засобами, долаючи довгий шлях і різні труднощі. Їхали «за спасибі» на попутних підводах, головним чином з купецькими валками. Були і такі, що не мали ніяких коштів і проходили шлях із Закарпаття до Києва пішки. Навчаючись у Києві, закарпатці не користувалися привілеями, а жили так само, як сотні інших студентів, тобто перебували в дуже тяжкому матеріальному становищі. Тільки діти заможних батьків мали матеріальну підтримку, а всі інші жили «сиротским иждивением...», питаясь и одевааясь от подаяния щедрых людей», як писав у 1765 р. київський генерал-губернатор Глебов⁸. Життя студентів-закарпатців, як і знач-

³ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 154, спр. 53, арк. 1—3.

* Н. Петров у згаданій праці О. Кертиса без всякої підстави відніс до числа сербів.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1020, спр. 1108, арк. 2—4.

⁵ Х.в. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні, К., 1924, стор. 224.

⁶ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721—1791), т. III, К., 1906, стор. 154.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1020, спр. 47, арк. 1—4.

⁸ Там же, ф. 59, спр. 4736, арк. 5.

ної більшості тих, що навчалися, було нелегке і, безумовно, тільки стії кіші з них могли витримати курс навчання.

При цьому слід зазначити, що архівні матеріали за XVIII ст. збереглися погано і не донесли до нашого часу багатьох фактів, які могли мати і мали місце, зокрема і про навчання закарпатців у Київській академії. Можливо, в процесі дальшого дослідження цього питання буде відкрито нові факти про навчання закарпатців у Києві в XVIII ст.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

КОЗАКИ — ПІДВОДНИКИ

В одній із старовинних українських пісень раннього періоду боротьби з татаро-турецькими загарбниками є такі слова:

Нехай йому із водою...

Ось-ось чайка надо мною.

Дослідники супроводжують ці рядки таким коментарем. Тікаючи від ворога, українські селяни часто ховались у воду. Пірнаючи, вони дихали крізь комишову трубку. Часто чайки кружляли над місцем схованки і цим виказували втікачів.

Цей спосіб знали ще давніші наші предки. В «Стратегіконі» Марікія — трактаті про військово мистецтво, властиве нібито візантійському імператору, — є така згадка про південних і східних слов'ян докиївського періоду¹.

Досвід тривалого перебування під водою перейняли від своїх предків і запорізькі козаки. Мабуть, січовики, відзначаючись особливою винахідливістю і військовою хитрістю, удосконалили це вміння перебування під водою. В одному з запорізьких переказів розповідається як козак, залізши у звичайне відро, плив у ньому під водою кілька верст. Звичайно, це легенда. Але уявімо собі таку картину.

Спить у передсвітанковій тиші стародавнє турецьке місто. Пошають біля бійниць вартові. Скільки не вдивляються вони в море, нічого підозрілого не бачать. Тільки чайки ширяють над рибальськими фелюгами. Та ще хвилі гонять з моря до берега колоди якись, що правда, не зовсім звичайні: стоять вони сторч, ніби полавки на поверхні води. Та хіба мало незвичних речей притягує море. І вартові сонно крокують на своїх ділянках. А місто тим часом прокидається: рибалки поспішають до своїх фелюг, торгівці збираються на базар.

Раптом стається щось неймовірне. На очах спантелених турків почали виростати з води колоди. Потім з'явилися дивні споруди: ящики — не ящики, човни — не човни, які швидко наближаються до берега. Розчиняються стулки в колодах і з них виходять запорізькі козаки.

Коли турки отямилися й зрозуміли, що трапилось, було надто пізно. Хоробрі воїни вже захопили місто й почали розправу з ненавистим ворогом. Тільки багато пізніше стало відомо, як сталося це «чудо».

На березі височіли стіни неприступної фортеці, а козацьке військо, яке вийшло в похід, було нечисленне. Як подолати таку фортецю? Це не галери захоплювати. Не звикли січовики лазити по стрімких стінах за якими причаїлися стрільці з піками й гарячою смолою. І вирішили запорізькі воїни схитрувати — непомітно пройти повз турецькі галереї і пробратися у фортецю. Так виникло це «чудо».

У своїх човнах-чайках вони зробили подвійне дно з стулками. Для баласту на дно насипали пісок. Щоб надходило повітря всередині, встановили колоду з видовбаною серцевиною — трубу. Крізь неї козаки також озирав горизонт. Отвори для весел затягувалися шкірою. Коли була потреба, стулки розчинялися, пісок висипався, і човен випливав.

¹ Хрестоматія по русской военной истории, М., 1947, стор. 6.

на поверхню. На палубі теж розчинялися добре припасовані стулки, і з човна виходили воїни славної Запорізької Січі.

Чи не літературний це домисел? Достовірні факти дають відповідь на таке запитання.

В 1827 р. у Петербурзі вийшов переклад книги французького історика Монжері «Про підводне мореплавання й війну», де говорилося, що «запорізькі козаки користувалися весловими судами, які мали здатність опускатися під воду, рухатися так протягом тривалого часу, а потім повертатися назад, піднявши вітрила».

Співвітчизник Монжері філософ Урньє, відвідавши Константинополь, між іншим, писав: «Тут мені розповідали зовсім надзвичайні історії про напад північних слов'ян на турецькі міста й фортеці. Вони з'являлись несподівано, піднімалися просто з дна моря і наводили жах на варту і всіх берегових жителів. Мені й раніше оповідали, ніби слов'янські воїни перетинають море під водою, але я вважав це за вигадку. Тепер же я говорив з тими людьми, які були свідками підводних набігів слов'ян на турецькі береги»².

В 1595 р. під час одного з своїх походів до анатолійських берегів запорожці застосували свої підводні «чайки». Завдяки цьому вони потай підійшли з моря до турецької фортеці Сіноп і захопили її, зненацька наскочивши на ворога.

Доречно зазначити, що це підводне мореплавання було здійснене задовго до дня, коли голландець Ван-Дроббель спорудив у Англії перший загальновідомий підводний човен. Дехто, з ким автору цих рядків довелося говорити на згадану тему, зневажливо посміхався, мовляв, минула мода відшукувати наші пріоритети, засуджувати схилення перед Заходом. Що відповісти таким людям? Мода, справді, минула. Але не можна відмовитись від пошуків істини. І тільки дуже прикро, що ні в дореволюційній, ні в двох радянських, ні в Українській Радянській енциклопедіях, у численних статтях про підводні човни навіть згадки немає про цей визначний історичний факт підводного плавання запорожців. І це поряд з тим, що розповіді Монжері й Фурньє не були зовсім забуті. Про них згадується в книзі П. Адамовича «Подводные лодки, их устройство и история», яка вийшла в Петербурзі 1905 р. За останні роки згадують про цей факт і радянські історики військово-морського флоту (зб. «Подводники», М., 1962).

Шкода тільки, що у відомостях про підводне плавання запорожців не знайдено якихось нових фактів. Чи треба скептично ставитися до цього? Ні. Як бачимо, є достатньо підстав для дальших пошуків. Цілком можливо, що залишилися якісь сліди у фольклорі, а можливо, і в літописах. Ймовірно, що рештки козацького підводного флоту знайдуть археологи, та й не тільки археологи, а й просто допитливі туристи, краєзнавці. На більшості території колишніх Січей розлилося Каховське море. Воно теж, по-своєму, допомагає археологічним пошукам. Мені доводилося бути свідком того, як місцеві жителі збирали вимиті хвилею стародавні речі: монети, посуд, люльки і т. ін. Дві знайдені античні амфори можна бачити зараз у Запорізькому краєзнавчому музеї.

А раптом комусь пощастить натрапити на рештки «чайок», прилаштованих для підводного плавання? Від таких знахідок не відмовляться навіть люди, зовсім байдужі до археології. Тому що навряд чи знайдеться людина, байдужа до великого минулого свого народу.

Я. П. СУПРУНЕНКО

² Г. Трусов. Подводные лодки в русском и советском флоте, Л., 1963, стор. 16.

Нові документи з історії Великої Вітчизняної війни

ЛИСТІВКИ ПІДПІЛЛЯ ТА ПАРТИЗАНІВ ДО НАСЕЛЕННЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Друковане більшовицьке слово було гострою зброєю партійного підпілля і партизанських загонів в роки Великої Вітчизняної війни.

В тяжких умовах конспірації, пересування, рейдів, боїв підпільні партійні організації і партизанські з'єднання та загоны налагоджували регулярний безперервний випуск газет, бойових листків, звернень, листівок. Всього за період війни було розповсюджено на тимчасово окупованій території України газет, листівок і іншої друкованої продукції загальним тиражем понад 400 мільйонів примірників.

Особлива увага приділялася випуску та розповсюдженню листівок. Їх авторами були підпільні обкоми, міськкоми, райкоми партії, партійні організації партизанських з'єднань та загонів. Велику увагу виданню листівок приділяли редакції газет, що виходили в тилу ворога. Так, багато листівок було видано редакціями газет «Партизанська правда» — орган з'єднання партизанських загонів під командуванням О. М. Сабурова, «За Родину» та іншими.

Нижче дається кілька листівок з числа тих, які поширювались на окупованій території України в 1943 р., коли почалося масове вигнання ворога з нашої землі.

Документи до друку підготувала науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України М. І. Москаленко.

№ 1

Листівка газети «Партизанська правда» з закликом до молоді не їхати на роботу до Німеччини

22 квітня 1943 г.

Смерть німецьким окупантам!

МОЛОДЫ

Німецькі звірі та їх кровожерливий Гітлер 20 місяців ведуть війну з народом Радянського Союзу. Вони мали надію «близкавично» завоювати нашу Батьківщину та наложити тяжке ярмо фашистського поневолення. Але ж усі надії німці були розбиті міцними ударами Червоної Армії на фронті та партизанами в тилу.

Недостача людських резервів для ведення війни примусила Гітлера призвати в армію калік, старих та юнаків віком 13—14 років, а на місце робітників забирати населення окупованих німцями районів. Тому-то вони силою зброї женуть вас на каторжну роботу в Німеччину.

Чи знаєте ви, що 19 квітня 1943 р. німці з Бистрецького району вигнали в Німеччину 800 чоловік молоді? А дітей тимчасово окупованих німцями районів продають по ціні 3—6 марки.

Той, хто попаде в німецький полон, ним також будуть торгувати у Німеччині. Кожному з них причеплять на грудях та на спині латки з написом «ост» (схід) тобто — східний раб, котрого можна годувати тим, чого б не їла і собака, котрого можна вбити. Така доля кожного, хто попадеться в німецький полон.

Для того, щоб німецьким людоловам було легше ввіймати вас та угнати в Німеччину, вони стращають вас тим, що заберуть ваше майно, спалять хати й селі. Але це тільки хитрий прийом жорстокого ворога. Як ви підете в Німеччину, хіба вони не спалять ваші хати, хіба не будуть катувати ваших рідних?

Божевільний кат Гітлер казав: «Коли потребує політика, треба брехати і навіть вбивати».

Тепер, як ніколи, їхня політика потребує цього. І вони вдень і вночі брешуть без усякого сорому.

Товариші, той, хто повірить німецькій брехні, той загине.

ТОВАРИШІ ХЛОПЦІ Й ДІВЧАТА!

Зрозумійте, що своєю працею в Німеччині ви допомагаєте фашистам воювати проти свого народу, проти братів та батьків.

Не йдіть в неволю, ховайтесь в лісах від німецьких людоловів, ідіть в партизанські загони. Там ваше місце. Там в боротьбі проти німецьких загарбників ви допоможете Червоній Армії очистити ваші міста й села, звільнить од неволи вашу рідню.

Прочитай й передай

Партизани України

другому
22 апреля 1943 г. Изд[ание] филиала газеты «Партизанская Правда»
ПА ИП ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 750.

№ 2

Листівка газети «Партизанська правда» до словацьких солдатів і офіцерів з закликом до спільної боротьби проти німецького фашизму.

Не раніше 9 травня 1943 р.

Смерть німецьким окупантам!

БРАТИ СЛОВАКИ! СОЛДАТИ І ОФІЦЕРИ!

Кривавий кат Гітлер жене вас, словацьких солдатів і офіцерів на схід, щоб вашими руками знищувати радянський народ.

За яку ласку і подяку ви повинні допомагати німецьким фашистам?

Може за те, що вони розтоптали вашу гідність і честь? Може за те, що з їх ласки ваші родини сидять вдома голодні? Може за те, що ваші брати і сестри, як невільники, загнані на каторжну працю до Німеччини?

Не варт! Не варт класти свої голови за інтереси німецьких імперіалістів. Німецькі фашисти — найлютіші вороги слов'янських народів.

Кривавий Гітлер розпочав війну, щоб встановити своє панування в Європі, щоб розгромити Радянський Союз, щоб надіти кайдани рабства на всі слов'янські народи.

Не вийде, Гітлер війну вже програв. Це вже ясно кожному з вас. Червона Армія громить німецькі орди на сході. Англійські й американські війська громлять їх на заході. Наближається час, коли Червона Армія спільно з арміями союзників зламає хребет фашистському звірові.

Пліч-о-пліч з Червоною Армією на радянсько-німецькому фронті знищують німецьких фашистів солдати і офіцери Чехословацької військової частини під командуванням полковника Свободи.

В боях з німецькими фашистами вкрили себе невмирущою славою кращі сини Чехословаччини надпоручик Отокар Ярош, командир Вольф Курт, надпоручик Лом. Надпоручику Ярошу, що героїчно віддав своє життя за свободу своєї Батьківщини, посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Іменами цих лицарів, борців пишатимуться покоління і складатимуть про них думи і пісні, їх імена — це невмирущий символ безсмертя чехословацького народу.

Багато солдатів і офіцерів словацьких військових частин перейшли до червоних партизанів, і тут, в тилу ворога, вони разом з партизанами знищують німецьких фашистів і героїчно борються за свободу своєї Батьківщини.

Настав рішучий час для всіх солдатів і офіцерів словацьких військових частин — повернути свою зброю проти німецьких фашистів і разом з Червоною Армією, разом з червоними партизанами боротися за волю і щастя слов'янських народів, за вільну Чехословаччину.

Командир Чехословацької військової частини в Радянському Союзі полковник Свобода у своєму виступі 9 травня на Всеслов'янському мітингу звертається до всіх чехословацьких солдатів і офіцерів з таким закликом: «Чехословацькі солдати і офіцери, що залишилися дома! До вас звертаюся я, дорогі друзі. З вами я пережив найтяжчі часи — вересень 1938 і березень 1939 рр. Зараз наступив час рішучих дій, про які ми тоді мріяли. Дійте як вірні солдати Республіки. Беріться за зброю! Віддайте всі свої військові знання на службу народу, ставайте організаторами і вождями нашої армії на Батьківщині — партизанських загонів».

Брати словаки! Солдати і офіцери! Слідуйте заклику полковника Свободи. Переходьте до нас, червоних партизанів. Не гайте жодної години, жодної хвилини. Ставайте всі на боротьбу з німецькими фашистами.

У кого в грудях б'ється слов'янське серце і на устах звучить слов'янська мова — тому місце в наших лавах. Хто хоче, щоб сонце свободи сяяло над Чехословаччиною — тому місце у наших лавах

Не вірте трусам і зрадникам, що твердять, нібито слов'янські народи безсильні перед гітлерівськими злодіями. Не слухайте тих, хто говорить, що рано ще ставати на боротьбу проти німецьких фашистів. Не піддавайтеся німецьким провокаціям, що червоні партизани знищують словацьких солдатів і офіцерів. Сміливо ідіть до нас. Ми з радістю зустрінемо вас, як рідних братів.

У вас тільки одне спасіння — переходити до червоних партизанів. Німецькі фашисти вам не довіряють. Вони вас або будуть обеззброювати і розстрілювати, або будуть вливати в німецькі частини і гнати проти партизанів чи на фронт, і тут ви знайдете безславну смерть.

Тільки в боротьбі з німецькими фашистами ви знайдете спасіння для себе, для своїх родин, для своєї Батьківщини. Краще загинути в боротьбі, ніж конати в неволі.

Брати словаки, солдати і офіцери! Ставайте всі, як один, під знамена народної війни проти гітлерівських імперіалістів — смертельних ворогів слов'янства.

Хай живе бойова єдність слов'янських народів!

Хай живе наша перемога!

Прочитай і передай іншому

Червоні партизани

1943 р. Видавництво газети «Партизанська правда»
ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 832.

№ 3

Листівка партизанського загону «За Родину» до молоді з закликком вступати в партизанські загони

16 травня 1943 р.

ДОРОГІ БРАТИ І СЕСТРИ!

Шалений Гітлер, почуваючи близьку загибель, провадить зараз тотальну мобілізацію матеріальних ресурсів і людей.

В окупованих містах і селах гітлерівські рабовласники мобілізують молодь 17—21 років на війну проти своїх батьків і матерів, братів і сестер, навіть дітей 10—15 років запрягають в ярмо рабства.

Єдинокровні брати українці!

Червона Армія зараз готує нищівний удар по ворогу.

Всі слов'янські народи об'єдналися для боротьби з заклятим гітлеризмом — ворогом людської свободи і культури.

Всі патріоти нашої Вітчизни, сповнені народною помстою, борються в лавах червоних партизанів проти ненависних загарбників.

Невже ви, молоді вихованці Радянської України, сини свободолюбивого народу, піднімете зброю проти своїх братів, станете допомагати катам винищувати ваші сім'ї?

Ми певні, що ви не продасте свого народу. Ми кличемо вас в лави гнівних народних месників — червоних партизанів.

Озбройтеся і йдіть до нас в ліси, зривайте бандитську мобілізацію, знищуйте німецьких холуїв, бийте звірячих окупантів.

Всі на боротьбу за остаточне знищення гітлерівських людодів!

Партизанський отряд «За Родину».

16.5.43 р.

ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 872.

№ 4

Листівка газети «За Батьківщину» до селян з закликком не давати німцям хліба нового врожаю

11 липня 1943 р.

Смерть німецьким окупантам!

ДОРОГІ УКРАЇНЦІ І УКРАЇНКИ!

Німеччина об'їла всю Європу. Це не спасло її від голоду. Вона тепер голодує, з нетерпінням жде нового хліба. Підходять дні уборки хлібів. Німці хочуть вашими руками скосити урожай, звезти його на громадські токи, обмолотити, а хліб відібрати у вас і вивезти його в голодну Німеччину.

Товариші!

Паліть комбайни, трактори, бийте молотарки, жатки. Збирайте врожай індиві-

дуально, не везіть його на громадські токи. Зрізуйте колосся нового врожаю, молотіть хліб тайно від німецьких окупантів. Ховайте зерно в безпечних місцях. Ні одного грама хліба фашистам, ні кілограма вівса й іншого фуражу.

Хай здихає з голоду проклята німецька ссбака.

Прочитай і передай іншому.

Українські радянські партизани

11.7.43 р. Вид[ання] газети «За Батьківщину»

ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 754.

№ 5

Листівка політвідділу з'єднання партизанських загонів Кам'янець-Подільської області до українського народу з повідомленням про успішний наступ Радянської Армії і закликом до активної боротьби проти ворога

3 вересня 1943 р.

Смерть німецьким окупантам!

БРАТИ УКРАЇНЦІ!

Німецько-фашистська армія обезкровлена частинами нашої доблесної Червоної Армії. Вихвалені німецькі дивізії, поспішаючи, відступають на захід. Відступаючи зимою, німці нарікали на російську зиму, а тепер вони змушені злитись на російське літо. Ні, панове фашисти, не зима і літо женуть вас на захід, а наша доблесна Червона Армія при активній підтримці партизанської армії, діючої в тилу німецьких загарбників.

Лише тільки з 5 липня по 20 серпня цього року наші війська на всіх участках фронту знищили літаків ворога — 4 600, танків — 6 400, гармат — 3 800, автомашин — більше 20 000. За цей час ворог втратив убитими і пораненими не менше одного мільйона своїх солдатів і офіцерів.

За цей же час наші війська захопили танків — 857, гармат різного калібру, в тому числі і самохідних, — 1 274, кулеметів — 3 429, автомашин — 4 230. Взято в полон 25 600 німецьких солдатів і офіцерів.

З 20 серпня по 4 вересня включно Червона Армія ще більше обезкровила ворожі армії. Німці поспішно відступають на захід, кидаючи по шляху свою техніку і озброєння. Лише тільки в районі Таганрога за декілька днів бою наші війська розгромили 3 піхотних і одну авіаційну дивізії та завдали тяжких втрат трьом піхотним і одній танковій дивізіям. При цьому знищено літаків — 212, танків — 537, гармат всіх калібрів — 494, кулеметів — 1 500, автомашин — 3 600, складів з горючим — 10 і боеприпасами — 29. Ворог втратив убитими більше 35 000 солдатів і офіцерів. Взято в полон 5 100 німецьких солдатів і офіцерів.

Сотні сіл і міст уже звільнені нашими військами. За останні два тижні звільнені міста і райцентри: Харків, Суми, Таганрог, Шостка, Глухів, Карачів, Рильськ, Краснопілля, Путивль, Красний Луч, Сніжне, ст. Штерівка, Дорогобуж, Люботин, Лисичанськ, Ворошиловськ, Чистяково, Новий Донбас, Слов'янськ, ст. Родакове. Будьонівка і ряд інших. Лише тільки за 3 вересня наші богатирі Червоної Армії звільнили від німецько-фашистських загарбників 13 міст, в тому числі Первомайськ, Ірміне, Попасна, Кадіївка, Лозова-Павловка, Комишуваха, залізничний вузол Ворожба і інші.

Товариші! Червона Армія поспішає вас визволити від німецько-фашистських мерзотників. Ви кровно зобов'язані прискорити час свого визволення.

В кого є зброя — бийте німців зброєю, у кого її нема — озбройтеся за рахунок німців і їх лакеїв. 2—3 чоловіки завжди зможуть обеззброїти одного-двох німців, десять чоловік зможуть і повинні обеззброїти 4—5 німців. Селяни повинні оголосити загальний саботаж, не виконувати розпоряджень і наказів німецьких окупаційних властей.

Не час, товариші, сидіти вдома і чекати перемоги. Перемога сама не приходить, вона завойовується в упертих боях. Ця перемога буде, обов'язково буде завойована. Червона Армія знаходиться від вас в 200—250 кілометрах.

До зброї кличе вас Батьківщина. Хай кожне село дасть десятки нових борців, хай міста і села дадуть нові батальйони народних месників.

Тремтіть, зрадники Батьківщини! Вам і вашим господарям приходить капут. Коли сьогодні з вас хто схаменеться і поверне зброю проти німців — того Батьківщина пошадить. Але горе буде тим, хто не схаменеться вчас. Тих чекає шибениця, та шибениця, на котрій вони разом з німцями раніше вішали наших громадян.

Кров за кров і смерть за смерть! — така вимога народу.

Прочитавши, передай

Політвідділ об'єднання партизанських загонів по Кам'янець-Подільській області

товаришеві!

3.9.43 р. Вид[ання] газети «За Батьківщину»

ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 850.

№ 6

Листівка Волинського підпільного обкому КП(б)У до тих, хто з різних причин потрапив у тенета українських буржуазних націоналістів з закликом порвати з ними і переходити до партизанів

Вересень 1943 р.

Смерть німецьким окупантам!

Прочитай і передай своєму товаришеві

СЛУХАЙ, БРАТЕ!

Це слово стукає в кожне вікно, в кожні убогі двері, в кожен лісовий курінь, де є людина, яка любить свій народ, свою Україну, де надія бореться з розпачем у скорбних серцях, де шкребується у двері голод, рабство, безправ'я, безславне вмрання.

Слухай, брате! Слухай, хто ще живий і жити хоче, як людина, людським життям, хто хоче боротись за справді вільну, незалежну Україну. Слухай, хто презирає рабство, як смерть, слухайте, брати наші! Слухайте ті, хто заблудився був у лісах, у болотах, в очереті, чуючи стрільбу з усіх боків. Хто не вмів переплисти річку, а мости були зірвані. Хто поранений був, хто був контужений. Кого було присипано землею чи оглушено. Кого загнали, мов звіра, в багно на довгі дні. Слухайте всі ті, хто відстав від своєї частини, або потрапив у німецький полон і втік з нього.

Слухайте ті, хто мимо старого батька-матері не в силах був пройти. Хто через плачущих рідних дітей переступити не міг, щоб далі йти з своєю частиною. Хто жінку не міг одірвати од шиї, усю в сльозах і заклинаннях. Хто плакав потім сам у снігах, чи в коморі, проклинаючи свою нещасну долю, свою слабодухість, свою утрату бойового товариства і воїнської честі.

Слухайте всі, хто бився головою об землю рідну, заплутавшись у страшних тенетах німецько-націоналістичної брехні, що Радянська влада загинула.

Слухайте всі, хто зараз, оплутаний облудною брехнею й залякуванням українських націоналістів, що мовляв Радянська влада каратиме вас нещадно за всі ці вчинки.

Не вірте! Брешуть клятві ваші верховоди! Не вірте, які б фальшивки вони вам не показували, яких бо «свідків» вони не підставляли!

Ми самі були такими: одні з нас заблудили в лісі, другі були поранені і відстали від частин, треті у німецький полон потрапили, інші просто не змогли пройти мимо рідної хати й залишились. І всі ми опинились у загонах так званої Української повстанської армії (УПА), якими керує організація українських націоналістів (ОУН). Одних з нас націоналісти взяли під страхом страти, інших загітували своїми крикливими лозунгами й брехнею про загибель Радянської влади. Побули ми в цих загонах і переконалися, що це не армія, а банда, якою керують політичні банкрути й пройдисвіти. Не за волю українському трудящому люду, не за свободу людини хочуть боротись вони. Вони борються чи, вірніше, хочуть боротись за повернення ладу імперії, тобто такого ладу, де не може бути рівності між націями й людьми. Вони хочуть боротись за те, щоб нашу землю, так рясно политу святою кров'ю наших дідів, батьків, братів, знову віддали поміщикам, куркулевим-осадниковим, а в місті насадити фабрикантів, заводчиків.

Українські націоналісти діють заодно з німецьким наїзником-загарбником, гнобителем, кріпосником. Ми це самі бачили. Але востаннє глибоко переконалися на таких двох випадках:

1. До наших рук потрапила листівка, писана організацією українських націоналістів, під заголовком: «Українці Полісся!». Звертаючись до українців Полісся, українські націоналісти наприкінці пишуть: «Брати поліщуки! У почутті єдності з цілою Україною, в дружній співпраці з визвольною німецькою армією заводьте лад на своїй землі. Ви ж господарі своєї землі. У ваших українських руках мусить бути ваше українське життя. Влада, кооперація, школа, просвіта — все мусить бути українське. Слухайте голосу вірних синів України — українських націоналістів, що під прапором Степана Бандери здійснюють ваші і цілої України мрії; будують українську державу. Сьогодні всі українці, об'єднавшись довкола організації українських націоналістів та закинувши сварки й непорозуміння, приступили до великого діла. Сьогодні і Полісся йде разом із цілим народом до волі, до самостійної України.

Слава Україні! Слава героям! Слава організації українських націоналістів і її провідникові Степанові Бандері! Слава визвольній німецькій армії і її вождеві Адольфові Гітлерові!

Організація українських націоналістів

Ми б не хотіли наводити слово в слово звернення з цієї листівки, щоб тим самим не стати допоміжною гласною трибуною в прислужуванні націоналістам. Але вирішили пожертвувати цим, щоб кожен з вас, хто ще осліплений брехнею чи залякуванням націоналістів, протер очі і побачив, що націоналісти, очолювані «партією» Степана Бандери — Максима Рубана і всякими іншими верховодами, діють спільно, заодно з німцями, проголошують Гітлера своїм вождем.

Другий випадок. Нещодавно німецький гарнізон, розташований у м. Любешів (Волинь), під натиском червоних партизанів, змушений був покинути своє лігво, втекти у напрямку Бреста. На дорозі німці стрілись з загonom українських націоналістів, в якому була й група з тих, які підписують цей лист. Сталась тепла розмова між німецьким командиром і нашим помічником сотенного. В результаті німці дали нам чимало боєприпасів.

Після цих двох випадків ми остаточно побачили, куди ми потрапили. З очей спала полуда брехні й страху. Ми з своєю зброєю перейшли до партизанів.

Тепер ми знову серед своїх рідних батьків і братів, які дійсно борються за вільну, незалежну, щасливу нашу Радянську Україну.

Брати! Станьте лицем до сходу, прислухайтеся і ви почуєте грізні вибухи. То Червона Армія йде незламною стіною. Червоні воїни очистили від німця весь Донбас, всю Ворошиловградську, Курську, Ростовську області, більшу частину Харківської, Сумської, Сталінської областей, частково Полтавщину, Чернігівщину. Вже сивий Дніпро бачить авангардні частини мужніх, сміливих, відважних синів нашої Вітчизни.

Настають дні, коли від німця-супостата буде очищена вся наша священна земля.

І в ці дні ми звертаємося до вас, брати, з словом заклик: кидайте, рвіть зв'язки з жовтоблукитними бандами українопродавців! Беріть зброю і переходьте у загони партизанів. Вас приймуть, як братів. За ваші подвиги в дальших боях наша Вітчизна палко віддячить, високо нагородить, і будете ви почесними людьми у вільній сім'ї вільного народу.

Брате! Це така тобі наша товариська порада. Так ти мусиш зробити, щоб ніхто не закинув тобі, ні одна людина в світі, що не був ти мужнім і щедрим в найтяжчу годину людської історії, що відсиджувався ти у ведмежих кутках і не бив ворога.

Слава вільній Радянській Україні!

Наша справа справедлива — перемога буде за нами!

Група колишніх військовополонених і колишніх солдатів УПА — разом 25 підписів.

Вересень, 1943 р. Видання відділу пропаганди і агітації підпільного Волинського обкому КП(б)У.

ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 569.

№ 7

Листівка газети «За Батьківщину» з повідомленням про звільнення міст України і Білорусії і закликом розгорнути активну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників

6 грудня 1943 р.

Смерть німецьким окупантам!

НАРОДЕ УКРАЇНИ!

Знекровлена німецько-фашистська армія поспішно відступає на захід.

В результаті боїв наші війська зайняли Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Фастів, Речицю, Овруч, Лоев, Коростишів, Гомель і ведуть бої на підступах до міста Черкаси.

Червона Армія поспішає визволити вас від німецької неволі.

Товариші! Ми, народні месники, закликаємо вас, як одному, виступити на захист своєї української землі.

Той, хто зараз не веде боротьбу з німцями, той волею чи неволею допомагає німцям знущатись над вами, заганяти ваших синів і дочок в рабську Німеччину.

Беріть вили, сокири, коси, каміння — але бийте і ще раз бийте!

Цим ви врятуєте себе від знищення і загнання вас в німецьке рабство.

Командування Н-ського з'єднання партизанських загонів

6.12.43 р. Видання газети

«За Батьківщину»

ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 56, оп. 1, од. зб. 772.

До історії міст і сіл Радянської України

ДЕМОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ В НАРИСАХ З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УРСР

Після визволення північного Причорномор'я від турецького ярма почалось інтенсивне заселення його. Через прикордонні землі південного Правобережжя йшов один з потоків народної колонізації в степ. Селяни тікали від феодально-кріпосницького гніту, шукаючи тут волі і хліба. В цьому районі відбувалась безперервна міграція населення між Правобережною та Лівобережною Україною.

Цінним джерелом для дослідження цих процесів є матеріали візит уніатських деканатів. Вони мають перевагу над інвентарями поміщицьких володінь, або люстраціями королівщин, оскільки останні є тільки посередніми демографічними документами, з яких про стан залюднення можна довідатись тільки керуючись переліком димів у тому чи іншому поселенні або володінні. Візити деканатів містять дані про все населення по кожній парафії, з поділом на чоловіків і жінок, а також за віком. Поміщицькі інвентарі та люстрації королівщин дають змогу зорієнтуватись у залюдненні тільки окремих поселень і володінь, а візити деканатів охоплювали великі суцільні території, куди входили і поміщицькі землі, і староства, і церковні володіння.

Візити, мабуть, проводились майже одночасно по великій кількості деканатів, охоплюючи за короткий час сотні населених пунктів. Так, за 1750—1752 рр. збереглись візити Барашівського і Бердичівського, Білоцерківського, Богуславського¹, Браїловського і Димерського, Животівського, Канівського, Корсунського, Мошенського, Паволоцького, Погребищенського, Смілянського деканатів. Другу хронологічну групу становлять візити деканатів 80-х — початку 90-х рр. XVIII ст.: Володарського, Димерського, Животівського, Кальницького, Лисянського, Любарського, Пиківського, Паволоцького, Погребищенського, Радомишльського, Соколовського, Тарговицького, Тетіївського, Уманського, Ходорківського, Чорнобильського².

Отже, візити деканатів охопили чималу територію Правобережної України — від Чорнобиля на півночі до Тарговиці на півдні. Тим часом, досі це важливе джерело не використовувалось, хоч воно дозволяє відновити демографічну картину багатьох районів південного Правобережжя і прилеглих до нього земель. Візити деканатів містять переліки населених пунктів, описи церков, рухомого й нерухомого майна, викази церковних прибутків, церковні братства, статистичний матеріал про людність парафій, з зазначенням володарів (дідичі або посесори), сіл і містечок.

Статистика населення з кожним роком удосконалювалась. Якщо, наприклад, у візитаціях 1750 р. по Канівському, Мошенському, Корсунському, Смілянському та Чигиринському деканатах були дані тіль-

¹ Центральна бібліотека АН УРСР у Києві. Відділ рукописів. Wizyty dekanatów (далі, посилаючись на це джерело, подаємо скорочення WD), шифр 1—2464, 1—2462, 1—2463.

ки про кількість володарів будинків — парафіян і душ³, то в наступні роки ревізори дають відомості вже про все населення парафій, хоч в окремих випадках не було метричних книг, і такі дані неповні. Скарги на поганий стан метричного обліку, на пияцтво і неuczтво, бійки та бешкети попів часто можна зустріти на сторінках ревізорських звітів. Дані метричних книг наводяться тільки по деяких деканатах початку дев'яностих років і далеко не по всіх парафіях. Так, візита Погребищенського деканату 1791 р. інформує про хрещення, шлюби, смерті по 21 з 42 парафій⁴. Слід враховувати, що частина народжених, померлих, одружених або зовсім, або несвоечасно попадала до книг церковного обліку. Це були немовлята, що вмирили до хрещення, а також представлені до цього обряду пізніше фактичного року народження, самогубці, яких ховали без церковного обряду і за межами кладовищ, частина одружених, які, справивши весілля, оформляли свій шлюб за церковним канонам значно пізніше.

Незважаючи на всі ці недоліки і лакуни, дані церковного обліку становлять дуже цінне джерело для вивчення природного руху населення. Це підтверджують, наприклад, дані про рух населення по 21 парафії Погребищенського деканату за 1790 р.: на 1000 чоловік населення народилось 46,4, померло — 19,8, природний приріст — 26,6. Демографічні коефіцієнти, зіставлені з даними абсолютного приросту або зменшення населення, дозволяють дати більш поглиблену характеристику залюднення і процесів міграції населення, народної колонізації. Матеріали візитів часто містять цінні факти з соціально-економічної історії Правобережної України.

В ревізорських звітах парафій містечок і міст зустрічаються згадки про церковні братства, що були, як відомо, однією з форм організації українського бюргерства для захисту своїх економічних та політичних позицій перед магнатами і королівською владою. Українські ремісники й торговці використовували братства у боротьбі проти політики асиміляції й національного гноблення.

Візита деканатів становлять також цінне джерело для такої важливої історико-географічної проблеми, як формування місцевих територіально-економічних комплексів. На відміну від Лівобережної України, де в XVIII ст. були вже складені багатющі за фактичним матеріалом топографічні описи намісництв і вельсь докладна картографічна та описова робота в рамках загальноімперських заходів по вивченню країни, на Правобережній Україні не було систематичного топографічного дослідження окремих воєводств. Через те географічна номенклатура населених пунктів (сіл, присілків, містечок та міст) на Правобережжі є найбільш повною саме в візитах уніатських деканатів.

Поділ на воєводства та повіти деякою мірою позначений архаїчністю, успадкованою ще від XV—XVI ст. Це були скоріш судово-податкові округи, ніж адміністративні й економічні утворення. Справжню історичну географію Правобережної України слід шукати не в воєводствах та повітах, а на межових каменях величезних магнатських володінь, деякі з них могли змагатися розміром та кількістю населення з німецькими князівствами. Магнатам у їхніх дідичних володіннях належала вся повнота влади: магнат був джерелом права, мав власну поліцію й суд, становив вищу юридичну інстанцію не тільки для крі-

² Центральна бібліотека АН УРСР у Києві. Відділ рукописів, WD, шифр 1—2462—1—2464; 1—2467—1—2474; 1—2476—1—2479; 1—2481—1—2482.

³ Там же, 1—2479.

⁴ Там же, 1—2479.

паків-селян, але й для населення приватно-власницьких міст. Виразом політичної й економічної могутності польських магнатів на Правобережній Україні були приватні магнатські гарнізони з власною артилерією і арсеналами, що дислокувалися в дідичних фортецях.

В українських володіннях Чарторійських у 1790—1791 рр. налічувалось понад 80 тис. мешканців⁵. Матеріали візит дозволяють встановити розміри володінь менш відомих і могутніх магнатів і великих поміщиків, а також шляхтичів середньої руки. Наприклад, Ледоховським у 1783 р. належав великий Тетіївський ключ (43 села і два містечка — Тетієво та П'ятигори) з населенням 23,5 тис.⁶ В ряді випадків можна з'ясувати не тільки склад магнатського чи поміщицького володіння, але й його динаміку. Цікаві дані з цього питання ми знаходимо в візитах Тетіївського деканату (Брацлавське воеводство) за 1783 і 1792 рр.⁷:

Назва населеного пункту	Дими		Всього населення в 1783 р.	Кількість чол. на одне господарство
	1750	1783		
Олександрівка	24	50	510	10

Бурківці — 60, 40, 300, 7, 5; Бузівка — 20, 89, 404, 4, 5; Черепін — 30, 130, 627, 4, 8; Домбровка — 80, 72, 402, 5, 6; Довгалівка — —, 65, 335, 5, 1; Дзвинячка — 80, 60, 382, 6, 4; Галайки — 100, 131, 702, 5, 3; Горошків — 100, 119, 653, 5, 5; Юшківці — —, 114, 727, 6, 4; Кашперівка — 160, 160, 905, 5, 6; Клукив Ріг — —, 58, 350, 6, 0; Кошів — 50, 90, 463, 5, 1; Красний Кут — 40, 57, 365, 6, 4; Кривчунка — 32, 60, 402, 6, 7; Лемешиха — 15, 53, 313, 5, 3; Лобачів — 70, 110, 780, 7, 1; Марійка — —, 34, 169, 5, 0; Матвіїха — 43, 50, 320, 6, 4; Охматів — 25, 60, 358, 5, 9; Ненадиха — 46, 60, 378, 6, 3; Вільшанка — 35, 171, 4, 9; П'ятигори (в передмісті мешкало 148 хазяїв) — 110, 271, 1452,—; Побійна — 40, 60, 400, 6, 7; Погреби — 56, 291, 5, 2; Пугачівка — 117, 713, 6, 1; Плутинець — —, 19, 78, 4, 1; Рачки — 15, 17, 83, 4, 9; Розсошки — 60, 73, 447, 6, 5; Сабаша — 38, 40, 263, 6, 6; Шуляки або Сніжна — 34, 42, 283, 6, 7; Скибинець — 60, 70, 591, 8, 4; Сорочотяги — 50, 89, 599, 6, 7; Стадниця⁸ — 50, 60, 477, 7, 9; Стрижавка — 56, 76, 574, 7, 5; Тайниця — 38, 60, 510, 8, 5; Тетіїв (в передмісті мешкало 213 хазяїв)⁹ — 240, 378, 2377, 6, 2; Тихий Хутір — 38, 79, 540, 6, 8; Високе — 56, 80, 547, 6, 8; Жашків — 40, 120, 828, 6, 9; Житники — 60, 80, 640, 8, 0; Жидівчик — 90, 83, 607, 7, 3; Збаражівка — 80, 70, 468, 6, 6; Зрайки — 20, 80, 605, 7, 5; Юрківка — —, 27, 144, 5, 3; Литвинівка¹⁰ — 56, 44, —, —.

Якщо проаналізуємо наведену таблицю, то побачимо, що по тих 37 поселеннях Тетіївського деканату, які мають дані за 1710 і 1783 рр., загальна кількість господарств зросла з 2206 до 3321, тобто за 33 р.— на 1115 господарств.

О. І. Баранович рахував для феодальної доби склад української сім'ї пересічно в 6 чоловік¹¹. Цю цифру слід визнати орієнтовно вір-

⁵ Archiwum Gospodarcze Biblioteki Muzeum Czartoryskich w Krakowie, спр. 4165.

⁶ WD — 1—2471.

⁷ WD 1—2471, а також 1—2462 (візити Тетіївського деканату, 1750 р. і Животівського — 1751 р.).

⁸ Разом з шляхтою в 1750 р. в Стадниці було 100 господарств. Див. WD — 1—2462.

⁹ Рахуючи з євреями, яких в 1784 р. було 422 чоловік, населення Тетієва (без шляхти) становило 2799 чоловік. Архів Юго-Западной России, ч. V, т. 2, Вип. 2, стор. 463.

¹⁰ WD — 1—2469, стор. 88.

¹¹ О. Баранович. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське Воеводство. У Києві — 1931, стор. 17.

ною, однак у багатьох місцевостях південного Правобережжя маємо від неї відхилення¹²:

Деканати	Рік візити	Кількість поселень	Кількість господарств	Всього населення*	Пересічно чоловік на 1 господарство по деканату
Уманський	1783	40	4004	25684	6,4

Тарговицький — 1783, 65, 5943, 36518, 6,1; Животівський — 1783, 45, 4213, 26549, 6,4; Соколовський — 1783, 48, 5104, 31244, 6,1; Лисянський — 1793, 34, 3687, 26599, 7,2; Кальницький — 1790, 37, 3240, 20934, 6,5; Тетіївський — 1783, 46, 3788, 23533, 6,3; Тетіївський — 1792, 41, 3101, 22470, 7,2;

Отже, пересічно 6 чоловік на одне господарство треба вважати нижньою межею в демографічних підрахунках. Виходячи з цього, залюднення 37 населених пунктів у 1750 р. становило 13236 чоловік, а фактично в 1783 р. там же візита нарахувала 20699 чоловік, що дає збільшення на 6463 чоловіка, тобто трохи більше, ніж це впливало б з теоретичного розрахунку О. І. Барановича.

Тетіївський деканат в межах на 1783 р. цілком належав до Тетіївського ключа магнатів Ледоховських, але ревізія 1792 р. (незважаючи на деякі зміни кордонів деканату, а також лакуни візити) відбила зміни в цьому монопольному становищі¹³.

Назва населеного пункту	Дими	Всього населення	Кількість чоловік на 1 господарство	Повіт
Раковець	28	171	6,1	

Зрайки — 73, 571, 7,8; Бродек — 19, 112, 5,9; Лобачівка — 100, 966, 9,7; Матвіха — 52, 422, 8,1; Лихачиха — 32, 192, 6,0; Стрижавка — 77, 580, 7,5; Плутинець — 17, 92, 5,4; Тихий Хутір — 87, 642, 7,4; Лемещиха — 64, 515, 8,0; Жашків — 100, 841, 8,4 (Звенигородський повіт); Побійна — 50, 323, 6,5; Червоний Кут — 57, 465, 8,2; Охматів — 82, 538, 6,6 (Брацлавський повіт); Сорочоцяг — 93, 883, 9,5; Сабадаш — 41, 212, 5,2; Марійка — 30, 131, 4,4; Бузівка — 116, 970, 8,4; Литвинівка — 44, 343, 7,8; Вільшанка — 39, 312, 8,0; Житники — 94, 714, 7,6; Пугачівка — 114, 777, 6,8; Шуляки або Сніжна — 60, 380, 6,3; Клукив Ріг — 70, 458, 6,5 (Звенигородський повіт); Южковці — 121, 754, 6,2 (Вінницький повіт); Стадниця — 93, 672, 7,2; Високе — 72, 393, 5,5; Жидівчик — 93, 750, 8,1; Горопківка — 103, 847, 8,2; Шляхова — 2, 9, 4,5; Кривчунка — 84, 435, 5,2; Тайниця — 70, 433, 6,2; Олександрівка — 60, 450, 7,5; П'ятигори — 272, 1751, 6,4; Ненадиша — 67, 495, 7,4; Галайки — 150, 1157, 7,4; Черепін — 75, 569, 7,6; Черепінка — 61, 447, 7,3; Домбрівка — 110, 844, 7,7; Денгофівка — 48, 263, 5,5; Розсунки — 81, 591, 7,3 (Звенигородський повіт).

Порівнюючи дані візит Тетіївського деканату за 1783 і 1792 рр. бачимо, що Ледоховські втратили за 9—10 років 8 сіл (Бузівка, Жашків, Житники, Кривчунка, Лемещиха, Литвинівка, Олександрівка, Охматів, Побійна, Плутинець, Пугачівка, Сабадаш, Сорочоцяг, Стрижав-

¹² WD — 1—2467, 2471, 2474, 2478, 2479.

* По деяких поселеннях візити подають тільки господарства; населення в таких випадках обчислено з допомогою пересічної кількості чоловік по деканату.

¹³ WD — 1—2479, стор. 2—96.

ка, Тайниця, Тихий Хутір, Червоний Кут, Шуляки), які перейшли до інших власників.

Цікаві дані про рух населення за 80 — початок 90 рр. XVIII ст маємо по Балабанівському (Лукашівському) ключу, що належав по мішціу Леонарду Ворцелю (за візитами Животівського деканату 178 і 1791 рр.)¹⁴.

Не скрізь візити деканатів збереглися за всі роки. По Уманщині наприклад, дійшли тільки візити 1783 р., Уманського, Соколовської й Тарговицького деканату. Візита Уманського деканату 1760—1761 рр.¹⁵ на жаль, зовсім позбавлена демографічного матеріалу. Загинули візити Голованівському деканату. В цьому випадку, щоб з'ясувати характер демографічного процесу, треба звернутися до інвентаря цінностей Потоцьких, складеного в 1768 р. після придушення Коліївщини*.

Динаміка залюднення Уманщини 1768—1783 рр.

№ п.п.	Назва поселення	Кількість господарств		Населення (душ)	
		1768 р.	1783 р.	1768 р. (теоретичний мінімум)	1783 р. (фактичний стан)
	Антонівка	102	50	612	332
	Бабани Старі	110	112	660	673

Бабанка — 193, 140, 1158, 984; Бав'є — 107, 85, 642, 567; Безпечна — 121, 81, 72 541; Березівка — 114, 77, 684, 553; Берестівець — 93, 77, 558, 529; Білашка — 13 209, 804, 1184; Бузниковата — 55, 66, 330, 349; Буки — 125, 98, 750, 428; Вербовате- 73, 65, 438, 416; Вишнопіль — 97, 180, 582, 1199; Войтівка — 115, 89, 690, 520; В ронне — 177, 107, 1062, 575; Глибочек — 135, 108, 810, 814; Городецьке — 89, 11 534, 653; Громи — 59, 123, 354, 788; Дзегелівка — 131, 121, 786, 817; Дмитраши Нові — 59, 55, 354, 352; Дмитрашки Старі — 63, 72, 378, 370; Добра — 147, 121, 72 629; Довгенька — 46, 97, 276, 907; Зверхнячка — 123, 179, 738, 966; Зелений Ріг — 129, 99, 774, 512; Зеляків — 104, 105, 624, 730; Іванки — 80, 84, 480, 484; Каменече- 222, 252, 1332, 1393; Карачківка — 87, 65, 522, 330; Кінашівка — 51, 59, 306, 354; Кі лин — 100, 53, 600, 389; Кіщинці — 188, 221, 1128, 1008; Корзова — 86, 113, 516, 76 Кочеринці — 128, 132, 768, 832; Кленівка — 46, 80, 276, 570; Криве Коліно — 72, 6 432, 470; Кривець — 128, 110, 768, 896; Красноставка — 53, нема даних; Красне п ле — 68, 42, 408, 262; Крутеньке — 72, 96, 432, 425; Ксьонзівка — 32, 50, 192, 29 Кузьмина Гребля — 79, 90, 474, 576; Левківка — 46, 90, 276, 476; Лещинівка — 8 55, 534, 508; Маньківка — 191, 284, 1146, 1632; Митківка — 122, 102, 732, 539; Нал вайки — 38, 90, 228, 466; Небилівка — 148, 215, 888, 1529; Нерубайка — 159, 27 954, 1728; Нестерівка — 145, 160, 870, 976; Нова Гребля — 107, 65, 642, 372; Обозі ка — 110, 113, 660, 835; Оздобна — 74, 135, 444, 873; Орадівка — 80, 80, 480, 51 Островець — 119, 132, 714, 768; Паланка — 122, 215, 732, 1376; Перегонівка — 12 109, 756, 633; Підвисоке — 265, 300, 1590, 1639; Пиківка — 43, 54, 258, 347; Пол нецьке — 76, 59, 456, 376; Помитник — 182, 145, 1092, 975; Попівка — 125, 70, 75 559; Різана Криниця — 101, 127, 606, 668; Розкішна — 22, 85, 132, 479; Ропотухи- 125, 129, 750, 773; Росошки (Росоховате) — 117, 116, 702, 705; Росоховата — 67, 8 402; 536; Рубаний Міст — 27, 55, 162, 345; Сverdликова — 145, 202, 870, 1256; Св нарка (Уманський д-т) — 72, 69, 432, 555; Свинарка (Тарговицький д-т) — 75, 7 450, 581; Синиця — 87, 100, 522, 749; Соколівка — 308, 230, 1848, 2313; Табанове- 33, 26, 198, 162; Талалаївка — 46, 48, 276, 300; Тарговиця — 185, 201, 1110, 1501; Т машівка — 42, 67, 252, 381; Трояни — 129, 112, 774, 685; Умань — 188, 285, 112 2706; Фурманка — 59, 64, 354, 361; Хижне — 186, 148, 1116; Христинівка — 146, 20 876; 1370; Цеберманівка — 99, 89, 594, 600; Чайківка — 44, 53, 264, 359; Чорна К мянка — 163, 115, 978, 840; Шепелівка — 70, 60, 420, 346; Юрпіль — 113, 119, 67 651; Яроватка — 44, 36, 264, 296. Разом відповідно 9175, 9743, 55050, 61285

¹⁴ WD — 1—2467, стор. 202—215, 236, 245—246, 247, 255.

¹⁵ Там же, 1—2465.

* Цей документ (зберігся не повністю) був люб'язно наданий в наше розпор- дження проф. В. О. Маркіною, за що ми висловлюємо щирю подяку.

Ми вибрали з великої кількості поселень (175 по списку інвентаря 1768 р. та 153 в трьох деканатах — Уманському, Тарговицькому та Соколівському Уманської волості і частково Животівського деканату) тільки ті пункти, по яких є порівняльні дані. За 1768 р. подана загальна кількість господарств, за 1783 р. по селах подаємо дані парафіальної статистики, а по містах, крім того, дані про єврейське населення за 1784 р., вилучаючи Маньківку, де їх на той час майже не було.

Аналізуючи наведені дані, бачимо, що за 15 років кількість господарств С. Потоцького зросла на 621 одиницю, залюднення збільшилось на 11%, що становить пересічно на рік приблизно 0,7%. Перша група поселень (36 поселень), у яких населення зменшилось на 5,4 тис. чоловік. Другу групу (10 поселень) становлять села, що не мали приросту кількості господарств, або цей приріст був дуже обмежений і рівень населення коливався біля однієї риски. Третя група (34 поселення) дала збільшення загальної суми господарств з 3846 до 5412 і населення до 9,4 тис. чоловік, або на 41%.

Це дає пересічно на рік 2,7% приросту. Дуже висока цифра для феодальної доби. Хоч вище ми навели коефіцієнт натурального приросту по Погребищенському деканату за 1790 р. (26,7%), але ці дані не можна поки що порівняти з даними за інші роки і по інших місцевостях, тому вони не можуть бути визнані репрезентативними для досліджуваної доби та району. Коефіцієнт Погребищенського деканату тільки вказує нам орієнтовно щодо верхньої межі натурального приросту в окремі хронологічні моменти, він свідчить, що норма приросту не обов'язково повинна бути обмежена 1%.

Високий темп зростання населення у третій, скорочення та стагнація у перших двох групах слід пояснити міграціями, відливом населення з одних та переходом його в інші місцевості. Це особливо чітко видно по таких поселеннях: Вишнопіль — кількість господарств зростає на 85%, Довженька — на 110, Громи — на 108, Кленівка — на 72, Левківка — на 95% і т. д. Більшість з них знаходилась у південному Тарговицькому деканаті. З 15 поселень, що налічували в 1783 р. більше як по 1000 чоловік кожне, 7 знаходилось в Тарговицькому деканаті.

На півдні Соколовського деканату були розташовані містечко Тальне (1287 чоловік), села Мошурівка (1432 чоловік), Молодецьке (1265 чоловік)¹⁶. В 1793 р. в м. Кальниболото нараховувалось 229 господарств і 1376 чоловік, а в 1762 р. — 140 господарств і 840 чоловік¹⁷. Все це свідчить про інтенсивне переміщення населення на південь¹⁸. Населення майже всіх міст і містечок району Уманщини (за винятком м. Буки) у період 1768—1783 рр. мало виразну тенденцію до зростання. Це зумовлювалось тим, що в міських поселеннях утиск феодалів був значно менший, ніж на селі.

Отже візити деканатів дають багатющий матеріал для з'ясування проблем територіального складу, вивчення динаміки населення, демографічної специфіки, соціально-економічної історії. Дана розвідка є тільки першою спробою з'ясувати зміст джерела, тому не всі проблеми, які виникають при цьому, були висвітлені з необхідною чіткістю, але ясно одне — без візит деканатів не можна плідно розв'язувати вузлові питання історичної географії південного Правобережжя.

А. Л. ПЕРКОВСЬКИЙ

¹⁶ WD — 1—2467, арк. 239, 270, 287.

¹⁷ WD — 1—2466, арк. 11—13, а також Візита Лисянського деканату 1793 р.

¹⁸ В. А. Маркина. Магнатське поместье Правобережной Украины во второй половине XVIII ст., К., 1961, стор. 30—40.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ПОЛІТИКУ США В НІМЕЦЬКОМУ ПИТАННІ ТА НІМЕЦЬКУ ПРОБЛЕМУ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Через 20 років після розгрому фашистської Німеччини політична обстановка в Центральній Європі викликає серйозне занепокоєння. Ремілітаризація Західної Німеччини, яка є наслідком післявоєнної політики американських правлячих кіл, загрожує миру і міжнародній безпеці. Ще в листопаді 1960 р. в Заяві Наради комуністичних і робітничих партій світу вказувалося, що боннська держава стала головним ворогом мирного співіснування, роззброєння і розрядки напруженості в Європі¹.

Тому з повним правом можна твердити, що висвітлення німецької проблеми в працях американських істориків, аналіз цих досліджень дозволяє визначити ставлення різних груп правлячих кіл США і американської громадськості не лише до німецького питання, а й до американо-радянських відносин на сучасному етапі, до ідеї мирного співіснування двох систем і боротьби за збереження миру в усьому світі.

Аналіз американської історіографії цього питання допомагає глибше розкрити таємні пружини і рушійні сили політики США в німецькому питанні, розвінчати міф про її «оборонний» характер, а також передбачити можливі шляхи її дальшого розвитку.

Посилена увага американської і світової громадськості до німецької проблеми пояснюється, насамперед, побоюваннями, які викликають далекоглядні плани так званої «глобальної стратегії» США, спрямованої на завоювання світової гегемонії, знищення Радянського Союзу і «світового комунізму». І в цій стратегії Західній Німеччині відведена роль головного бастиону антирадянської, антикомуністичної політики в Європі.

Актуальність даного дослідження полягає і в тому, що зростання правої, фашистської небезпеки в самих Сполучених Штатах (т. зв. «голдотеризм») має безпосередній зв'язок з американською політикою в німецькому питанні. Це дедалі більше стає очевидним для широкого кола американських авторів, праці яких розглянуті в цій статті. Слід відзначити, що «гітлерівський варіант» державного і соціально-економічного устрою як зразок для наслідування і сьогодні є об'єктом пильного вивчення в профашистських колах США.

Отже, аналіз того, як висвітлюється німецька проблема в американській історіографії є важливим завданням як з наукової, так і політичної точки зору. Але ні в радянській, ні в американській історичній літературі немає, на жаль, узагальнюючої праці з цього питання

¹ Програмные документы борьбы за мир, демократию и социализм. М., 1961, стор. 55.

(за винятком окремих збірників і публікацій) *. Звичайно, дана стаття не претендує на те, щоб заповнити цю прогалину. Ми обмежимося лише загальною характеристикою робіт найбільш відомих американських авторів з числа фахівців-істориків і деяких популярних публіцистів — спеціалістів з німецького питання. Що ж до численних праць державних, громадських, військових діячів США, а також багатьох публіцистів, то автор не має можливості розглянути їх тут. Однак, слід зазначити, що ці праці як історичні джерела не тільки заклали фактичний фундамент для дослідження питання фаховими істориками, але й дали відповідну ідеологічну канву і орієнтир для висновків та узагальнень.

Численні дослідження американських істориків і публіцистів з німецької проблеми можна поділити на такі групи: праці представників буржуазної історіографії апологетичного і критичного напрямку; праці прогресивних авторів та істориків-марксистів.

Апологетичний напрям представлений істориками буквально всіх буржуазних історичних шкіл США: «академічної» (С. Беміс, Т. Бейлі, Д. Перкінс, Д. Пратт та ін.), «прагматистсько-презентистсько-релятивістської» і «школи нового консерватизму» (Ч. Бірд, Ч. Тензілл, Д. Моргенштерн, Р. Нібур, С. Фей, Х. Барнс та ін.), «школи реальної політики» (Ганс Моргентгау, Р. Осгуд, Ч. Маршалл, Дж. Чейз та ін.).

Захист агресивного політичного курсу США в німецькому питанні після другої світової війни, як правило, у реакційних істориків пов'язаний з «ревізією» політики американо-радянського співробітництва у воєнні роки, з «докорінним переглядом» реалістичних елементів політики видатного американського президента Ф. Рузвельта. Найбільш характерні щодо цього праці Х. Болдуїна, Р. Страус-Хюпе, Ч. Тензілла, Л. Брауна та ін.² В них виявляється суб'єктивістський, ідеалістичний метод дослідження, властивий буржуазній історичній науці взагалі й американській зокрема. Так, буржуазні історики шукають причини провалу імперіалістичних планів США не в об'єктивній дійсності, реальному співвідношенні сил у післявоєнному світі, а звинувачують в цьому тих чи інших політиків, особливо покійних або тих, що відійшли від справ.

Уже в перше післявоєнне десятиріччя (1945—1955 рр.) понад 20 американських істориків реакційного напрямку присвятили свої роботи політиці США в німецькому питанні. Це, передусім, історики з т. зв. «історичного відділу» апарату американської військової адміністрації в Німеччині, офіційні праці яких щедро оплачені Пентагоном. Відділ було створено в травні 1950 р. із спеціальною метою — відобразити в належному дусі американську політику в Німеччині. Він існував три роки і «випустив» величезну продукцію: понад 30 монографій (загальний листаж — понад 5 тис. стор.). У відділі працювало 38 співробітників, в тому числі 7 фахових істориків з американських університетів (Г. Зінк, Е. Плішке, С. Падовер, А. Лі та ін.) **.

* Значну цінність для дослідження питання становлять праці радянських істориків (Н. Іноземцева, Н. Яковлева, Є. Черняка, М. Алпатова, А. Яковлева, Л. Зубока, А. Єрусалимського, Б. Михайлова, Г. Севостьянова, В. Зоріна, Б. Марушкіна, Д. Мельникова та ін.), присвячені аналізу політики американського імперіалізму після другої світової війни, історії США та Німеччини, американській буржуазній історіографії взагалі.

² Н. Baldwin. The Great Mistakes of the War, London, 1950; R. Strausz-Hupé and S. Possony. International Relations, New York, 1950; Ch. Tansill. Back Door to War. The Roosevelt Foreign Policy, 1933—1941, Chicago, 1952; L. Brown. A Report on Germany, New York, 1947.

** Книга американського верховного комісара в Німеччині Дж. Макклоя (J. Mc Cloy. The Challenge to American Foreign Policy, New York, 1953) значною

Офіційні історики висвітлювали різні аспекти діяльності американської військової адміністрації в Німеччині³. Їх праці розглядають німецьку проблему під кутом зору «глобальної» антирадянської стратегії США і в переважній більшості мають відверто апологетичний характер. В них розвивається традиційна для американської реакційної історіографії післявоєнних міжнародних відносин «лінія Гувер—Даллеса». Звичайно, в них неможливо знайти об'єктивний аналіз імперіалістичної політики США в німецькому питанні, однак існує чимало фактів і цифр, що викривають справжній її характер. Це особливо стосується книг воєнного історика США в Західній Німеччині Гарольда Зінка, який є войовничим захисником американської політики в німецькому питанні і дій військового командування на місцях⁴.

На фоні літератури, присвяченої переважно політичним і військовим аспектам американської діяльності в Німеччині, виділяється група праць з економічних питань (Г. Уолліча, Х. Мендерсхаузена, Р. Лекачмена, У. Елліота та ін.)⁵. Аналіз цих досліджень показує найтісніший зв'язок всіх економічних заходів США в Німеччині (сепаратна грошова реформа, припинення декартелізації німецької промисловості, зрив угоди про репарації, великі капіталовкладення в західнонімецьку економіку, величезна економічна й фінансова «допомога» США) — з політичними цілями антирадянської, антикомуністичної стратегії США. Автори не приховують того, що саме здійснення цих американських планів якнайбільше сприяло економічному відродженню Західної Німеччини.

Буржуазні історики й економісти в багатьох працях приділяють увагу місцю Західної Німеччини в американських планах європейської та атлантичної інтеграції. До цих авторів належать У. Макмагон, М. Флорінський, У. Дібольд, Ф. Нортроп, Г. Зенгольц, У. Браун та ряд інших⁶. В умовах явної кризи американської зовнішньополітичної доктрини в 50-х рр. ідеологи «глобальної» стратегії роблять натиск на інтегруванні капіталістичного світу по географічних районах, насамперед, у Західній Європі — з неодмінною участю, військовою та економічною, Західної Німеччини. Пошуки панацеї від усіх вад американської політики в Європі і в німецькому питанні знайшли свій вираз у дослідженні М. Флорінського «Інтегрована Європа», яке є типовим зразком такого роду літератури.

Аналіз праць цієї групи показує, що різноманітні форми і варі-

мірою є наслідком колективних зусиль згаданих авторів. Про наукову продукцію американських воєнних істориків в Німеччині див. Guide to Studies of the Historical Division Office of the Office of U. S. Government in Germany, Washington, 1953.

³ E. Plischke. History of Allied High Commission for Germany, New York, 1951; C. Padover. Experiment in Germany, New York, 1946; O. Butz. Germany — Dilemma for American Foreign Policy, Princeton, 1954; J. Bach. America's Germany, New York, 1946; R. Hill. Struggle for Germany, New York, 1947; J. Pollock and J. Meisel. Germany under Occupation, Chicago, 1947; J. Pollock and H. Thomas. Germany in Power and Eclipse, New York, 1953; L. Lochner. Tycoons and Tyrant. German Industry from Hitler to Adenauer, New York, 1954; Ph. Mosely. Face to Face with Russia. The Occupation of Germany, New York, 1948; C. Stolper. German Realities, New York, 1948; R. Lowie. Toward Understanding Germany, New York, 1955; D. Middleton. Struggle for Germany, New York, 1949; H. Habe. Our Love Affair with Germany, 1953; та ін.

⁴ H. Zink. American Military Government in Germany, New York, 1947; The USA in Germany, 1944—1955, New York, 1957.

⁵ H. Wallich. Mainsprings of the German Revival, London, 1955; H. Mendershausen. Two Postwar Recoveries of the German Economy, New York, 1954; R. Leckachman. National Policy for Economic Welfare at Home and Abroad, New York, 1955; W. Ed. Elliot. The Political Economy of American Foreign Policy, New York, 1955; та ін.

⁶ A. MacMahon. Federalism Mature and Emergent, New York, 1955; M. Flo-

анти капіталістичної інтеграції мають на меті військову і економічну мобілізацію сил імперіалізму проти світу демократії і соціалізму. Воєнний аспект такої політики стає особливо очевидним, коли автори оцінюють роль і місце Західної Німеччини в цих планах. Водночас вони не можуть приховати гострих економічних і політичних суперечностей, які роз'їдають різні європейські органи і проекти, а також ролі західнонімецького імперіалізму в посиленні подібних відцентрових тенденцій.

Активними захисниками американської політики перетворення ФРН в антирадянський, антикомуністичний бастион у центрі Європи виступають авторитетні історики США — дослідники в галузі міжнародних відносин (С. Беміс, Т. Бейлі, Д. Перкінс, Рі Даллес, Д. Пратт, Е. Фернісс, Р. Снайдер, У. Вільбур та ін.)⁷.

Серед реакційних американських істориків і публіцистів, які досліджують німецьку проблему, виділяється група авторів, що належать до «школи реальної політики». В їх працях політичні цілі США в німецькому питанні виявлені цілком недвозначно й відкрито. Це роботи Ганса Моргентау, Дж. Бернхема, Дж. Кеннана, У. Липпмана, Е. Моурера та багатьох інших⁸. Представники цієї школи фактично є головними теоретиками й пропагандистами «політики сили» в міжнародних відносинах. Грунтуючися на концепції «балансу сил» і «біполярній схемі», яку вони видають за науку про міжнародні відносини, «реальні політики» пропонують створити за рахунок військової участі Західної Німеччини позицію «переважної сили» проти Радянського Союзу й соціалістичного табору. «Школа реальної політики», починаючи з першої половини 50-х рр., стала пануючою в американській історіографії даного питання.

Аналізуючи праці апологетів політики США в німецькому питанні, написані в 1945—1955 р., можна прийти до висновку, що відродження західнонімецького мілітаризму і вихід ФРН з-під американського контролю викликають у багатьох з них, наприклад у таких, як О. Бутц,

rinsky. *Integrated Europe?*, New York, 1955; W. Jr. Diebold. *The Relevance of Federalism to Western European Economic Integration*, New York, 1955; F. Northrop. *European Union and U. S. Foreign Policy*, New York, 1954; W. Brown and R. Opie. *American Foreign Assistance*, Washington, 1953; S. Lubell. *The Revolution in World Trade*, New York, 1955; J. Hawgood. *The Evolution of Germany*, London, 1955; та ін.

⁷ S. Bemis. *A Diplomatic History of the United States*, New York, 1950; *The U. S. as a World Power*, New York, 1955; T. Bailey. *America Faces Russia*, New York, 1950; *A Diplomatic History of the American People*, New York, 1955; D. Perkins. *The American Approach to Foreign Policy*, New York, 1955; R. Dulles. *America's Rise to World Power*, New York, 1955; J. Pratt. *A History of the U. S. Foreign Policy*, New York, 1955; R. Snyder and E. Furniss. *An Introduction to American Foreign Policy*, New York, 1955; E. Furniss and R. Snyder. *American Foreign Policy. Formulations, Principles, Programs*, New York, 1954; W. Wilbur. *Guideposts to the Future*, New York, 1955.

⁸ H. Morgenthau. *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*, Chicago, 1949; *Germany and the Future of Europe*, New York, 1950; *In Defence of the National Interest*, New York, 1951; J. Burnham. *Containment or Liberation?*, New York, 1953; J. Kennan. *The Sources of Soviet Conduct*, 1947; *American Diplomacy 1900—1950*, New York, 1951; *Realities of American Foreign Policy*, New York, 1954; W. Lippman. *Guns for Germans*, New York, 1946; *The Cold War. A Study in U. S. Foreign Policy*, New York, 1947; *Public Opinion and Foreign Policy*, New York, 1955; R. Osgood. *Ideals and Self-Interest in American Foreign Policy*, Chicago, 1953; E. Haas. *The Balance of Power*, New York, 1953; E. Guerrant. *Modern American Diplomacy*, New York, 1954; A. Stevenson. *A Call to Greatness*, New York, 1954; Ch. Bowles. *The New Dimensions of Peace*, New York, 1955; H. Barnes. *Perpetual War for Perpetual Peace*, Caldwell, 1953; D. Fosdick. *Common Sense and World Affairs*, New York, 1955; Ch. Marshall. *The Limits of Foreign Policy*, New York, 1954; та ін.

Г. Уолліч, Г. Кон, Рі Даллес, Ч. Боулс) серйозні побоювання щодо дальшого політичного курсу Сполучених Штатів у Європі. Ситуація, яка виникла внаслідок економічного й військового посилення ФРН і зміцнення Німецької Демократичної Республіки, примушує окремих реакційних авторів (Дж. Кеннан, Р. Снайдер, У. Ліппман, Е. Стівенсон) в середині 50-х рр. дещо змінити свою лінію. Вони, хоч і обережно, починають говорити про необхідність (з часом!) виводу іноземних військ з території Німеччини та про неможливість ухилитися від серйозних, ділових переговорів з СРСР у німецькому питанні. На позицію цих авторів вплинули зміни в міжнародному становищі, у співвідношенні сил між капіталістичною і соціалістичною системами.

У другому післявоєнному десятиріччі (1956—1965 рр.) коло дослідників-апологетів істотно не розширилося. Проте з'являється ряд праць⁹ уже відомих авторів, а також нових, серед яких привертають увагу роботи Р. Шпейера, У. Девісона, Е. Александера, Б. Клейна, В. Ньюмена, Дж. Снелла, Г. Крейга, Дж. Гімбелла, У. Шламма¹⁰. Погляди реакційних істориків на німецьку проблему й політику США і в ці роки не зазнали радикальних змін. Більшість їх праць проймає зоологічною ненавистю до Радянського Союзу, Німецької Демократичної Республіки й розглядає ФРН, як і раніше, під кутом зору американської «глобальної стратегії» антикомунізму.

Однак безперечно новим істотним фактором є значне посилення в 1956—1965 рр. тривожних мотивів і настроїв у зв'язку з дальшим зростанням воєнно-економічного потенціалу Західної Німеччини. Особливо виразно це виявляється в працях істориків-«реалістів». Якщо група «твердолобих» типу Дж. Бернхема, Л. Халле, Г. Хіггінса та інших, далека від усяких компромісів, закликає розв'язувати проблему німецької єдності лише шляхом реваншу і «холодної війни»¹¹, то такі автори, як Дж. Кеннан, У. Ліппман, Дж. Фрейнд, Ч. Боулс, Д. Фулбрайт, Л. Едінгер, Н. Томас, У. Мілліс¹², шукають виходу з глухого куту, в який політика США завела німецьку проблему. Хоч і обережно, але вони вже намагаються знайти точки зіткнення з політикою СРСР в німецькому питанні. Деякі з них (Дж. Кеннан, Дж. Фрейнд, У. Ліпп-

⁹ L. Lochner. Herbert Hoover and Germany, New York, 1960; C. Thayer. The Unquiet Germans, New York, 1957; H. Zink. The USA in Germany, 1944—1955, New York, 1957; H. Kohn. West Germany: New Era for German People, New York, 1957; The Mind of Germany, New York, 1960; Khrushchev's Foreign Policy, New York, 1960.

¹⁰ H. Speier. German Rearmament and Atomic War, New York, 1957; H. Speier and W. Davison. eds. West German Leadership and Foreign Policy, New York, 1958; W. Davison. The Berlin Blockade, New York, 1958; E. Alexander. Adenauer and the New Germany, New York, 1958; B. Klein. Germany's Economic Preparations for War, New York, 1959; B. Newman. Unknown Germany, Washington, 1958; J. Snell. Origins of the East West Dilemma over Germany, 1939—1945, New York, 1959; G. Craig. From Bismark to Adenauer, Baltimore, 1959; J. Gimbell. A German Community under American Occupation (1945—1953), New York, 1960; W. Schlamm. Germany and the East-West Crisis, New York, 1958.

¹¹ L. Halle. American Foreign Policy. Theory and Reality, London, 1960; Ch. Higgins. Why the United States will Lose World War Three?, New York, 1956; R. Strausz-Hupé, W. Kinter, S. Possony. A Forward Strategy for America, New York, 1961; та ін.

¹² J. Kennan. Soviet-American Relations. Russia Leaves the War, New York, 1956; Russia, Atom and the West, London, 1958; A Chance to Withdraw Our Troops in Europe, 1958; Peaceful Coexistence. A Western View, 1960; Soviet Russia and the West Under Lenin and Stalin, New York, 1962; The Paralysis of American Power, New York, 1964; W. Lippman. The Communist World and Ours, New York, 1959; J. Freund. Germany Between Two Worlds, New York, 1961; Ch. Bowles. American Politics in a Revolutionary World, Cambridge, 1956; The Coming Political Breakthrough, New York, 1959; Agenda, 1961, New York, 1960; L. Edinger. Germany Rejoins the Powers, New York, 1959; W. Millis and J. Real. The Abolition of War, New York, 1963; N. Thomas. Prerequisites for Peace, New York, 1959.

ман, Н. Томас) дедалі наполегливіше висувують ідею про необхідність виводу іноземних військ з території Німеччини і створення «зони воєнного роз'єднання» в Європі, про неминучість контактів обох німецьких держав і т. ін.

Плани ядерного озброєння ФРН і зростаючий вплив боннського уряду на політику США в німецькому питанні викликають занепокоєння і в одного з найвизначніших американських істориків-міжнародників і «реальних політиків» — Ганса Моргентау¹³.

Уже в перше післявоєнне десятиріччя в американській буржуазній історіографії поряд з пануючим правим, реакційним крилом існував і яскраво виявлений критичний напрям. Умовно його можна визначити як ліве крило в буржуазній історіографії. До нього належать відомі американські історики — Ф. Шуман, В. Вільямс, Г. Коммейджер, Р. Шервуд, Л. Бромфільд, М. Готліб¹⁴ та громадські діячі й публіцисти — Дж. Уорберг, А. Карр, Дж. Девіс, Дж. Дюбуа, Д. Стоун, Елеонора і Елліот Рузвельти, Д. Мартін, Р. Сесюлі, Д. Стіл, Дж. Кларк та ін.¹⁵

Якщо праве крило буржуазних істориків розвивало й популяризувало «лінію Гувера—Трумена—Даллеса» в німецькому питанні, то ліве крило пропагувало «лінію Генрі Моргентау—Уорберга». Ця група авторів глибоко занепокоєна американською політикою ремілітаризації Західної Німеччини і напруженою ситуацією в Європі в зв'язку із зростанням реваншизму в ФРН. Більшість згаданих авторів не схвалює офіційного курсу США в німецькому питанні, вважаючи, що він не забезпечує ні миру в Європі, ні інтересів національної безпеки самої Америки. Тому вони, як правило, виступають за нормалізацію радянсько-американських відносин на основі розумного компромісу, за політику мирного співіснування. Тільки на цій основі вони бачать можливість мирного розв'язання німецької проблеми.

Буржуазно-ліберальні історики й публіцисти намагаються об'єктивно оцінити шляхи й методи урегулювання цієї проблеми. Вони добирають переконливі факти, що викривають американську політику в Німеччині (див. праці Д. Мартіна, Р. Сесюлі, Д. Дюбуа, Дж. Кларка та ін.), але не роблять належних висновків. Замість цього читач знаходить нерідко твердження про те, що зв'язки американських і німецьких монополій не відповідали бажанням уряду США; що «добрі» вказівки президентів Рузвельта і Трумена не виконувалися на місці військовою адміністрацією в Німеччині і т. д. Це пояснюється хибністю самого методу дослідження, який не дає можливості досягнути суті історичних процесів, що визначають розвиток і німецької проблеми.

¹³ H. Morgenthau. *Dilemma of Politics*, New York, 1958, а також ряд статей 1959—1964 рр. в «Current History», «New Republic», «New York Times Magazine» та інших журналах.

¹⁴ F. Shuman. *Soviet Politics at Home and Abroad*, New York, 1946; *The Devil and Jimmy Byrnes*, New York, 1948; W. Williams. *American-Russian Relations. 1781—1947*, New York, 1952; H. Commager. *The Story of the Second World War*, Boston, 1945; *Who Is Loyal to American*, New York, 1947; L. Bromfield. *A New Pattern for a Tired World*, New York, 1954; Р. Шервуд. Рузвельт и Гопкинс глазами очевидца, т. I, II, М., 1958; M. Gottlieb. *The German Economic Potential*, 1950.

¹⁵ J. Warburg. *Germany, Bridge or Battleground?*, New York, 1946; *Germany-Nation or No-Man's Land?*, 1947; *Germany: Key to Peace*, Cambridge, 1950; A. Carr. *Truman, Stalin and Peace*, New York, 1950; J. Davis and H. Hester. *On the Brink*, New York, 1959; J. Dubois. *Devil's Chemists*, New York, 1952; J. Stone. *The Truman Era*, New York, 1953; Eleanor Roosevelt. *It Seems to Me*, New York, 1955; Эллиот Рузвельт. Его глазами, М., 1947; J. Martin. *All Honourable Men*, Boston, 1950; Р. Сесюли. И. Г. Фарбениндусти, М., 1948; J. Steel. *Report on World Affairs*, New York, 1949; J. Clark. *Again the Gooze Step*, New York, 1949.

Обмеженість буржуазної ідеології не дозволяє цим авторам від розгляду часткових питань перейти до широких, справді наукових узагальнень і дати всебічну картину післявоєнних міжнародних відносин, зокрема того місця, яке займає в них німецька проблема.

Критичний напрям був досить популярним у Сполучених Штатах в кінці другої світової війни, але він значно занепав в кінці 40-х рр. внаслідок різкої зміни політичного курсу США щодо Радянського Союзу й переможені Німеччини і поширення антикомуністичної істерії.

Початок другого післявоєнного десятиріччя можна розглядати як певний рубіж в американській історіографії питання. В ці роки остаточно з'ясувалося, що після ратифікації Паризьких і Лондонських угод про відродження західнонімецької армії і включення її в НАТО політика США завела проблему Німеччини в тупик. Посилилася загроза миру в Європі з боку західнонімецьких реваншистів. Водночас в середині 50-х рр. відчутно змінилося співвідношення сил у світі на користь соціалізму. В самих Сполучених Штатах внаслідок опору широких демократичних сил був почасті розвіяний войовничий чад маккартизму. Великий вплив на світову громадськість мала ідея мирного співіснування, покладена в основу ленінської зовнішньої політики Радянського Союзу відповідно з рішеннями XX з'їзду КПРС. Всі ці фактори істотно позначилися на настроях широких кіл американської громадськості і, природно, на історичній літературі США.

В цей період (1956—1960 рр.) і пізніше опубліковано ряд книг і статей таких визначних американських істориків, як В. Вільямс, Ф. Шуман, Д. Флеммінг, Р. Мілс, Ф. Ніл та інші, де гострій критиці піддається політика США в німецькому питанні за її ворожий мирові характер і безперспективність¹⁶. Автори закликають повернутися до «епохи Рузвельта», до нормальних американо-радянських відносин на основі визнання двох німецьких держав у Європі. Вони значною мірою приймають радянський проект Мирного договору з Німеччиною.

Серед буржуазних публіцистів і істориків критичного напрямку в 1956—1964 рр. виділяється група людей, які мають безпосереднє відношення до німецької проблеми. Це такі автори, як Дж. Уорберг, Дж. Девіс, М. Готліб, Х. Хестер, Г. Тетенс, Б. Коннел та ін.¹⁷ В їхніх працях з глибоким знанням справи викривається агресивний, профашистський курс американської політики в німецькому питанні, реально оцінюється загроза з боку західнонімецького мілітаризму. Більшість цих авторів підтримує заходи, спрямовані на забезпечення миру в Європі («план Рапацького», визнання ГДР та існуючих кордонів німецьких держав і т. д.), зберігає вірність духу Потсдамської декларації. Однак ряд буржуазних авторів цього ж напрямку, що групуються навколо «Товариства по відверненню третьої світової війни» (Дж. Уор-

¹⁶ W. Williams. *The Tragedy of American Diplomacy*. New York, 1959; F. Shuman. *Russia since 1917. Four Decades of Soviet Politics*, New York, 1957; *The Cold War: Retrospect and Prospect*, Louisiana Univ. Press, 1962; *France and Germany in the New Europe*, New York, 1962; D. Flemming. *The Cold War and Its Origins. 1917—1960*, vol. 1—2, London, 1961; W. Mills. *The Causes of World War Three*, New York, 1958; F. Neal. *War and Peace and Germany*, New York, 1962; *The U. S. Foreign Policy and the Soviet Union*, Santa Barbara, 1962.

¹⁷ J. Warburg. *Agenda for Action. Toward Peace Through Disengagement*, New York, 1957; *The West in Crisis*, New York, 1959; *A Reexamination of American Foreign Policy*, New York, 1962; H. Hester. *The USA, USSR, and Peace*, Melbourne, 1957; H. Hester and J. Davis. *On the Brink*, New York, 1959; M. Gottlieb. *The German Peace Settlement and the Berlin Crisis*, New York, 1960; T. Tetens. *The New Germany and the Old Nazis*, New York, 1961; B. Connel. *Watcher on the Rhine*, New York, 1957.

берг, Т. Тетенс, М. Готліб та ін.), допускають у своїх працях явно недружелюбні випадки щодо політики СРСР у німецькому питанні.

В американській історіографії є також праці прогресивних авторів та істориків-марксистів, але кількість їх досить обмежена і вони не становлять капітальних досліджень німецької проблеми й політики США. Це особисті спогади про діяльність американської військової адміністрації в Німеччині (ОМГУС), загальні роботи з історії США, в тому числі присвячені міжнародним проблемам і публіцистичні статті про політику США в німецькому питанні.

У першій групі праць значний інтерес становлять спогади колишніх відповідальних чиновників рувельтівської адміністрації в Німеччині С. Белфрейджа і А. Кана¹⁸, які нищівній критиці піддають агресивний курс американських правлячих кіл після другої світової війни, спрямований на відродження реваншистської, милітаристської Німеччини. Великий викривальний матеріал і позитивна програма розв'язання німецького питання містяться в книгах і брошурах прогресивних авторів та істориків-марксистів Г. Хагельберга, Т. Берка, Г. Аптекера, Г. Мейера, К. Марзані, С. Нірінга, Дж. Аллена, В. Перло, Дж. Маріона та ін.¹⁹

В історичних працях, статтях і виступах керівників компартії США У. Фостера, Ю. Денніса, Е. Флінн, Г. Холла дано глибокий марксистський аналіз агресивної природи американського імперіалізму взагалі та його політики в Німеччині зокрема²⁰. В другому післявоєнному десятиріччі серед істориків-марксистів, що пишуть про німецьку проблему, особливо плідною є дослідницька діяльність члена керівництва американської компартії Г. Аптекера, який глибоко й правильно аналізує суть політики США в німецькому питанні²¹.

Яскравим обвинувальним документом стала книга Дж. Уїллера «Американська політика в Німеччині 1945—1950 рр.», що вийшла в 1958 р. К. Марзані та В. Перло в 1960 р. видали працю «Долари і проблеми роззброєння», в якій серйозна увага приділена німецькій проблемі й політиці США. Ряд статей з цього питання опублікували в останні роки Ф. Форд, Дж. Фрімен, С. Нірінг та ін.²²

Ядро прогресивної історіографії питання становлять твори істо-

¹⁸ С. Belfrage. Seeds of Destruction. The Truth about the U. S. Occupation of Germany, 1954; А. Kahn. Betrayal. Our Occupation of Germany, New York, 1950; Speak out! America Wants Peace, New York, 1951.

¹⁹ Н. Hagelberg. Germany Hope or Peril, New York, 1952; Т. Берк. Американский империализм и «план Маршалла», М., 1949; Н. Аптекер. Big Business Rewrites American History, «Political Affairs», 1953, № 11; Лауреаты империализма, М., 1955; Внешняя политика США и «холодная война», М., 1963; та ін. Г. Мейер. Неизбежна ли гибель Америки?, М., 1950; The Last Illusion. American Plan for World Domination. Anvil-Atlas Publishers, 1954; С. Marzani. We Can Be Friends. Origins of the Cold War, New York, 1952; S. Nearing. USA Today, Maine, 1955; Д. Марион. Базы и империя. Карта американской экспансии, М., 1948; Дж. Аллен. Международные монополии и мир, М., 1948; Атомный империализм, М., 1952; В. Перло. Американский империализм, М., 1951; Империя финансовых магнатов, М., 1958.

²⁰ У. Фостер. Очерк политической истории Америки, М., 1955; W. Foster. The Putschist Danger in American Foreign Policy, «Political Affairs», Dezember 1953, № V; Ю. Деннис. Статьи и речи. 1947—1951, М., 1952; О мирном сосуществовании — критика одной западной точки зрения, журн. «Проблемы мира и социализма», 1960, № 4.

²¹ Н. Аптекер. The USA and Germany, «Political Affairs», April, 1959, N V; The German Question. Toward War or Peace, New York, 1959; К вопросу о современных течениях в буржуазной историографии США, журн. «Вопросы истории», 1959, № 11; та ін.

²² F. Ford. The Cold Terror in Western Germany, «Political Affairs», 1962, № 7; S. Nearing. Socialism in Practice. The Transformation of Eastern Europe, New York, 1962; та ін.

риків-марксистів, які ґрунтуються на єдино правильній методології досліджень — марксистсько-ленінській науці про розвиток суспільства та його закономірності. Але внаслідок винятково несприятливих умов для творчої діяльності в обстановці антикомуністичного терору, який панує в США, праці цих авторів нечисленні, а дослідження німецької проблеми не зайняло в них належного місця. Однак і те, що зроблено, має велике значення для викриття агресивної політики американського імперіалізму в німецькому питанні. Формулювання соціальної суті цієї політики й характеристика конкретних дій американської військової адміністрації в Західній Німеччині, а також загальні висновки щодо імперіалістичних цілей США — за деякими винятками не викликають жодних сумнівів.

На жаль, правильні методологічні основи й загальні оцінки не розвинуті авторами-марксистами в конкретних дослідженнях тих чи інших сторін політики Сполучених Штатів у німецькому питанні. Оцінюючи таке становище в зарубіжній історичній науці, У. Фостер писав: «...Слабкість марксистської історіографії в капіталістичних країнах приводить до того, що у реакційних буржуазних істориків, фактично, розв'язані руки для перекручення історії, для отруєння свідомості народу»²³.

* *
*

На підставі аналізу історичних досліджень німецької проблеми й політики США в цьому питанні після другої світової війни можна зробити висновок, що американська історіографія зазнала певної еволюції. В працях буржуазних істориків і публіцистів, безперечно, посилився критичний напрям (про це свідчать роботи таких його представників, як В. Вільямс, Ф. Шуман, Д. Флеммінг, Дж. Уорберг, Ф. Ніл та ін.). Водночас реакційні історики й публіцисти школи «реальної політики» (Дж. Кеннан, Д. Фрейнд, Н. Томас, У. Ліппман та ін.), усвідомивши безвихідь, до якої привела німецьку проблему політика США, починають висловлюватися на користь мирного її урегулювання шляхом переговорів між СРСР та США, НДР і ФРН.

Таке зближення двох згаданих груп буржуазних авторів щодо шляхів розв'язання німецької проблеми і дальшого розвитку політики Сполучених Штатів стало можливим лише на середину 50-х рр. (з причин вказаних вище). Проте позиція реалістично настроєних істориків ще зовсім не є переважною чи більш впливовою в американській історіографії. Частина представників пануючого реакційного напрямку (Ганс Моргентау, О. Бутц, Г. Уолліч та багато інших) виявляє лише занепокоєння результатами політики США в Німеччині. Що ж до правого крила буржуазних істориків-апологетів, в тому числі й з школи «реальних політиків» (Р. Нібур, Р. Осгуд, Дж. Бернхем, Р. Страус-Хюпе, В. Поссоні, С. Кіннер, К. Хіггінс та ін.), то його кредо — політика «холодної війни», ядерне озброєння ФРН, переговори тільки з «позиції сили».

Різні точки зору в історичних працях яскраво відображають суперечності в правлячих колах США у зв'язку з виробленням дальшого курсу американської політики в німецькому питанні

Важливий внесок у викриття агресивної, небезпечної для справи миру в усьому світі і для самого німецького народу політики США робить прогресивна американська історіографія. На всіх етапах після-

²³ Журн. «Political Affairs», December 1954, стор. 26.

воєнного розвитку прогресивні автори та історики-марксисты давали правильну оцінку американської зовнішньої політики та шляхів розв'язання німецької проблеми.

Резервом прогресивної історіографії США можуть стати ті представники лівого крила ліберальної буржуазії (Райт Міллс, В. Вільямс та ін.), що порвали або поривають з антикомунізмом як пануючою ідеологією. Їх ґрунтовні праці з питань зовнішньої політики США, зокрема й в німецькому її аспекті, становлять гостру зброю в ідеологічній боротьбі з імперіалізмом.

Є підстави вважати, що в ході дальшого розвитку американської історіографії політики США в німецькому питанні критичний напрям у дослідженнях посилюватиметься. Запорукою цього служить нинішнє співвідношення сил у світі між двома суспільними системами. Для тверезомислячих дослідників на Заході стає зрозумілим, що розв'язання німецької проблеми можливе лише в умовах мирного співіснування обох німецьких держав і загальної розрядки міжнародної напруженості.

С. Й. АППАТОВ

ОБМІН ДОСВІДОМ ЗМІЦНЮЄ ДРУЖБУ

(Зв'язки Закарпаття із зарубіжними соціалістичними країнами)

Закарпаття — це єдина область Радянського Союзу, яка межує з чотирма зарубіжними країнами соціалізму: Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією і Польщею. Через її територію проходять такі великі міжнародні артерії, як трансєвропейський нафтопровід «Дружба», високовольтна лінія енергопередач «Мир». В області побудована електростанція, через яку за планом РЕВ здійснюється передача електроенергії в Чехословаччину, Угорщину і Румунію. Через Закарпаття проходять залізничні та шосейні шляхи в ЧССР, УНР і РНР. У 1964 р. почались проектувальні роботи по спорудженню газопроводу, який також пролягатиме від західних областей УРСР по території Закарпаття до кордону ЧССР. Все це має величезне значення для розвитку братерського співробітництва СРСР з країнами соціалізму.

Дедалі ширшого розмаху набирають тісні братерські зв'язки трудящих Закарпатської області УРСР з Саболч-Сатмарською областю УНР і Східнословачьким краєм ЧССР. За останні роки ці зв'язки набули ще більш конкретного, ділового характеру в різних галузях виробництва, науки і культури.

Вже став чудовою традицією обмін делегаціями, поїздки спеціалістів різних галузей народного господарства, науки, культури, партійних, державних, профспілкових, комсомольських працівників. Головна мета делегацій — взаємообмін передовим досвідом у роботі.

Дружні зв'язки передовиків промисловості, сільського господарства, культурні контакти між творчими колективами Закарпаття та сусідніх областей країн соціалізму знайшли своє відображення у збірниках статей, випущених за останні роки ужгородським видавництвом «Карпати»¹. На їх сторінках виступають передовики виробництва, бригадири й члени бригад комуністичної і соціалістичної праці, керівники партійних організацій, журналісти. Вони розповідають про трудові будні, життя і побут своїх колективів, досягнуті в роботі успіхи.

¹ Дружба, Ужгород, 1961; Дружбою міцні, Ужгород, 1963; Очима друзів, Ужгород, 1964; Пісня дружби, Ужгород, 1964.

Велика увага в статтях приділяється висвітленню співробітництва трудящих, взаємному вивченню і впровадженню у виробництво передового досвіду. Так, обмінюючись враженнями про своє перебування в колективі прядильної фабрики «Татралан-2» Східної Словащини, Ганна Гречка, яка очолює бригаду комуністичної праці Хустської фетрофільцевої фабрики, в статті «Нас звуть бригадою дружніх» писала, що словацькі друзі «...старанно вивчають наш досвід і впроваджують його в своє виробництво». Багато цікавого і корисного для себе побачила Г. Гречка на фабриці «Татралан-2». «Дуже сподобалось мені: у чехословацьких товаришів висока культура виробництва,— відзначала вона.— Вони вміють цінити кожную хвилину, дбайливо використовувати сировину і допоміжні матеріали»².

Про роботу свого колективу, впровадження радянського досвіду розповідає на сторінках збірника «Дружбою міцні» керівник бригади соціалістичної праці заводу імені XII з'їзду КПЧ в Кошіце (ЧССР) Франтішек Попрадський. Подібні матеріали містяться і в інших статтях. Всі вони яскраво свідчать про те, які чудові плоди приносить братерська дружба, взаємний обмін передовим досвідом.

Наприкінці 1964 р. в Ужгороді була видана книжка «Пісня дружби», написана закарпатським письменником Іваном Чендеєм, словацьким журналістом Євгеном Митніком, угорським журналістом Гейзою Палл та заслуженим діячем мистецтв Румунської Народної Республіки, головою Комітету культури й мистецтва Марамороської області Віда Гейзою. Книжка присвячена дружнім зв'язкам колективів художньої самодіяльності Закарпаття, Чехословащини, Угорщини і Румунії.

У статті І. Чендея «Там, де срібна Тиса...» розповідається про творчий шлях колективів художньої самодіяльності Закарпаття та їх братерські стосунки із самодіяльними ансамблями Східної Словащини. Цікавим є, зокрема, матеріал про виступи в 1962 р. у м. Свиднику (Східна Словачина) ансамблю «Карпати» Рахівської картонної фабрики Закарпатської області, який, відзначає автор, на своєрідному конкурсі пісні в цьому місті мав великий успіх. Словацьким друзям особливо сподобалася пісня «Верховино, мати моя», а також інші.

Про словацький ансамбль «Чарніца» пише Євген Митнік у статті «Добрий день, пісню!», де наводиться багато фактів, що свідчать про непорушну дружбу трудящих Радянського Союзу і Чехословацької Соціалістичної Республіки. «І в піснях ми прославляємо дружбу та любов до радянських людей,— говориться в статті,— завдячуємо їм за допомогу, яку нам надавали, надають і будуть надавати»³. Тепло зустрічали «Чарніцу» в Ужгороді у серпні 1961 р. В репертуарі гостей, крім словацьких, були також і популярні закарпатські народні пісні. Згадуючи палкий прийом, влаштований глядачами словацьким артистам, композитор ансамблю Штефан Гайдш сказав: «Це була незабутня хвилина. Кожен з нас відчував, наскільки ми близькі, наскільки близькі і вірні нам люди великої землі Леніна. Як радісно усвідомлювати, що цей концерт так скріпив нашу дружбу»⁴.

Про теплі, братні зустрічі на Закарпатті самодіяльного хору угорського міста Ниредьгази розповідає у статті «П'ятдесят тисяч кілометрів з піснею» Гейза Палл.

Виступи творчих колективів сприяють їх взаємозбагаченню, відіграють важливу роль у вихованні трудящих в дусі соціалістичного інтернаціоналізму.

Щороку численні туристські групи з багатьох країн світу, спеці-

² Дружбою міцні, стор. 6, 7.

³ Пісня дружби, стор. 42.

⁴ Там же, стор. 59.

алісти різних галузей промисловості, сільського господарства, культури і науки відвідують Закарпаття. Своїми враженнями про оновлений за роки Радянської влади край багато зарубіжних друзів поділилися на сторінках книги «Очима друзів». «Могутній і хороший народ Радянської України! — писала працівник бібліотеки Пряшівського педагогічного інституту Марія Семкова. — Хай же й надалі під прапором Комуністичної партії квітне Україна Радянська. Її голос лунає і на наших полях». Далі М. Семкова відзначала, що «після таких зустрічей людина стає багатшою. Більше шанує дружбу між народами»⁵.

Цікавими, корисними були зустрічі угорської наукової делегації в Ужгородському державному університеті. Угорські вчені, які мають тісні зв'язки з науковцями університету, познайомились з навчально-виховною, науковою та методичною роботою, обладнанням лабораторій, бібліотекою. «Ми повертаємось на батьківщину, — писав член угорської наукової делегації Йозеф Фекете, — де вже чекають нас із запозиченим досвідом. Звичайно, три дні — малий строк, але достатній для того, щоб полюбити нових радянських друзів, ще раз переконатися, що в Радянському Союзі — невичерпна скарбниця знань, що цими знаннями завжди широко діляться»⁶.

У книжці наводяться також уривки з вражень видатних громадських діячів, письменників, які побували на Закарпатті ще за часів буржуазного ладу. Ці зіставлення протилежних картин яскраво свідчать про величезні зміни на Закарпатті після визволення і возз'єднання його у червні 1945 р. з матір'ю-Вітчизною — Радянською Україною.

В підсумку нам хотілось би зробити й окремі зауваження щодо висвітлення деяких питань у згаданих збірниках. Впадає у вічі передусім те, що коли є ряд хороших статей, де наводиться конкретний матеріал про обмін досвідом у галузі промисловості, то цього аж ніяк не можна сказати про сільське господарство. Тут такого матеріалу далеко не вистачає, хоч вивченню і взаємному обміну передовим досвідом у різних галузях сільськогосподарського виробництва Закарпаття із Саболч-Сатмарською областю УНР та Східнословачьким краєм ЧССР приділяється чимало уваги.

Своїми успіхами у вирощуванні високоврожайних садів і виноградників можуть поділитися й угорські друзі з сусідньої Саболч-Сатмарської області. Ще не знайшло висвітлення в широкому плані питання про те, як відбувається вивчення та передача набутого досвіду садоводами України і Угорщини в саді «Дружба». Він був закладений у березні 1960 р. біля кордону СРСР і УНР (с. Лужанка) трудящими Берегівського району Закарпатської області та Вашарошнамеського району Саболч-Сатмарської області УНР. Тут зібрані краші сорти угорських яблунь, високоякісних закарпатських слив і черешень, карликових яблунь з Криму. Сад, що в цьому році займатиме площу до 105 га, перетворився у свого роду школу міжнародного досвіду. Він спільно доглядається закарпатськими й угорськими спеціалістами.

Багато цікавого, нового на сторінках брошур могли б розповісти також тваринники й трудівники інших галузей сільськогосподарського виробництва. Доцільно було б на конкретних прикладах показати економічну ефективність, одержану від впровадження передового досвіду, та ін.

Матеріали згаданих збірників мають важливе значення для висвітлення в душі соціалістичного інтернаціоналізму дружніх зв'язків трудящих Української РСР і зарубіжних соціалістичних країн.

О. В. ХЛАНТА

⁵ Очима друзів, стор. 71.

⁶ Там же, стор. 76.

НАШ КАЛЕНДАР

ДО 60-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ НА БРОНЕНОСЦІ «ПОТЕМКИН»

Повстання матросів на броненосці «Потемкин» 14—25 червня 1905 р. було одним з найбільших збройних виступів у царському флоті під час першої російської революції. Незважаючи на поразку, повстання героїчного екіпажу революційного корабля мало величезне історичне значення. В. І. Ленін вказував, що «броненосець «Потемкин» лишився неперепоною територією революції і, хоч яка була б його доля, перед нами в наявності безсумнівний і найзнаменніший факт: спроба утворення ядра революційної армії»¹.

Повстання потьомкінців знайшло досить детальне висвітлення в історичній літературі, мемуарах, тогочасних документах Одеського комітету РСДРП та інших матеріалах². У ЦДІА УРСР у Києві в архівній справі відомого більшовика О. Г. Шліхтера зберігся уривок одного приватного листа від 24 червня 1905 р., який дещо доповнює відомі дані про одеські події, зокрема про наростання невдоволення серед робітників Одеських залізничних майстерень³. Лист залишився недописаним, бо на квартиру О. Г. Шліхтера (Київ, Нестерівська вулиця, 16/2, кв. 12) з'явився вдень 24 червня околочний наглядач, і один з двох молодих чоловіків, що були там без хазяїна, поспішив викинути листа через відчинене вікно на вулицю. Лист підняли перехожі і вручили наглядачеві, коли той виходив з квартири О. Г. Шліхтера. Автор листа не встановлений, але він був близький до О. Г. Шліхтера і разом з ним, як це видно з тексту листа, працював в управлінні Південно-Західної залізниці. Ми опускаємо початок листа, де його автор розповідає адресатові Євфимію про хірургічну операцію у нього і намір виїхати на декілька тижнів відпочити в с. Юхимівці, і пропонуємо читачеві ту частину, де йдеться про одеські події.

Ось цей текст: «В последних номерах газет появляются сведения об одесских событиях. Само собою разумеется, что под влиянием цензуры они не могут осветить самую действительность и передать их в такой форме, в какой они вылились в свое время на месте. Даже характер этих событий, как таковой, искажается этими сведениями...*. Например: это было начало революции, а в них говорится только о необузданной черни, грабежах и беспорядках. Как бы там ни было, они имеют очень важное историческое значение и сильно характеризуют положение внутренней русской политики, чтобы их можно было оставить в тени и не выяснит достоверные факты. До настоящего времени я получил два письма из Одессы от знакомых, а также говорил с одним очевидцем и кроме того получал частные сведения непосредственно по телеграфу в нашем Управлении. Из этих сведений я для краткости письма буду описывать только то, что не попало и не попадет в газету по цензурным условиям.

О предполагавшейся общей забастовке рабочих в г. Одессе было известно еще давно, когда только-что стало известным о назначении начальником Одесских железнодорожных главных мастерских одного очень подлого инженера. Этот инженер в 1903 году служил начальником Одесского железнодорожного депо, но по возмущению рабочих этого депо его перевели начальником мастерских в Старосельцы. Вышло так: на него пожаловались, устроили стачку, его перевели, но дали ему повышение. Рабочие, впрочем, на это обстоятельство не обращали в то время внимания: «Пусть его и министром назначают, лишь бы его у нас не было»,—говорили они. И вот теперь, в начале июня, они узнали, что этого же самого инженера опять назначают к ним, но уже не начальником депо, а мастерских, значит—с еще большей властью.

Посоветовавшись между собой, они решили протестовать против этого, а если понадобится, то и сделать открытое возмущение. Так оно и вышло. Как только при-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 509.

² Детальний історіографічний огляд літератури про повстання на «Потемкине» див. Е. І. Спиваковський. Матеріали о революционной деятельности потемкинцев. «Революционное движение в Черноморском флоте в 1905—1907 гг.». М., 1956, стор. 7—34.

³ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, 1905, спр. 697, арк. 23—28.

* Три крапки поставив автор листа.

ехал этот инженер и вступил в исполнение своих обязанностей, все рабочие побросали работу, взяли заготовленный мешок, вложили в него нелюбимого инженера, положили его на тачку и вывезли на улицу. Это было 12 июня. Вслед за этим они пошли всей своей массой по фабрикам, заводам и типографиям и стали требовать прекращения работы. К 15 июня их собралось около 15 тысяч⁴. Ввиду того, что в Одессе от последней мобилизации было очень мало войск, а количество рабочих все росло и росло и они явно хотели начать революцию под руководством услужливых в таких случаях [социал]-демократов и [социалистов]-революционеров, из Севастополя в Одессу для демонстративной цели был отправлен броненосец «Князь Потемкин Таврический» и одна номерная миноноска*. Для большей ясности стоит добавить, что среди черноморских моряков давным давно еще началось политическая агитация. События же последнего времени окончательно разочаровали их в своем правительстве и еще более уяснили им положение вещей. Этим и объясняется поступок их последнего времени, а также и сдача Небогатовым четырех броненосцев, так как на его судах были севастопольские моряки.

Прибыв в Одессу, матросы «Потемкина» решили быть солидарными с рабочими и не только не запугивать их, но и стать на их сторону. Это желание они выполнили после того, как один матрос доложил старшему офицеру, что пища плохая, а последний выхватил револьвер и убил его наповал. В правительственном сообщении пропускается такая тенденция, будто бы офицер убил матроса не до бунта, а после бунта. Это неправда. Матросы взбунтовались лишь после того, как офицер убил их товарища**. Впрочем, в этом сообщении не одна только тенденция. После этого случая матросы убили одиннадцать офицеров, наиболее деспотичных, а остальных заперли в отдельной каюте с целью произвести над ними предвзятельно суд. Один же офицер — мичман — стал на их сторону, сорвал с себя погоны и объявил себя революционером. После этого матросы снарядили шлюпку, положили в нее убитого матроса и вывезли на берег под прикрытием броненосца. На берегу они устроили маленький катафалк, положили на него убитого матроса, обставили его свечами и приколотили ему на груди следующую прокламацию:

«Господа одесситы! Перед вами лежит труп нашего товарища, убитого одним из наших офицеров за то, что тот заявил о негодности пищи. Смерть нашим грабителям, палачам, вампирам! Да здравствует свобода! Все за одного, один за всех!

Команда броненосца «Князь Потемкин Таврический».

После этого матросы заявили одесским властям, чтобы они не смели трогать этого матроса и разогнать оттуда публику, в противном случае они вынуждены будут открыть по городу пальбу. Но ввиду того, что около этого трупа собиралась многотысячная толпа и страшно наэлектризовывалась зажигательными речами политических ораторов, градоначальник Одессы дал приказ казакам во что бы то ни стало забрать труп матроса и разогнать оттуда публику, но как только они показались на порту, моментально «Потемкин» вывесил боевой флаг и затрещали боевые барабаны. И вот, говорят, надо было видеть эту смешную картину, когда казаки в одно мгновение умчались назад и только пыль за ними встала.

После этого матросы снарядили несколько человек к социал-демократам и заявили: «С настоящего момента мы объявляем борьбу с нашим коварным правительством, пришлите к нам соответствующее число выборов от каждой политической партии, имеющейся в городе Одессе, заберите с собой литературу (нелегальную) и руководствуйте нами. Мы или умрем или сдадим броненосец только в руки самому народу или его представителям. Мы требуем прежде всего, чтобы народные представители выбирались без всякого ограничительного условия на основе всеобщей, равной, прямой и тайной подачи голосов и не с совещательным, а решающим голосом, в противном случае мы их не будем считать народными представителями и предоставим себе свободу действий». После этого социал-демократы, социалисты-революционеры и бундовцы составили временный комитет для управления броненосцем «Потемкинским» и отплыли к нему***.

Первым их распоряжением было: «набрать провизии». С этой целью снарядили шлюпку и отправили к военной бойне, стоящей на порту, где убивают

⁴ За більш вірогідними документами приводом до страйку став розстріл поліцією і козаками 13 червня біля заводу Гена на Пересипчу групи робітників, які вимагали звільнення арештованої напередодні групи виборчих депутатів Одеси (днів. газ. «Пролетарій», № 7, 27 червня 1905 р.).

* Броненосець «Потемкин» насправді був направлений в море на стрільби біля в. Тендра в районі Одеси.

** Матрос Г. М. Вакулєнчук був смертельно поранений на початку повстання, коли намагався відібрати гвинтівку у старшого офіцера Гіларовського, щоб перекодити йому стріляти в матросів за їх відмову їсти борщ з черввим м'ясом.

*** До складу об'єднаної комісії для координування дій з повсталими матросами насправді ввійшли більшовик-примиренець М. Коріневський, два меншовики і один бундівець. Пізніше М. Коріневський з'їхав на берег у справах судна і не зміг повернутися назад на броненосець.

всякий скот для продовольствия войск. Заметив это, офицер бойни дал приказ выстроиться казакам, но как только они заметили, что на шлюпке больше матросов, чем их, и что матросы держат ружья через руку на воду по направлению к ним, а с броненосца направляют на них пушки,—они моментально ретировались, оставив бойню в распоряжение матросов...*

Для усмирения или потопления «Потемкина» из Севастополя выехали 4 броненосца и несколько десятков миноносцев под начальством адмирала Кригера, так как главный командир Черноморского флота был еще в то время в Петербурге. Приехав в Одессу, Кригер отдал приказ окружить «Потемкина» и открыть по нем пальбу. Матросы окружить окружили, но стрелять отказались. Это было так неожиданно, что Кригер не знал, что делать. «Потемкин» же не знал о такой солидарности других броненосцев и вышел к ним навстречу в полной боевой готовности с целью победить...»

На цьому лист обривається. Як відомо, після зустрічі з ескадрою броненосців залишив Одесу, вийшов у море і 25 червня здався в Констанці румунським властям. Незважаючи на такий кінець, збройний виступ матросів викликав палкі відгуки робітників у багатьох містах України. Оцінюючи події, що розгорнулися після повстання на броненосці «Потемкин», В. І. Ленін писав: «Весь південь Росії хвилюється так, як ніколи»⁵.

П. М. ШМОРГУН

ГЕРОІЧНИЙ СИН УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(до 70-річчя з дня народження М. Щорса)

6 червня 1965 р. минає 70 років з дня народження Миколи Олександровича Щорса — одного з організаторів і командирів перших полків і дивізій Червоної Армії на Україні.

М. О. Щорс почав свій бойовий шлях в рядах Червоної Армії навесні 1918 р. У вересні 1918 р. Микола Олександрович був призначений командиром 1-го Українського Богунського радянського полку, а згодом командиром бригади в складі Богунського і Тарашанського полків.

У боях бригади проти німецьких загарбників і їх пособників — гетьманців і петлюрівців — в кінці 1918 — на початку 1919 рр. за визволення міст і сіл Чернігівщини й Київщини яскраво виявилися здібності молодого командира. Особливо відзначилися полки бригади Щорса в боях за визволення Києва 1—5 лютого 1919 р. За мужність і відвагу, виявлені в боях при визволенні Києва, постановою Радянського уряду України від 7 лютого 1919 р. Богунському і Тарашанському полкам були вручені почесні революційні Червоні прапори і навечно закріплені за ними їх назви. Командиру бригади М. О. Щорсу і командиру Тарашанського полку В. Н. Боженку було вручено золоту почесну революційну зброю — шаблі з написом «Народному герою»¹.

Навесні і влітку 1919 р. частини сформованої за наказом Центрального військово-революційного комітету України від 22 вересня 1918 р. 1-ої Української радянської дивізії вели успішні бойові операції на Вінницько-Житомирському, Бердичево-Коростенському, Шепетівсько-Ровенському напрямках і у взаємодії з іншими частинами брали участь у визволенні північно-західної частини Правобережної України, де повсюдно була встановлена Радянська влада. Влітку 1919 р. Щорс призначається головою Комітету оборони Волині².

У серпні 1919 р. перед 1-ю Українською радянською дивізією було поставлене бойове завдання — будь-якою ціною відстояти залізничний вузол Коростень. В середині серпня 44-а стрілецька дивізія була об'єднана з 1-ою Українською дивізією. Командиром об'єднаної 44-ї дивізії був призначений Микола Олександрович Щорс.

Надзвичайну витримку і масовий героїзм виявили бійці під командуванням Щорса на коростенській ділянці фронту. Ціною життя багатьох своїх славних бійців, в тому числі і начдива Щорса, дивізія виконала наказ Батьківщини, відстояла важливий у стратегічному відношенні Коростенський плацдарм.

Микола Олександрович Щорс був не тільки здібним командиром, але й безстрашним бійцем. В боях під Злинкою і Клинцями в 1918 р., на Чернігівському

* Три крапки поставив автор листа.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 521.

¹ ЦДАРА, ф.103, оп. 1, спр. 89, арк. 64.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 173, арк. 175, 49.

мосту, під Броварами і Житомиром — скрізь він з'являвся в найнебезпечніших місцях, запалюючи бійців прикладом особистої хоробрості й мужності.

Значну увагу приділяв Щорс політичному вихованню бійців і командирів. Він брав активну участь в роботі політичних органів дивізії. До кінця свого життя, що обірвалося 30 серпня 1919 р., М. О. Щорс був стійким і самовідданим бійцем партії.

Відомий партійний радянський і військовий діяч А. С. Бубнов у некролозі, присвяченому пам'яті М. О. Щорса, писав:

«Він був видатним організатором. Очоливши один з перших партизанських полків, товариш Щорс зміг зробити з нього могутню бойову одиницю... Талановитий воєначальник, сміливий солдат, стійкий революціонер, він, безперечно, міг бути видатним військовим працівником регулярної армії. В його особі був вирааний з наших лав один з видатних діячів «нейтральної зони»... Пролетарська революція в особі Щорса втратила самовідданого бійця»³.

Бойові подвиги 44-ї дивізії, очолюваної М. О. Щорсом, були високо оцінені державними діячами молодого республіки Рад і керівниками Червоної Армії. Наркомвоен України М. І. Подвойський в доповідній записці В. І. Леніну, Реввійськраді республіки і Радянському урядові України про передислокацію 1-ої Української радянської дивізії на Південний фронт писав: «Об'їхавши фронт армії, оцінивши всебічно становище, вивчивши діючі частини, проаналізувавши технічне і стратегічне становище на фронті, я рішуче, з загального рішення командирів, пропоную тепер же зняти єдину бойову на цьому фронті дивізію Щорса, до складу якої входять найкращі в бойовому відношенні і найбільш злагожені полки, і передати на Південний фронт»⁴. В дивізії пройшли велику школу відомі пізніше воєначальники, політичні працівники.

Велика справа Леніна, в ім'я якої віддав своє життя М. О. Щорс, перемогла. Радянський народ з великою вдячністю згадає тих, хто боровся в ім'я її всесвітньо-історичного торжества.

А. І. ЛЕВЕНКО

ПІОНЕРСЬКОМУ ТАБОРУ «АРТЕК» — 40 РОКІВ

В 1925 р. виник Всесоюзний піонерський табір Артек. Гарячим ентузіастом його створення був заступник Наркома охорони здоров'я РРФСР, стійкий більшовик-ленінець, лікар Зіновій Петрович Соловйов. Це йому партія доручила організувати в Артеку перший у країні табір-санаторій для юних піонерів Радянського Союзу.

Радянський уряд виділив необхідні кошти, і розгорнулося будівництво фундаментальних будівель. Скоро було споруджено блакитний корпус у Верхньому таборі, дачі — в Нижньому таборі, обладнано дитячу технічну станцію, ажурну альтанку понад морем, розбито майданчик для піонерських вогнищ, збудовано пристань. У 1936 р. рішенням уряду Артеку було передано санаторій Суук-Су з усім обладнанням і 33 будівлями. Трохи пізніше до Артека відійшов також санаторій «Колгоспна молодь». Площа піонерського табору збільшилася на 60 га, 23 з яких займав чудесний парк. Загальна територія розширилась до 246 га¹.

Розширення Артеку було яскравим свідченням безустанного піклування партії і уряду про дітей. Слава про цей піонерський табір рознеслась по всьому світу. Німецька революціонерка Клара Цеткін після відвідання Артеку писала: «Хочете ви побачити вільних, щасливих дітей? Відвідайте літній табір, влаштований в Артеку поблизу Суук-Су, на південному березі Криму. Я там була тричі і якби не треба було виїздити, я відвідала б його не знаю скільки разів... Вільні, щасливі червоні піонери з табору Червоного Хреста в Артеку — це багатство Радянського Союзу, всього людства. Цей табір — розсадник фізичної і моральної сили, пункт величезного культурного значення»².

Артек справив глибоке враження на французького письменника-революціонера Анрі Барбюса: «Артек — справжній рай, — писав він, — однак рай земний, реальний, де життя дітей трудящих минає в оздоровленні своїх фізичних сил, набутті знань і в спорті...»³

Не раз висловлював своє захоплення Артеком О. М. Горький і багато інших

³ «Известия Совета Рабоче-Крестьянской обороны Украины», № 7, 12 вересня 1919 р.

⁴ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 1, спр. 27, арк. 4.

¹ Очерки по истории Крыма, ч. III, 1964, Симферополь, стор. 212.

² Газ. «Красный Крым», 22 листопада 1925 р.

³ Газ. «Правда Украины», 16 червня 1955 р.

видатних письменників, державних діячів, активних борців за мир. На відпочинок приїздили відмінники навчання, піонери, які затримували шпигунів і диверсантів, допомагали створювати колгоспи, молоді талановиті техніки, конструктори, музиканти, композитори, поети, скульптори, артисти. Артек став справжньою школою інтернаціонального виховання. В передвоєнні роки тут відпочивали десятки тисяч дітей 76 національностей. Наприкінці березня 1937 р. спеціальний пароплав привіз на кримську землю посланців охопленої війною Іспанії. В Артеку відпочивали діти австрійських шуцбундівців.

Так з маленького наметного містечка Артек перетворювався на велику інтернаціональну піонерську республіку. З 1925 по 1940 р., тобто за 15 років існування в ньому відпочило близько 42 тис. піонерів і школярів, і серед них майбутні герої Великої Вітчизняної війни Тимур Фрунзе, Іван Туркенич, Гуля Корольова, Володя Дубінін, Рубен Ібаррурі, Вітя Коробков. Нині на території табору «Лазурний» встановлено сіру діоритову плиту. Зверху висічено напис: «Вони були артеківцями». А нижче — імена юних героїв Великої Вітчизняної війни.

Рік за роком ставав прекраснішим Артек. У чудовому парку серед дерев виростали нові дачі, лікувальні корпуси, технічні станції, ідальні. Лише за 1937—1940 рр. на розширення Артеку держава виділила 13 млн. крб. Бюджет його в 1935 р. становив близько 2 млн. крб., а в 1939 р. досяг понад 9 млн. крб.⁴

Та на 17 році життя затихли в Артеку піонерські сурми, замовкли пісні, потухли вогнища. Німецько-фашистські окупанти спустошили табір, спалили палац Суук-Су, розібрали на бліндажі шість дерев'яних будинків у Нижньому таборі, знищили зібрані багатьма поколіннями артеківців експонати музею, зруйнували пристань, повирубували дерева у парку, Медичну апаратуру, кінообладнання, телефонну станцію вивезли в Німеччину. Електромережа, каналізаційна й водонапірна магістраль були зруйновані. Фашисти розстріляли улюбленця дітей, головного лікаря Артеку Миколу Федоровича Гнеденка разом з усією його сім'єю⁵.

У квітні 1944 р. воїни Червоної Армії повернули дітям їхній казковий табір. Військова Рада 4-го Українського фронту подала величезну допомогу у відновленні дитячої здравниці. За короткий час були відбудовані корпуси, і вже 6 серпня 1944 р. Артек прийняв першу групу — 500 піонерів з міст і сіл Криму. Скоро сюди приїхали юні лєнінградці, москвичі, українці, білоруси, уральці та ін.

Відновлений табір знову наповнили веселі голоси, радісні посмішки. Уже в 1945 р. в Артеку відпочило понад 5 тис. дітей⁶. З усіх куточків неосяжної Радянської країни приїздили діти партизанів, воїнів Радянської Армії, трудівників колгоспів. Було чимало юних героїв Великої Вітчизняної війни, як, наприклад, відважна розвідниця-учениця Волгоградського спеціального жіночого ремісничого училища енергетиків Люся Родіна, нагороджена медалями «За бойові заслуги» й «За оборону Сталінграда».

Лєнінградські піонери, які відпочивали тут у 1945 р., писали: «Ніколи не забудемо Чорне море. Ми, лєнінградські піонери, після відпочинку в Артеку вправляємо звання артеківця відмінним навчанням, зразковою суспільно-корисною працею. Все наше вміння, всі наші прагнення ми віддамо Батьківщині й рідному Лєнінграду, допоможемо відбудувати його»⁷.

В 1945 р. у зв'язку з 20-літтям і за видатні заслуги у справі виховання й оздоровлення піонерів і школярів Артек було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

З 1957 р. Всесоюзний піонерський табір Артек став міжнародним. Тут щороку бувають піонери Чехословаччини і Польщі, Болгарії і НДР, Румунії й Угорщини. І не тільки з країн Народної демократії відпочивають в Артеку діти: юні фінни й норвежці, французи й бельгійці, італійці й шведи, алжирці й афганці приїзять у цей благодатний край. Тільки протягом 1964 р. тут відпочили діти з 35 країн.

Артек працює цілий рік. А щоб діти не відставали у навчанні, в кожному таборі створені школи. Як правило, під час навчального року діти приїзять на початку чверті і одночасно з відпочинком і лікуванням набувають знання в артеківських школах. Артек — найбільша дитяча здравниця світу. Вісім чудових таборів з романтичними назвами: «Кипарисний», «Лазурний», «Морський», «Гірний» і т. д. щороку гостинно розкривають двері 20 тис. дітей з усіх кінців нашої неосяжної країни і з-за рубежа.

К. М. ШАМКО

⁴ Очерки по истории Крыма, ч. III, стор. 213.

⁵ Советский Крым. Сборник, Симферополь, 1945, стор. 94.

⁶ Там же.

⁷ В. Свистов. Есть местечко в Крыму, Симферополь, 1961, стор. 27.

По сторінках журналів і наукових збірників

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ НА СТОРІНКАХ «НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО БЮЛЕТЕНЯ АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ УРСР»

Велику допомогу в бібліотечній роботі, зокрема в пропаганді історичних та краєзнавчих матеріалів, надає «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління Української РСР», який виходить з 1947 р. Перші 27 номерів «Бюлетеня» мали обмежене користування і були розраховані лише на працівників архівних установ. З 1957 р. коло його використання ширшає. Статті, відомості, документи і матеріали, що друкувалися на його сторінках, набули певний науковий інтерес не лише для працівників архівів, а і для дослідників-істориків, літературознавців, вчителів та бібліотечних працівників. Поряд з висвітленням різних питань, що стосуються архівної справи, публікуванням нових документів з історії Української РСР на сторінках «Бюлетеня» вміщуються також бібліографічні праці, інформації та рецензії на нові бібліографічні видання, огляди літератури, що свідчить про велику увагу редколегії до бібліографії і пропаганди книги.

За період 1957—1964 рр. в «Бюлетені» опубліковано ряд бібліографічних праць, систематично в кінці кожного року друкуються покажчики вміщених у ньому статей і матеріалів.

Для істориків цінним є покажчик, що розкриває зміст 57 номерів журналу «Літопис революції»¹ за 1922—1933 рр. Цей журнал уже став бібліографічною рідкістю. На його сторінках опубліковано чимало статей з історії Комуністичної партії України, історії українського народу, його боротьби під керівництвом Комуністичної партії за своє визволення і встановлення Радянської влади; спогади видатних діячів Комуністичної партії: В. Затонського, Е. Квірінга, В. Чубаря, І. Якіра, чії імена реабілітовані лише після викриття культу особи.

В 1925—1933 рр. на Україні видавалися журнали: «Архівна справа», «Радянський архів», «Архів Радянської України». Всі вони були одним виданням, яке виходило під різними назвами. Так, журнал «Архівна справа» видавався Центральним архівним управлінням Української РСР протягом 1925—1931 рр.; у 1931 р. цей журнал почав виходити під назвою «Радянський архів». З 1932 р. на його базі і «Бюлетеня центральної архівної управи УРСР» був створений журнал «Архів Радянської України». Вміщені в цих періодичних виданнях публікації, описані в «Бюлетені»², і досі не втратили свого значення.

Бібліографуванню історико-архівної літератури та літератури з архівознавства присвячені покажчики, складені В. Скориною³, Л. Хмілем⁴, С. Кукреш⁵.

Чималий інтерес для дослідників і спеціалістів мають статті, опубліковані в наукових працях, збірниках, наукових записках вищих учбових закладів та науко-

¹ Сарана Ф. К. Покажчик до журналу «Літопис революції», «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВД УССР», 1957, № 3, стор. 99—128; № 4, стор. 111—146.

² Г. Сєргієнко]. Покажчик до журналу «Архівна справа», «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (далі — НІБ), 1958, № 1, стор. 111—130; Сєргієнко Г. Покажчик до журналу «Радянський архів», НІБ, 1958, № 2, стор. 121—129; Сєргієнко Г. Покажчик до журналу «Архів Радянської України», НІБ, 1958, № 3, стор. 148—155.

³ Скорино В. Труды Московского государственного историко-архивного института, НІБ, 1959, № 2, стор. 95—104.

⁴ Хміль Л. Покажчик видань архівних установ УРСР за 1946—1959 рр., НІБ, 1960, № 3, стор. 91—100.

⁵ Кукреш С. Література з архівознавства, НІБ, 1961, № 1, стор. 83—87; № 2, стор. 76—80; № 3, стор. 89—93; № 4, стор. 65—82; № 5, стор. 60—70; № 6, стор. 93—107; 1962, № 1, стор. 78—86; № 2, стор. 92—95; № 3, стор. 94—99.

вих установ, які здебільшого приховані від читача, оскільки в бібліотечних каталогах не завжди розкрито їхній зміст. В «Бюлетені» розкритий зміст наукових записок і праць історичних факультетів Дніпропетровського, Київського, Львівського, Одеського, Ужгородського, Харківського і Чернівецького університетів за 1939—1957 рр.⁶ Статті, описані в бібліографії, підібрані за такими розділами: історія КПРС, історія СРСР, історія Української РСР, нова і новітня історія, загальна історія, археологія, філософія і психологія.

В бібліографічному покажчику, що розкриває назви статей, надрукованих у наукових записках і працях кафедр історії педагогічних інститутів Української РСР за 1939—1958 рр.⁷, виділені матеріали, що стосуються історії КПРС, філософії, історії СРСР, історії Української РСР, нової історії, історії середніх віків, археології та історії стародавнього світу (назви розділів подані за порядком їх розміщення у покажчику).

Крім наукових праць університетів і педагогічних інститутів, у «Бюлетені» розкрито зміст «Вісника Академії наук Української РСР» за 1928—1959 рр.⁸, наукових записок і тематичних збірників інститутів суспільних наук Академії наук Української РСР за 1943—1960 рр.⁹

Велика й корисна робота проведена по бібліографуванню статей з історії Української РСР, опублікованих у загальносоюзних журналах протягом 1921—1958 рр. Бібліограф проглянув журнали: «Большевик» (тепер «Коммунист»), «Пролетарская революция», «Красный архив», «Каторга и ссылка», «Историк — марксист», «История пролетариата», «Борьба классов», «Исторический журнал», «Исторические записки», «Вопросы истории», «Исторический архив», «История СССР» і вибрані статті, що стосуються розвитку гуманітарних наук на Україні¹⁰.

До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції науковці республіки готують на громадських засадах 26-томне видання «Історії міст і сіл Української РСР». Авторам статей стане в нагоді змістовний огляд літератури з цього питання¹¹, а також бібліографічний покажчик, складений Ф. П. Максименком¹², в якому вміщено такі розділи: 1) збірні праці, що стосуються СРСР, Росії, України, Австрії та Польщі в цілому або їх великих частин; 2) відомості про місцевості доби феодалізму X—XIX ст.; 3) матеріали про поселення окремих областей, губерній, воєводств, повітів, районів XIX—XX ст. (за алфавітом областей: Вінницька—Чернігівська області). Значну допомогу дослідникам надасть покажчик книг з історії Української РСР (література за 1945—1960 рр.)¹³. Покажчик ще не завершений, у «Бюлетені» опублікована література з історії Української РСР доби феодалізму і капіталізму — до 1917 р.

Бібліографічні праці «Бюлетеня» мають недоліки в змісті покажчиків і бібліографічному описі вміщених в них матеріалів. Так, покажчик статей і матеріалів, опублікованих у «Віснику Академії наук Української РСР», не претендує на вичерпність. Автор не згадає ряду статей. Враховуючи це, а також і ті обставини, що покажчик складений після рішень XX з'їзду КПРС, не слід було до нього включати статті, в яких переоцінювалась роль праць Й. В. Сталіна для розвитку науки, а сказати про це в передмові. До речі, в описі статті Палладіна¹⁴ допущена помилка: Палладін А. В. Завдання Академії наук Української РСР в світлі рішень XXI (треба XIX) з'їзду КПРС і праці Й. В. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» («Вісник Академії наук Української РСР», 1953, № 4, стор. 3—22).

В окремих бібліографіях пропущені цінні статті. Так, у покажчику до наукових записок і тематичних збірників інститутів суспільних наук Академії наук Української РСР немає статті М. В. Птухи «З історії розвитку статистичної науки на

⁶ Кудлай П. Наукові записки і праці історичних факультетів державних університетів Української РСР, НІБ, 1958, № 4, стор. 109—163.

⁷ Кудлай П. Наукові записки і праці кафедр історії державних педагогічних інститутів Української РСР, НІБ, 1959, № 1, стор. 127—172.

⁸ Кудлай П. Вісник Академії наук Української РСР, НІБ, 1960, № 1, стор. 78—87; № 2, стор. 91—102.

⁹ Скорина В. Наукові записки і тематичні збірники інститутів суспільних наук Академії наук УРСР, НІБ, 1960, № 4, стор. 69—82; № 5, стор. 89—96; № 6, стор. 81—88.

¹⁰ Кудлай П. Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах, НІБ, 1959, № 3, стор. 78—125; № 4, стор. 82—112.

¹¹ «Література з історії міст і сіл Української РСР», НІБ, 1963, № 3, стор. 3—8.

¹² Максименко Ф. П. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР, НІБ, 1963, № 4, стор. 79—86; № 5, стор. 79—84; № 6, стор. 76—85; 1964, № 1, стор. 88—98; № 2, стор. 92—99; № 3, стор. 89—101; № 4, стор. 64—71; № 5, стор. 93—105.

¹³ Кудлай П. Книги з історії Української РСР, НІБ, 1962, № 4, стор. 82—88; № 5, стор. 81—85; № 6, стор. 65—71; 1963, № 1, стор. 88—92; № 2, стор. 81—86; № 3, стор. 85—87.

¹⁴ НІБ, 1960, № 2, стор. 93.

Україні. Д. П. Журавський», опублікованої в I томі «Наукових записок Інституту економіки Академії наук Української РСР». Не розкритий зміст збірника «Нариси з історії економічної думки на Україні» (К., 1956, 388 с.), складеного Інститутом економіки.

В покажчику до наукових записок і праць кафедр історії державних педагогічних інститутів Української РСР відсутні такі статті: Ю. І. Палкін. Іван Франко про економічне становище трудящих мас Галичини у кінці XIX — на початку XX ст. («Наукові записки Дрогобицького педагогічного інституту», вип. 2, 1957, стор. 20—37); Ів. Романченко. До питання «Франко і російська революційно-демократична література» («Наукові записки Львівського педагогічного інституту», т. I, вип. 1, 1946, стор. 41—68); П. Є. Рубінчик і І. Л. Доценко. До питання про економічні погляди І. Франка («Наукові записки Житомирського педагогічного інституту», т. 4, серія іст.-філол., 1956, стор. 32—42).

Недостатньо представлена література з історії України в бібліографії «Книги з історії Української РСР» (1945—1960), а саме: збірники статей про українських революційних демократів, праці: И. У. Будовниц. Общественно-политическая мысль древней Руси (XI—XIV вв.), М., 1960, 488 с.; Т. І. Дерев'янкин. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Текстильне виробництво, К., 1960, 126 с.; «Нариси з історії економічної думки на Україні», К., 1956, 388 с.; а також автореферати дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата наук — В. А. Демичева, С. М. Злупка, П. П. Кота.

В деяких бібліографічних працях викликає сумнів послідовність розміщення розділів (покажчики до наукових записок університетів і педагогічних інститутів Української РСР), краще б їх подати в історико-хронологічному порядку.

Не витриманий єдиний бібліографічний опис книг і журнальних статей. Перед назвами не слід ставити тире. У покажчику «Книги з історії Української РСР» відсутня пагінація, а серія зазначена перед вихідними даними, що не відповідає єдиним правилам опису творів друку. Щоб опис був єдиний, треба, щоб бібліографи, складаючи покажчики, виходили з єдиних правил опису літератури для бібліографічних покажчиків.

Редакція «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління Української РСР» робить корисну і потрібну справу. Зважаючи на важливість і актуальність вміщених до «Бюлетеня» матеріалів, не можна погодитися з тим, що вони не обліковуються в органах державної реєстрації творів друку. Бажано було б, щоб Книжкова Палата Української РСР з нового року розпочала розписування і реєстрування вміщених у «Бюлетені» матеріалів на сторінках Літопису журнальних статей Української РСР.

С. В. СОРОКОВСЬКА

Б. І. СПІВАК. НАРИСИ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ЗАКАРПАТТЯ В 1930—1945 рр., вид-во Львівського університету, 1963, 379 с.

Питання революційної боротьби трудящих Закарпаття за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною привертало увагу радянських дослідників. Але узагальнюючої праці, в якій би розкривався процес революційно-визвольного руху на Закарпатті у 1930—1945 рр., ще не було. Саме це завдання значною мірою виконано в монографії Б. І. Співака.

В основу монографії покладено історію закарпатських трудящих мас і показано, що керівною і спрямовуючою силою революційної боротьби трудящих Закарпаття проти іноземної окупації та фашистського поневолення, за визволення і возз'єднання з Радянською Україною була Комуністична партія. Комуністи боролися за виховання мас у дусі класової ненависті до експлуаторських класів, виховували гарячу любов до Радянського Союзу, викривали зрадницьку діяльність українських, «русофільських», чеських, угорських, єврейських буржуазних націоналістів.

Автору вдалося на конкретних фактах показати, як у наполегливій боротьбі за своє визволення трудящі Закарпаття підтримували прогресивні кола Чехословаччини й Угорщини. Чехи, словаки, угорці, румуни та інші народи не тільки гаряче вітали революційно-визвольну боротьбу на Закарпатті, але й активно підтримували її: організовували масові страйки солідарності, надсилали голодуючому населенню матеріальну допомогу.

У першому розділі «Боротьба трудящих Закарпаття за революційний вихід з економічної кризи (1930 р.—березень 1933 р.)» автор на основі значного фактичного матеріалу, частина якого вперше вводиться в обіг, характеризує жахливе становище, в якому опинилися трудящі Закарпаття. Безробіття, голод і хвороби були їх постійними супутниками. Але примирення з цим не було. Для підтвердження такого висновку Б. І. Співак наводить переконливі дані. Тільки в 1932 р. відбулося 45 економічних та політичних страйків, у яких взяло участь майже 4 тис. робітників і сезонників (стор. 115—116). Лише протягом 1938 р. за участь у революційному русі на лаві підсудних побувало 313 закарпатців,

засуджених до 698 місяців ув'язнення та до значного грошового штрафу.

Б. І. Співак відзначає, що революційна боротьба трудящих була цілеспрямованою, могутньою силою, насамперед, завдяки позиції Компартії Чехословаччини, яка здійснювала правильну ленінську національну політику, твердо і послідовно відстоюючи право трудящих Закарпаття на самовизначення аж до відокремлення і возз'єднання з УРСР. Аналізуючи документи, автор показує, що Закарпатському крайкому КПЧ доводилося виробляти тактичну лінію в умовах складного переплетіння соціальних і національних відносин, в непримиренній боротьбі з численними буржуазно-націоналістичними партіями й групами. Трудящі Закарпаття під керівництвом Крайової комуністичної організації — бойового загону КПЧ — вивалили у буржуазного уряду ряд матеріальних поступок, багато зробили, щоб перешкодити спробам реакції розгромити Компартію Чехословаччини.

Характеристику особливостей депресії, що настала в Чехословаччині після економічної кризи, її впливу на становище трудящих Закарпаття дає автор у другому розділі «Революційний рух на Закарпатті в період боротьби народів Чехословаччини проти фашизму, на захист демократії і республіки (1933—1938 рр.)». Автор переконливо доводить, що становище трудящих мас Закарпаття в цей час не покращало. Нещадна експлуатація і збільшення податків привели до дальшого розорення селянства, хронічного безробіття серед промислових та сільськогосподарських робітників. У ряді районів протягом 1934—1938 рр. панував масовий голод, який привів до небувалого росту смертності, особливо серед дітей.

В цей період різко погіршилося зовнішньо-політичне становище Чехословаччини. Встановлення фашистської диктатури в Німеччині та безпосередня небезпека, що нависла над Чехословацькою республікою, викликали поляризацію серед правлячих класів. Найбільш праві кола в буржуазних партіях готували створення профашистської коаліції. Уряд Чехословаччини на чолі Бенешем при активній підтримці лідерів соціал-демократії замість того, щоб звернутися за допомогою до народних мас, вів наступ на робітничий клас і Комуністичну партію — єдину силу, яка могла очолити широкий народний антифашистський фронт. Досить сказати, що лише 1

Закарпатті в травні—червні 1934 р. було засуджено 290 учасників революційного руху (стор. 141).

Автор приходиться до правильних висновків, що особливо небезпечний характер мав фашистський рух у національних окраїнах Чехословаччини, в тому числі на Закарпатті, де серед буржуазних націоналістів проходить даліше «розшарування». «Українофіли» — волошинці роблять ставку на гітлерівську Німеччину, «русифіли», бродіївці і пенциківці орієнтуються на Угорщину і Польщу. Всі ці контрреволюційні покидьки прагнули встановити в Чехословаччині фашистську диктатуру і придушити революційний рух, штовхаючи уряд на шлях дальших репресій проти Комуністичної партії.

Використовуючи нові цікаві матеріали, Б. І. Співак показує, як Компартия Чехословаччини, виконуючи історичні рішення VII Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, у вогні класових боїв вела наполегливу роботу по створенню антифашистського фронту. Вона протиставила вимогам націоналістичної фашистської агентури лозунг єдності всіх демократичних сил багатонаціональної Чехословаччини для захисту республіки та державного суверенітету від зазіхань фашистів. Та запобігти катастрофі не вдалося. Чеська буржуазія проводила капітулянтську політику, наслідком якої була мюнхенська зрада.

Закарпаття знову стало розмінною монетою в руках імпералістів. Напочатку відрізали на користь хоргістської Угорщини південну частину краю, а в північній частині був створений фашистський уряд Волошина. В березні 1939 р. все Закарпаття було окуповано фашистською Угорщиною. Саме про це і йдеться в третьому розділі монографії Б. І. Співака «Боротьба трудящих Закарпаття проти фашистських окупантів. Воз'єднання Закарпатської України з Радянською Батьківщиною (жовтень 1938 — червень 1945 р.)».

Автор висвітлює складний і тяжкий період в історії боротьби трудящих Закарпаття проти іноземних поневолювачів. В книзі показано героїзм і самовідданість комуністів, які в умовах кривавого терору, в підпіллі і в партизанських загонах боролись проти фашистських загарбників та

їхніх агентів; розповідається про допомогу, яку надавав партійній організації Закарпаття Центральний Комітет КП України, про визвольну роль Радянської Армії, про виникнення і діяльність народних комітетів та про всенародний рух за воз'єднання з Радянською Україною.

Автор приходиться до висновку, що вирішальне значення для створення умов, які забезпечили воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, мало визволення краю Радянською Армією. Це дало можливість ліквідувати фашистський режим, паралізувати виступи контрреволюції, зокрема верховодів реакційних партій. Радянський Союз надав трудящим Закарпаття значну матеріальну допомогу. Логічним завершенням визвольної боротьби трудящих Закарпаття було підписання 29 червня 1945 р. договору між урядами Чехословаччини та Радянського Союзу про вихід Закарпаття із складу Чехословаччини і воз'єднання його з Радянською Україною. Цим самим завершився процес воз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Автор рецензованої праці з марксистсько-ленінських засад, на основі багатого фактичного матеріалу розкриває ряд важливих проблем історії Закарпаття. Та поряд з цим, на нашу думку, в монографії Б. І. Співака є ряд недоліків та упущень. Недостатньо висвітлено класове розшарування на селі. Слід було б ширше показати молодіжний рух, його боротьбу проти фашизму і війни, зв'язки комсомолу Закарпаття з комсомолом УРСР. Питання про воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (стор. 364—378) вимагає більш ґрунтовного дослідження. Нарешті, заперечення викликає оформлення наукового апарату. Навіть говорячи про другорядні факти, автор посилається на архіви, друковані праці та інші джерела. Таке переважання посиланнями утруднює сприймання матеріалу. Монографія значно виграла б, якби автор дав широкий історіографічний вступ та довідковий апарат.

Проте, незважаючи на згадані та інші недоліки та упущення, рецензована монографія є цінним дослідженням з історії Закарпаття.

В. В. ХАТНАС

Л. И. ЯКОВЛЕВ. ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ СОЛИДАРНОСТЬ ТРУДЯЩИХСЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН С НАРОДАМИ СОВЕТСКОЙ РОССИИ (1917—1922 гг.),
изд-во «Наука», М., 1964, 264 с.

Понад сто років тому назад великі проводирі і ідеологи робітничого класу — Карл Маркс і Фрідріх Енгельс кинули клич: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Це був не просто лозунг, красна фраза, а науково обґрунтована програма дій для мільйонів

пригноблених трудящих всього світу. В цьому заклик знайшли свій вияв багаторічний досвід класової боротьби робітничого класу різних країн і континентів, благородні прагнення кращих представників пролетаріату, на який історія поклала почесне завдання — знищити старий лад і створити нове суспільство, побудоване на принципах соціальної рівності і братерства.

Класова боротьба пролетаріату розвивається на національному ґрунті. — вчили Маркс і Енгельс. Робітники кожної країни

борються проти «своєї» буржуазії. Разом з тим спільність корінних інтересів робітників різних країн і їх загальна мета — повалення влади експлуататорів і побудова комунізму — диктують необхідність об'єднання зусиль трудящих всіх країн у боротьбі проти їх спільних ворогів.

Історія міжнародного робітничого руху дає багато прикладів інтернаціональної солідарності робітників різних країн. Однією з яскравих сторінок цієї історії є масовий рух робітничого класу всього світу за підтримку трудящих Радянської країни в їх боротьбі за збереження і зміцнення завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Розробці цієї проблеми і присвячена праця Л. І. Яковлева, яка вийшла недавно з друку.

Після XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу радянська історіографія збагатилася значною кількістю праць з історії міжнародного робітничого руху, в тому числі і з питань інтернаціональної солідарності трудящих зарубіжних країн з Радянською Росією.

Вихід праці Л. І. Яковлева, написаної на основі використання значної кількості архівних джерел, опублікованих документів і історичних праць, розширює наші знання про величезний розмах масового руху робітничого класу різних країн за підтримку трудящих Росії в період Жовтневої соціалістичної революції, а також у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Книга охоплює широке коло питань, але ми зупинимось на найважливіших з них.

Згадавши коротко про основні принципи пролетарського інтернаціоналізму, викладені в творах основоположників наукового комунізму — Маркса і Енгельса, автор висвітлює вклад Володимира Ілліча Леніна в дальшу розробку теорії соціалістичної революції і зокрема вчення про пролетарську солідарність в нових історичних умовах. Досвід робітничого руху в перші десятиріччя епохи імперіалізму, особливо в роки імперіалістичної війни 1914—1918 рр., зрадиство опортуністичних партій II Інтернаціоналу і розквіт націоналізму, висунули завдання зміцнення класової солідарності трудящих різних країн на одне з перших місць. Величезна робота, яку провів В. І. Ленін і керовані ним більшовики по пропаганді ідей пролетарського інтернаціоналізму в Росії і серед трудящих всього світу, непримиренна боротьба проти соціал-шовіністів і буржуазних націоналістів всіх мастей сприяли перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції і зміцненню її завоювань, в чому велику роль відіграла допомога трудящих капіталістичних країн.

Автор відзначає, що В. І. Ленін розширив і поглибив марксистське положення про те, що класова солідарність міжнародного пролетаріату полегшує перемогу його національних загонів, а тому трудящі всіх країн повинні глибоко зрозуміти необхід-

ність єдності і неподільності своїх класових інтересів, згуртуватися в єдиний табір борців проти експлуататорів (стор. 35).

Широке розповсюдження ідей і праць В. І. Леніна, теоретична і організаційна діяльність його послідовників у різних країнах, а також серед військовополонених в Росії, забезпечили підтримку міжнародним пролетаріатом Жовтневої соціалістичної революції і активну участь багатьох його представників в її підготовці і проведенні як у Петрограді, Москві, так і в інших містах. У книзі Л. І. Яковлева наведено яскраві факти про участь в соціалістичній революції багатьох тисяч австрійських, угорських, німецьких, чеських, словацьких, сербських, китайських робітників і селян, трудящих інших національностей, що потрапили в Росію як військовополонені або проживали раніше у нашій країні. Для нас особливо цінними є документи і матеріали про участь червоногвардійських загонів, які складались з чехів, румун, югославів, китайців у боях за Радянську владу в Києві, Одесі та інших містах України. Автор показує як видатні революціонери-інтернаціоналісти — Бела Кун, Тібор Самуелі, Георгій Михайлов (Добрев) та інші проводили роз'яснювальну роботу серед військовополонених в Росії, формували інтернаціональні загони, які зі зброєю в руках боролись за перемогу соціалістичної революції в нашій країні.

Одним з найбільш змістовних і насичених цікавим і в значній мірі новим фактичним матеріалом є розділ книги про бойову співдружність трудящих зарубіжних країн з народами Радянської Республіки в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції. На всіх етапах цієї великої епопеї боротьби трудящих Радянської Росії за збереження завоювань Жовтневої соціалістичної революції, своєї свободи і незалежності народи нашої країни одержували велику допомогу від трудящих різних країн Європи, Азії і Америки. Ця допомога мала найрізноманітніші форми. Однією з найдійовіших форм допомоги була організація інтернаціональних частин Червоної Армії.

На заклик Партії і Радянського уряду — «Соціалістична батьківщина в небезпеці!» відгукнулись десятки тисяч інтернаціоналістів — військовополонених та іноземних робітників, які проживали на Україні, в Сибіру, Туркестані та інших місцях. Автор книги наводить багато фактів і документів про сформування інтернаціональних частин Червоної гвардії і Червоної Армії та їх бойову діяльність на різних ділянках і фронтах громадянської війни. Особливо цікаві матеріали подає автор про участь цих частин у боротьбі з білогвардійцями на Східному і Південному фронтах у 1918—1919 рр. Він розповідає також про бойові дії інтернаціональних частин на Україні, наприклад, про участь 1-го Полтавського інтернаціонального стрілецького полку під командуванням угорського революціонера Фекете в ліквідації куркульських банд на

Полтавщині весною 1919 р., в придушенні антирадянського заколоту отамана Григор'єва (травень 1919 р.), в боях з петлюрівцями на Поділлі, з бандами Махно на Черкащині та ін. Проте, слід відзначити, що в праці Л. І. Яковлева недостатньо висвітлена діяльність інтернаціональних частин Червоної Армії в боротьбі з силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції на Україні в 1918—1920 рр. і зовсім відсутній матеріал про участь цих частин у боротьбі з білополяками та врангелівцями.

Значне місце автор приділив висвітленню партійно-політичної і агітаційно-пропагандистської роботи серед інтернаціоналістів, діяльності Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б).

Наведений у книзі значний фактичний матеріал дає підставу автору зробити висновок, що на всіх вирішальних дільницях і фронтах громадянської війни робітники і селяни Радянської Республіки постійно відчували підтримку і допомогу своїх братів із зарубіжних країн. Спільна збройна боротьба проти загальних ворогів ще більше зміцнила ряди трудящих всіх національностей, закріпила дружбу між ними (стор. 172).

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила новий етап у розвитку пролетарського інтернаціоналізму, тому що з цього моменту почався масовий рух трудящих капіталістичних країн на підтримку першої в світі робітничо-селянської держави, першої в світі справді пролетарської батьківщини.

На фактичних матеріалах автор показує як під впливом ідей Жовтня і ленінського Декрету про мир робітники Німеччини, Австро-Угорщини, Англії, Франції, Бельгії, Болгарії та інших країн на весь голос заговорили про події в Росії, активно виступаючи на зборах, мітингах, демонстраціях на підтримку російської революції, широко розгортаючи рух за мир, за закінчення братовбивчої війни.

Яскравою сторінкою в історії міжнародної солідарності є рух пролетаріату під лозунгом — «Руки геть від Радянської Росії!», висвітленню якого автор присвятив спеціальний розділ своєї книги. Він розповідає про те, як могутня хвиля виступів за солідарність з Радянською Росією прокотилася по Німеччині, Англії, Франції, Італії та інших країнах, як трудящі зарубіжних країн самовідано виступали проти відправлення інтервенціоністських військ для боротьби проти Країни Рад, зривали постачання зброєю і продовольством білогвардійських банд Колчака і Денікіна, барона Врангеля і білополяків, активно виступали за встановлення дипломатичних і економічних зв'язків з Радянською Росією.

Безумовною заслугою автора є публікація в книзі багатьох маловідомих фотодокументів.

Поряд з позитивними сторонами праці Л. І. Яковлева варто сказати і про її недоліки. Насамперед, викликає ряд заува-

жень джерельна база монографії. Автор у достатній мірі використав документи Центрального державного архіву Радянської Армії та матеріали інших центральних архівів Радянського Союзу, що дало йому змогу вперше в радянській історичній літературі висвітлити бойові дії на фронтах громадянської війни в нашій країні багатьох загонів і з'єднань інтернаціоналістів. Але значно гірше використано документи Центрального архіву Жовтневої соціалістичної революції, зокрема матеріали Центральної комісії допомоги голодуючим при ВЦВК (ф. 1064), представництв урядів РРФСР і УРСР при закордонних організаціях допомоги Росії (ф. 1058) та інші архівні фонди.

Автор, на жаль, також не використав ряд документів В. І. Леніна, опублікованих в «Ленинских сборниках» (XX, XXIII, XXXVI і т. д.), документів Комінтерну та виступи багатьох визначних діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху, які б дали змогу ширше висвітлити роль Комінтерну, братніх комуністичних і робітничих партій в організації руху солідарності міжнародного пролетаріату з трудящими Радянської Росії.

У вступі рецензованої книги говориться, що в архівах «ряду країн народної демократії вдалося виявити цінні матеріали, які безпосередньо належать до питань вибраної теми» (стор. 16). Але які саме архівні фонди використано, автор не вказує. Причому більшість посилань на іноземні архіви збігаються з раніше опублікованими матеріалами в збірниках документів «Из истории международного пролетарской солидарности». Значна частина матеріалів з посиланнями на іноземну пресу також була опублікована в згаданих збірниках. В той час автором не використано газети інтернаціоналістів, які видавалися в нашій країні, в тому числі навіть ті друковані видання, які були виявлені ним самим. Не можна погодитися з твердженням автора про те, що питанням історії пролетарської солідарності з народами Радянської країни до цього часу присвячувалися лише «науково-популярні праці та художні твори» (стор. 10). Інша справа, що автор не використав багатьох наукових праць з цих питань, що були опубліковані радянськими та зарубіжними дослідниками.

Певна вузькість джерельної бази дослідження призвела до того, що в книзі не показана боротьба зарубіжних трудящих за дипломатичне визнання Радянської Росії, за встановлення з нею торгових відносин, зусилля міжнародного пролетаріату, спрямовані на зрив нової антирадянської інтервенції, що назрівала у 1921 році, слабо висвітлені питання про продовольчу і виробничу допомогу трудящих зарубіжних країн радянському народові у боротьбі з голодом і господарчою розрухою.

Суттєвий недолік полягає і в тому, що в книзі не показано величезної мобілізуючої і організуючої ролі в справі міжнародної пролетарської солідарності керівного

В. І. Леніним Комуністичного Інтернаціоналу.

У книзі зустрічаються повторення, деякі фактичні неточності, протиріччя, як наприклад, про кількість робітників і селян зарубіжних країн, що боролися в рядах Червоної Армії в роки громадянської війни (стор. 118—172). Вимагає уточнення запропонована автором періодизація історії руху трудящих зарубіжних країн на підтримку

Радянської Республіки (стор. 93—94).

Незважаючи на ці недоліки, монографія Л. І. Яковлева є певним вкладом в розробку проблеми про класову єдність і солідарність міжнародного робітничого класу в боротьбі за його соціальне і національне визволення.

А. В. ЛИХОЛАТ

І. М. КУЛІНІЧ

О. А. МАКАРЕНКО

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИТЕТА ПО ДЕЛАМ ПОЛЬСКИХ ДЕТЕЙ В СССР, журн. «Исторический архив», 1962, № 4, стор. 57—77.

SZKOLNICTWO POLSKIE W ZSRR, 1943—1947. Dokumenty i materiały, Warszawa, 1961, 379 str.

ПОЛЬСЬКІ ШКОЛИ В СРСР, 1943—1947. Документи і матеріали, Варшава, 1961, 379 с.

В історії Великої Вітчизняної війни, 20-річчя з часу переможного закінчення якої урочисто відзначили трудящі Радянського Союзу і все прогресивне людство, було чимало яскравих сторінок пролетарського інтернаціоналізму. Так, у ході війни на території Країни Рад завдяки безкорисливій допомозі Радянського уряду були сформовані польські, чехословацькі, югославські і румунські військові частини, які пліч-о-пліч з героїчними воїнами Радянської Армії хоробро билися проти німецько-фашистських загарбників. Бойові дії цих частин досить докладно описані в працях істориків як нашої країни, так і, звичайно, Польщі, Чехословаччини, Югославії та Румунії.

В історії минулої війни привертає увагу ще одна благородна сторінка, яка, на жаль, досі не знайшла повного і гідного відображення в радянській і зарубіжній історіографії. Маємо на увазі роботу у Радянському Союзі польських дитячих закладів — шкіл, дитячих будинків і садків. Ці заклади, також створені за постановою Радянського уряду, існували з 1943 по 1946 рр. Організація їх була продиктована бажанням створити умови для нормального виховання й навчання дітей тих сотень тисяч польських громадян, які через ті чи інші причини опинилися в роки другої світової війни на території Країни Рад.

Минув деякий час, і в Польщі вийшов збірник документів Комітету в справах польських дітей в СРСР. Ініціатором цього видання була організована в 1958 р. комісія історії польських шкіл у СРСР. До складу комісії входять польські педагоги і науковці, колишні співробітники Комітету в справах польських дітей у СРСР Густав Бутлов, Генрик Вольпе, Жанна Корманова, Александр Левін, Болеслав Мілевич, Роман Польний, Броніслава і Станіслав Сکشешевські та Ірена Тарська. Упорядником збірника документів і матеріалів є

Роман Польний, а редактором і автором вступного слова — Станіслав Сکشешевський.

До збірника, обсяг якого перевищує 23 друковані аркуші, включено документи з архіву Комітету в справах польських дітей у СРСР, що тривалий час зберігався в Поточному архіві Міністерства освіти РРФСР, а згодом був переданий до Центрального державного архіву РРФСР, документи з архіву Спілки польських патріотів (СПП) у СРСР, що знаходиться в Архіві нових актів у Варшаві, а також матеріали з польських газет і журналів, які виходили в Радянському Союзі («Нове віднокрєнгі», «Вольна Польска», «Жолнеж Польські» і «Пломичек»).

З документів і матеріалів, вміщених у збірнику, читач довідується, що в момент свого найвищого розквіту в Радянському Союзі працювали 248 польських шкіл з 18 659 учнями, 54 польських дитячих будинки з 5736 вихованцями і 84 польських дитячих садки з 2613 малюками, що за три роки діяльності комітету було влаштовано в різні середні учбові заклади професійного навчання 1102 і на роботу — близько 700 польських юнаків і дівчат. Працівники комітету підготували, а Державне учбово-педагогічне видавництво Міністерства освіти Російської Федерації випустило польською мовою 16 шкільних підручників і 5 навчальних посібників, а також 8 інших видань загальним тиражем близько 100 тис. примірників. На утримання широкої мережі дитячих закладів і на потреби комітету було витрачено з центрального і місцевих бюджетів Радянської країни, за неповними даними, приблизно 123 млн. крб. (стор. 23—27).

Мабуть, найбільший інтерес для дослідника становить перша частина збірника, де зосереджено статуту польських шкіл, дитячих будинків, дитсадків та інтернатів при школах, інструкції по організації цих закладів, навчальні плани і програми з різних предметів, передусім, програма з історії Польщі для III—IV і VI—VII класів (стор. 113—127). Останній документ становить цікаву і, на наш погляд, вдалу спробу стисло висвітлити всю історію Польщі з давніх часів до другої світової війни включно, з марксистських позицій переглянувши ряд концепцій польської буржуазно-шляхетської історіографії.

Друга частина збірника містить багату-

ший і різноманітний фактичний матеріал, що висвітлює діяльність шкіл і дитячих будинків, позакласну роботу і роботу молодіжних гуртків Спілки польських патріотів, працю Комітету в справах польських дітей і культурно-освітню діяльність головного й обласних правлінь СПП, підвищення кваліфікації вчителів. Український читач з інтересом познайомиться з матеріалом про роботу конференції польських учителів в Одесі 1945 р. (стор. 241—243) і з планом занять семінару вчителів і активістів СПП у Херсоні, що відбувся тоді ж (стор. 247—248).

Збірник закінчується частиною, озаглавленою «Піклуючись про майбутнє народної освіти у вільній Польщі». Цікавою тут є передрукована з журналу «Нове відношення» за 1944 р. стаття Жанни Корманової «За нову школу» (стор. 358—367). В ній аналізується стан польської шкільної освіти за часів панування капіталістів та поміщиків і говориться про її перспективи у новій, вільній Польщі.

Хочеться відзначити, що в роботі комітету брали активну участь польські історики. Це стосується не тільки Жанни Корманової, автора ряду цінних праць з історії польського робітничого руху, а й Генрика Альтмана, нині директора Головної дирекції державних архівів ПНР, Броніслави Скшешевської, нині директора Архіву нових актів у Варшаві, та ін.

Високо оцінюючи документальний збірник, підготовлений і виданий нашими польськими друзями, ми дозволимо собі зробити два зауваження. По-перше, нам здається, що до збірника варто було б включити звіт про роботу Комітету в справах польських дітей у СРСР з червня 1943 р. по липень 1946 р. (див. Поточний архів Міністерства освіти РРФСР, ф. Комітету в справах польських дітей у СРСР, оп. 1, спр. 34). Майже всі положення цього звіту наводяться в передмові упорядника Р. Польного, але в цілому документ до збірника не ввійшов.

По-друге, для читача незрозуміло, чому в назві збірника його верхня хронологічна рамка визначена як 1947 р. Адже остання група польських дітей повернулася з СРСР на батьківщину в серпні 1946 р. Та й у збірнику немає жодного документа, датованого 1947 р.

Через рік після виходу в світ рецензованого збірника радянський журнал «Исторический архив» опублікував добірку документів, присвячених тій же темі. Ця добірка, підготовлена до друку І. І. Беловим та Є. В. Корневою, складається з п'яти документів. Більшість їх ще ніде не публікувалася.

З них найбільше політичне і наукове значення мають уривки з тільки що названого звіту Комітету в справах польських

дітей у СРСР. Шкода тільки, що упорядники не спромоглися опублікувати повністю звіт, обсяг якого становить приблизно чотири авторських аркуші.

На закінчення — кілька критичних зауважень з приводу цієї публікації. Безперечно, упорядники повинні були виправити окремі неточності. Так, у документі № 1 — стенограмі урочистого відкриття Комітету в справах польських дітей у СРСР — в промові голови комітету говориться: «Ми сподіваємось, що в контакті з Спілкою польських патріотів, з її **представником** Вандою Львівною Василевською...» (стор. 62). Як відомо, Василевська була **головою** спілки. (Це, очевидно, помилка стенографістки, яка переплутала російські слова «председатель» і «представитель»).

В тому ж документі В. Л. Василевська говорить: «Я була на невеликій **конференції** у тов. Іваненка» (Тодішнього голови комітету.— П. К.) (стор. 59). Як видно з тексту цього та інших документів, мова йде не про конференцію, а про засідання. При цьому варто мати на увазі, що в польській мові слово «конференція» означає не тільки конференцію в нашому розумінні слова, а й засідання. Можливо, що письменниця, яка в ті роки ще не досконала володіла російською мовою, і вжила слово «конференція», але обов'язок упорядників полягав у тому, щоб зробити біля цього слова відповідну примітку.

У документі № 4, озаглавленому «Із звіту Комітету в справах польських дітей у СРСР про роботу за червень 1943 — липень 1946 рр.», в тому місці, де перелічуються видані комітетом шкільні підручники, фігурує підручник з географії для **першого** класу (стор. 70). Насправді ж географія в першому класі ніколи не викладалась і не викладається.

Дуже недбало зроблено примітки до документів. У першій примітці сказано, що «в травні 1943 р. СПП **сформувала** польську добровольчу дивізію ім. Т. Костюшка...» (стор. 76), хоча відомо, що в травні формування тільки **почалося**. У п'ятій примітці фігурує така офіційна назва: «Польська **Демократична Республіка**» (стор. 76). Насправді ж народна Польща до 1952 р. називалась Польською Республікою, а відтоді — Польською **Народною Республікою**. Ст. Скшешевський є не автором рецензованого вище збірника, як твердиться в тій же примітці, а редактором.

Обидві публікації — як радянська, так і польська, — є значним кроком уперед у розробці теми про роботу польських дитячих закладів у СРСР в роки минулої війни. Проте в цілому тема ще чекає свого вичерпного і глибокого дослідження.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

STEFAN DORNBERG. *KURZE GESCHICHTE DER DDR*, Dietz-Verlag, Berlin, 1964, 558 s.

СТЕФАН ДОРНБЕРГ. *КОРОТКА ІСТОРІЯ НДР*, вид-во «Дітц», Берлін, 1964, 558 с.

Книга С. Дорнберга, директора Інституту сучасної історії, професора історії німецького і міжнародного робітничого руху, вийшла в дні святкування 15-річчя Німецької Демократичної Республіки. Автор вже знайомий радянському читачу, його перша велика робота «Народження нової Німеччини» була видана в перекладі на російську мову в 1962 р.

В рецензованій праці досліджується історія становлення і розвитку першої на німецькій землі робітничо-селянської держави, починаючи з поразки фашистської Німеччини і до наших днів. Як відзначає сам автор, «...історія Німецької Демократичної Республіки є історією найвеличнішої німецької революції, яка поклала початок нової епохи в житті німецького народу» (стор. 5). Книга С. Дорнберга, написана на основі марксистсько-ленінської методології і побудована на конкретному аналізі величезного фактичного матеріалу, безперечно, є видатним досягненням історичної науки братньої Німецької Демократичної Республіки.

В I розділі — «Антифашистсько-демократичні перетворення в Східній Німеччині. Створення Німецької Демократичної Республіки (1945—1949 рр.)» автор аналізує умови, які привели до встановлення нового суспільного ладу в Східній Німеччині. «Період антифашистсько-демократичних перетворень в 1945—1949 роках, — справедливо зазначає він, — є складовою частиною історії Німецької Демократичної Республіки» (стор. 12). Для успішного розв'язання завдань цього періоду вирішальне значення мало відновлення єдності в рядах німецького робітничого руху на основі марксизму-ленінізму і створення в квітні 1946 р. Соціалістичної єдиної партії Німеччини, яка виступила ініціатором всіх соціально-економічних перетворень.

С. Дорнберг переконливо доводить, що тільки ліквідація панування поміщиків і монополістичного капіталу, зміцнення союзу робітників і селян та повне оновлення всього життя країни забезпечили можливість успішної відбудови її економіки, подолання жадливих наслідків війни. Внаслідок цього вже в 1949 р. обсяг промислового виробництва наблизився до довоєнного рівня. З великою теплотою наводить автор приклади значної допомоги, яку подав трудящим Східної Німеччини в ці тяжкі роки радянський народ. «Вся діяльність радянських окупаційних властей виходила з принципів пролетарського інтернаціоналізму й була спрямована на допомогу німецькому народу в створенні нового де-

мократичного життя і здійснення його права на самовизначення в мирній і демократичній німецькій державі» (стор. 24).

Антифашистські, демократичні сили Східної Німеччини повністю підтримували ініціативу Радянського Союзу в справі возз'єднання Німеччини на мирних і демократичних основах. Однак ці зусилля зустріли рішучий опір з боку ремілітаризованої Західної Німеччини та імперіалістичних держав Заходу. У відповідь на імперіалістичну політику розколу Німеччини патріотичні сили німецького народу, виходячи з своєї відповідальності за майбутнє німецької нації, 7 жовтня 1949 р. проголосили Німецьку Демократичну Республіку. Так почався новий період в історії німецького народу і в історії Європи. Створення Німецької Демократичної Республіки, пише автор, було найвизначнішою подією в процесі переростання першого етапу народнодемократичної революції в другий (стор. 141—142).

Побудову основ соціалізму в НДР у період 1949—1955 рр. присвячено II розділ книги. Автор показує, яку велику роль у цьому відіграли дружба й співробітництво з радянським народом. Радянський уряд встановив з НДР такі ж відносини, як і з іншими суверенними країнами, відмовився від більшої частини репарацій, призначених йому за Потсдамською угодою, і передав власність трудящим майже 200 великих промислових підприємств, що перейшли до Радянського Союзу після поразки фашистської Німеччини (стор. 229—230). Важливе значення для виконання намічених планів і підвищення добробуту трудящих НДР мали поставки з СРСР.

Підкреслюючи визначні успіхи, досягнуті трудящими НДР в усіх галузях будівництва нового життя, автор не приховує також істотних труднощів на цьому шляху, обумовлених, перш за все, наслідками розколу країни і підривною діяльністю реваншистів з ФРН, яких підтримували західні імперіалістичні держави.

НДР, маючи високорозвинуту оброблюючу промисловість, була майже повністю позбавлена сировинної бази, яка в основному розміщувалася в Західній Німеччині. Це вимагало величезних зусиль для подолання диспропорцій в економіці і значних капіталовкладень для створення сировинної бази й нових галузей виробництва. Однак поставлені завдання було розв'язано вже в першій п'ятирічці, незважаючи на те, що становище особливо ускладнювала боротьба з підривною роботою ворогів молодій республіці. Західнонімецькі реваншисти й мілітаристи, спираючись на відкритий кордон республіки із Західним Берліном, вирішили зірвати соціалістичне будівництво в НДР, скинути робітничо-селянську владу. Про те, як вони готувалися до цього і про їх повний провал, докладно розповідається в розділі «Поразка контрреволюції в день «X».

Ніякі сили не могли зупинити перемож-

ного руху трудящих НДР по обраному ними шляху. На кожному кроці вони відчували братню підтримку інших країн соціалізму. Закономірно, що в III розділі «Збереження миру і перемага соціалістичних виробничих відносин (1956—1961 рр.)» автор особливу увагу приділяє показу того, як вплинули рішення історичного XX з'їзду КПРС на прискорення руху НДР по соціалістичному шляху.

В березні 1956 р. відбулася III конференція СЄПН, яка поставила завдання довести переваги соціалістичної економічної системи НДР над капіталістичною економікою Західної Німеччини і затвердила Директиви другого п'ятирічного плану. Найважливіше досягнення цього періоду — завершення навесні 1960 р. суцільної колективізації селянства НДР. В книзі підкреслюється, що «об'єднання всіх селян в сільськогосподарських виробничих кооперативах було після створення соціалістичного сектору в промисловості найважливішою подією в боротьбі за перемену соціалістичних виробничих відносин і усунення системи експлуатації людини людиною» (стор. 355).

С. Дорнберг показує, що СЄПН при повній підтримці інших політичних партій і організацій республіки, об'єднаних в Національному фронті демократичної Німеччини, докладали великих зусиль в справі розв'язання національного питання. Так, V з'їзд СЄПН (1958 р.) запропонував створити конфедерацію обох німецьких держав розглянув основні положення, на яких може бути заснований німецький мирний договір. З'їзд також схвалив основні напрямки розвитку соціалістичного будівництва до 1965 року.

Реакційні сили ФРН, надії яких на ліквідацію народного ладу в НДР не справилися, посилили підривну діяльність проти економіки республіки: вони переманюють кваліфікованих спеціалістів, розгортають спекуляцію тощо. Як вказує автор, наслідок цього республіка, за неповними підрахунками, зазнала збитків на суму близько 30 млрд. марок (стор. 406). Щоб окласти край такому ненормальному становищу, уряд республіки 13 серпня 1961 р., а згодою з країнами — членами Варшав-

ського договору, встановив на кордоні із Західним Берліном режим звичайного державного кордону. Реваншисти зазнали ще однієї нищівної поразки.

В заключному розділі «Початок розгорнутого будівництва соціалізму (1961—1964 рр.)» центральними є дві найважливіші в житті НДР останніх років події — VI з'їзд СЄПН і укладення Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НДР.

VI з'їзд СЄПН, який відбувся в січні 1963 р., звітував про підсумки розвитку країни за останні роки. Головне досягнення цього періоду — повна і остаточна перемога соціалізму в демократичній Німеччині. Цілком обгрунтованим є твердження автора, що збереження в країні деякої кількості дрібних і середніх приватних підприємств «...нічого не міняє в перемозі соціалістичних виробничих відносин, оскільки ці підприємства вже тісно пов'язані з соціалістичним господарством» (стор. 462). Історичне значення з'їзду полягає в тому, що він прийняв Програму СЄПН — програму розгорнутого будівництва соціалізму в НДР.

Головною передумовою успішного розв'язання нових величних завдань є дальше зміцнення братерської дружби і співробітництва НДР з іншими країнами соціалістичної світової системи на принципах пролетарського інтернаціоналізму. Цьому сприятиме розвиток міжнародного соціалістичного поділу праці, координація народногосподарських планів, зближення економіки братніх країн шляхом раціональної спеціалізації і кооперування їх виробництва.

Цілком логічно, що книга завершується розкриттям історичного значення Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НДР, який закріплює дружні, братерські відносини наших народів і забезпечує дальший розвиток всебічного співробітництва між ними. Він гарантує недоторканність кордонів НДР, мирну працю трудящих республіки, створює можливість для здійснення всіх накреслених, що стоять перед ними.

Ю. П. МОРОХОВСЬКИЙ

А ВОЛЮ НАРОДНУ. (Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською країною), 1921—1939. Документи і матеріали, Книжково-журнальне вид-во, Львів, 1964, 292 с.

Порівняно з іншими областями України історія Ровенщини досліджена недостатньо. Ще немає фундаментальних монографій, наукових розвідок, окремих наукових бірників, щорічників, де б висвітлювалася історія як Ровенщини, так і Волині загалом. Газетні статті, популярні збірки з ок-

ремних періодів історії Ровенщини, звичайно, не дають повного уявлення про цікаву й багату історію області.

Тому вихід у світ рецензованого збірника документів, підготовленого ідеологічним відділом Ровенського обласного комітету КП України і Ровенським обласним державним архівом, заслуговує схвалення. Участь в упорядкуванні і редактуванні збірника брали: О. Т. Бугайов (головний редактор), М. О. Гарматюк, К. К. Ексузян, В. М. Козак, П. У. Мельничук, В. П. Миронов, В. В. Павлюк.

Збірник відкривається невеликим істо-

ричним нарисом про Волинь і Ровенщину, а далі подається список окремих скорочених назв, маловживаних слів. У збірнику вміщено 190 документів і архівних матеріалів, звернень і листівок, переважна більшість яких друкується вперше. Вони розкривають тяжке соціально-економічне, політичне і культурне становище на Волині за часів її окупації панською Польщею, розповідають про страйки робітників на цукрових і цегельних заводах, про голод у цьому краї, насадження польських осадників і розорення малоземельних селян, виступи їх проти поміщиків, заборону української мови на території Волинського воеводства, полонізацію українських шкіл, про масове звільнення з роботи робітників-українців, виникнення і діяльність комуністичних і молодіжних революційних організацій і осередків у різних повітах воеводства, вшанування революційних ювілеїв тощо. Цікаві документи про поширення революційної боротьби серед робітників і селян. Керівником, організатором і натхненником боротьби за соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною була Комуністична партія Західної України.

В кінці збірника подається 130 приміток-роз'яснень, інтерпретацій окремих термінів,

фактів і подій, а також географічний як кажчик, список перейменованих вулиць, перелік документів. Всі документи і матеріали подаються в хронологічному порядку.

Поряд із сказаним хочеться зробити деякі зауваження. Так, доречно було включити в збірник документи про тісні зв'язки трудящих Волині, Галичини, Буковини і Закарпаття у боротьбі проти спільного ворога — загарбників споконвічних українських земель. Такі матеріали є, і вони становлять великий науковий інтерес для вивчення історії Західної України. Варло було б подати менше статей з газет і журналів, а натомість — більше архівних матеріалів, зокрема, про революційний шлодіжний, особливо комсомольський рух в Волині, який досі глибоко не вивчений. Збірник подає замало документів про пілінічну частину області, зокрема Володимирецький і Дубровицький райони. Трапляються в ньому описки, русизми, неточні посилання.

Загалом же збірник є певним вкладом розвитку історичної науки в республіці послужить добрим посібником для викладачів вузів, технікумів, вчителів шкіл, пропагандистів, агітаторів.

Р. П. РОСТИКУ

А. К. БУЦИК. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ В РОСІЇ 30—50 РОКІВ ХІХ СТ. Посібник для вчителів, вид-во «Радянська школа», К., 1964, 260 с.

В історії суспільно-політичного життя нашої Батьківщини визначне місце займають 30—50-ті роки ХІХ ст. Саме в цей час посилюється антифеодальний суспільно-політичний рух, спрямований проти царизму і кріпосництва. Однією з особливостей визвольного руху цього періоду було розширення кола його учасників, вступ у боротьбу проти царизму нового покоління борців — революціонерів-демократів, виразників і захисників інтересів багатомільйонного селянства. Зрозуміло, що глибоке і всебічне дослідження суспільно-політичного руху в Росії 30—50 рр. ХІХ ст. становить одне з важливих завдань радянської історичної науки. Виконуючи його, історики вже провели в цьому напрямку значну роботу. Лише в останні роки в нашій країні вийшли з друку десятки праць, присвячених окремим питанням цієї важливої проблеми: праці М. М. Дружиніна, М. В. Нечкіної, П. І. Лященко, П. О. Хромова, І. А. Федосова, Є. М. Філатової, Я. Є. Ельсберга, В. Є. Іллерицького, Е. І. Пірумової, В. С. Нечаєвої, М. Полякова, П. А. Зайончковського, І. О. Гуржія, А. П. Смірнова, Ф. О. Ястребова та ряду інших дослідників.

Проте ще мало праць присвячено всебічному висвітленню російського економіч-

ного і політичного життя зазначеного вищеперіоду. Особливо гостра потреба відчувається в навчальних посібниках з цієї тематики. Тому поява рецензованої праці А. К. Буцика привернула увагу як фахівців — викладачів вузів, учителів, так і широкого кола радянських читачів. Розробляючи обрану тему, автор вивчив велику кількість спеціальної літератури, статистичних збірників, мемуарів, археографічних видань, нарисів, періодичної преси та інших джерел.

Праця А. К. Буцика має чітку структуру яка, на наш погляд, розкриває всі важливі питання теми. Коротко зупинившись на науково-політичному значенні обраної проблеми, стані її розробки, автор переходить до соціально-економічної характеристики Росії 30—50 рр. ХІХ ст., на яскравих фактах показує процес розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку в її надрах капіталістичних відносин.

Шукаючи виходу з кризи і намагаючись пристосувати свої господарства до потреб ринку, поміщики повсюдно збільшували площу посівів за рахунок масового скорочення надільних земель. Посилення експлуатації доповнювалося жорстоким покаранням і насильством поміщицької адміністрації. Все це викликало далі загіршення класових суперечностей, вело до зростання селянських заворушень. Аналізуючи ці дані, А. К. Буцик правильно визначає об'єктивні причини, що породили гостру ідейну боротьбу в Росії 30—50-х рр. ХІХ ст.

В наступному розділі книги висвітлюють

ся основні напрямки суспільно-політичної думки в Росії 30—50-х рр. XIX ст. Тут на основі численних фактів показується діяльність різних політичних і літературних організацій і груп, зокрема, таємного гуртка братів В. М. і П. М. Критських. У книзі проаналізовано роботу гуртків В. Соколовського, М. Лермонтова, М. Станкевича, М. Сунгурова.

Належну увагу автор приділяє викриттю так званої «теорії офіційної народності», аналізу поглядів і дій слов'янофілів та західників, роблячи цікаві узагальнення і висновки.

Більшість сторінок рецензованої праці А. К. Буцка присвячено життю, діяльності та світогляду визначних представників революційно-демократичного табору — В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. П. Огарьова, петрашевців та М. Г. Чернишевського. Позитивним у цих розділах є наявність свіжих, оригінальних думок, а також висвітлення діяльності російських революціонерів-демократів у тісному зв'язку з подіями, які відбувалися в той час на Україні. Значний інтерес у цьому плані становлять сторінки 137—141, де йдеться про ставлення О. Герцена до України, його зв'язок з учасниками визвольного руху, зокрема, з Харківсько-Київським таємним гуртком, виступи на захист української культури та її видатних творців, особливо Т. Г. Шевченка.

Чимало цікавих думок і фактів наводиться і в розділі про Кирило-Мефодіївське товариство. Зокрема, певну наукову цінність мають історіографічний огляд літератури про товариство, деякі уточнення щодо висвітлення програми і практичної діяльності цієї організації.

Значний інтерес викликають сторінки книги, присвячені висвітленню зв'язків Т. Г. Шевченка з петрашевцями та ставлення останніх до поета-революціонера і суспільно-політичного руху на Україні. Як правильно відзначає автор, петрашівці глибоко шанували український народ, вірили в його революційні сили (стор. 209). Вони з ширшою повагою ставились до великого українського поета.

Рецензована праця заслуговує в цілому позитивної оцінки, але не позбавлена вона і ряду недоліків. Одним з них є непропорціональне висвітлення окремих питань теми. Так, у книзі зовсім мало місця відведено життю й діяльності Т. Г. Шевченка. Замість всебічного розкриття величної постаті вірного сина українського народу автор обмежився висвітленням лише діяльності поета, зв'язаної з петрашевцями та Кирило-Мефодіївським товариством.

Децю однобічно й невизразно дано характеристику зростаючої російської, в тому числі й української, буржуазії, яка, звичайно, була заінтересована в знищенні кріпосництва, але діяла дуже обережно, нерішуче. Необхідно було підкреслити, що така позиція буржуазії зумовлювалась її

слабкістю, економічною та політичною залежністю від царизму. Тісно зв'язана з панівними класами, вона ніколи не була революційною. Боючись руху народних мас, виступу пролетаріату, буржуазія охоче йшла на зговір з царизмом та кріпосниками. Позиція буржуазії, безумовно, накладала свій відбиток і на ліберально-буржуазну течію суспільно-політичного руху 30—50 рр. XIX ст.

Слабо розкриті в книзі і причини ліберальних хитань О. І. Герцена. Автор лише вказує, що такі хитання були, але не пояснює, що їх зумовило. В рецензованій праці нічого не сказано про зв'язки О. Герцена з славним сином українського народу Андрієм Потебнею.

В огляді джерел і літератури про суспільно-політичний рух у Росії і на Україні зовсім обійдено праці З. В. Першиної, А. З. Барабося, Л. А. Коваленка та деяких інших авторів, однак внесено деякі праці, які не мають відношення до висвітлюваної теми.

У праці зустрічаються й інші недоліки. Зокрема на стор. 11 переплутані ініціали П. А. Зайончковського та назва його книги. На стор. 16 не чітко сформульована думка автора про експлуатацію поміщиками кріпосної праці. Тут потрібно говорити не про вдавання поміщиків до експлуатації кріпаків (вони робили це і раніше), а про посилення експлуатації. На цій же сторінці автор правильно вказує на повсюдне скорочення поміщиками площі селянського землекористування, на обезземелення селянства, але для підтвердження своєї думки наводить дані з південної України, де, як відомо, селяни порівняно краще були забезпечені землею. Як свідчать уставні грамоти та численні інші документи, в багатьох маєтках цього району селяни користувалися землею без особливих обмежень «за міру сил кожного». Звичайно, більш показовими в цьому відношенні є дані Лівобережної і Правобережної України, зокрема Подільської і Полтавської губерній, які слід було б використати для підтвердження правильного авторського положення.

На стор. 27 автор без будь-яких пояснень наводить дані про селянські виступи у Росії в 1801—1861 рр., які в кілька разів звужують справжній розмах класової боротьби. Автору слід було б зазначити, що ці дані є далеко неповними.

На стор. 242 час заснування таємної революційної організації «Земля і воля» чомусь віднесено на 1860 р., тоді як насправді вона виникла наприкінці 1861 р.

Та незважаючи на зазначені та деякі інші недоліки, в цілому книга А. К. Буцка заслуговує позитивної оцінки. Вона є цінним посібником для вивчення суспільно-політичного руху в Росії 30—50 рр. XIX ст.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 95-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

21 квітня ц. р. у конференц-залі Секції суспільних наук АН УРСР відбулася спільна наукова сесія Секції суспільних наук АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України, присвячена 95-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Відкриваючи сесію, директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко сказав, що з ім'ям В. І. Леніна пов'язаний поворот в історії не тільки нашої багатонаціональної Батьківщини, але й усього світу. З ім'ям В. І. Леніна пов'язане все найпередовіше, найчесніше, найсвітліше. Вчення В. І. Леніна — це дорогоцвітка до найпрекрасніших звершень, це ідейна зброя мільйонів.

Після вступного слова І. Д. Назаренка з доповіддю «Про п'яте академічне видання Повного зібрання Творів В. І. Леніна» виступив завідуючий Сектором Творів В. І. Леніна Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. Я. Зевін.

95-а річниця з дня народження великого вождя революції, — відзначив доповідач, — ознаменована великою подією в ідейному житті нашої партії, всього світового комуністичного руху — завершується видання Повного зібрання його Творів. 9 тис. документів і творів вийдуть у 55 томів нового видання, половина з яких досі не публікувалася в жодному з видань. Майже 1100 праць побачать світ уперше. Ряд творів, які раніше друкувалися частково, у Повному зібранні Творів публікуються повністю. Велика група праць і листів, надрукованих раніше тільки іноземними мовами за кордоном, вперше публікуються російською мовою. Фактично новими є ті твори, які хоч і публікувалися в нашій країні, але були надруковані у виданнях, що стали бібліографічною рідкістю. Надходження нових Ленінських праць з-за кордону не припиняється і тепер. Чимало документів одержано вже з Парижа, Амстердама, Поронію.

В. Я. Зевін розповів, як було знайдено цілий ряд Ленінських листів і праць, зокрема кілька досі невідомих глав (кінєць IV, V—IX і початок X) першого варіанту праці «Чергові завдання Радянської влади».

«Ленінська теоретична спадщина — основа наукової розробки історії України» — такою була доповідь члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія. Доповідач зазначив, що для праць В. І. Леніна характерний глибокий історизм. Навіть «сьогод-

нішня історія» розглядається в аспекті історизму. З цього випливає величезне значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення соціально-економічної історії України періоду феодалізму, капіталізму періоду робітничого руху другої половини XIX — початку XX ст., історії України періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, у відбодовчий період.

Для істориків, які вивчають визвольний рух на Україні, особливо важливе те, що В. І. Ленін дав періодизацію цього руху, охарактеризував кожний окремий його етап.

У працях, присвячених національному питанню і національному рухові, В. І. Ленін говорить, що революційний рух у нашій країні носив у той же час національно-визвольний характер. Це визначення великого вождя революції є методологічною вказівкою до розв'язання даної проблеми.

Закінчуючи свою доповідь, І. О. Гуржій сказав, що науковці України докладатимуть усіх зусиль, щоб прийти до 100-річчя з дня народження улюбленого вождя з новими великими досягненнями.

З доповіддю «В. І. Ленін і більшовицькі організації України» виступив професор О. Т. Юрченко. Він, насамперед, підкреслює, що саме під впливом В. І. Леніна і його «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» виникли і зміцнювалися на Україні перші більшовицькі організації. Створення Київського й Катеринославського Союзів В. І. Ленін назвав блискучим початком, який згодом завершився створенням партії нового типу.

Ленінські праці справили великий вплив на українських більшовиків і на всю боротьбу пролетаріату. Під впливом Ленінських ідей на Україні вирости й зміцніли нові революційні кадри, які організували партійну роботу, згуртували навколо партії робітничий клас. Вони з честю виконували основне завдання В. І. Леніна — пропагували в роки реакції неминучість нового революційного піднесення.

Вся історія більшовицьких організацій на Україні стала основою перемоги соціалістичної революції.

З коротким заключним словом виступив директор Інституту історії АН УРСР К. К. Дубина.

НАУКОВІ СЕСІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 20-РІЧЧЮ ПЕРЕМОГИ НАД ФАШИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

20 років минуло з того часу, коли радянський народ під керівництвом Комуністичної партії переможно закінчив Велику Вітчизняну війну над фашистською Німеччиною. Цій знаменній даті була присвячена наукова сесія, скликана 5 травня у Києві Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститутом історії Академії наук Української РСР, Вищою партійною школою при ЦК КП України.

Сесію відкрив вступною промовою секретар ЦК КП України А. Д. Скаба, який відзначив всевітньо-історичне значення перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною. Він підкреслив видатну роль Комуністичної партії Радянського Союзу як натхненника і організатора цієї славної перемоги. На закінчення виступу А. Д. Скаба вказав на завдання радянських істориків — написати правдиву історію про великий подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

З доповіддю «КПРС — організатор і керівник всевітньо-історичної перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною» виступив старший науковий співробітник Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, доктор історичних наук Ю. П. Петров. Доповідач відзначив, що програма партії на розгром ворога, в основі якої лежали ленінські вказівки й ідеї про захист Вітчизни, Комуністична партія виробила уже в перші дні війни. Велике місце в доповіді приділено висвітленню військово-мобілізаційної діяльності партії, організаторської роботи КПРС на допомогу фронту, організації всенародної боротьби в тилу ворога.

Вирішальну роль у розгромі німецько-фашистських загарбників відіграла Радянська Армія. Значну допомогу їй подавали радянські партизани і підпілля. Про партійне підпілля і партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни доповів директор Інституту історії АН УРСР професор К. К. Дубина. Він показав велику роботу ЦК КП України і зокрема секретаря ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенка по створенню партійного підпілля і партизанських загонів. У доповіді наводились нові дані про діяльність окремих підпільних обкомів, міськкомів, райкомів партії, партійних і комсомольських організацій.

Доповідь «Трудові подвиги українського народу в роки Великої Вітчизняної війни» зробив ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України професор А. Т. Чеканюк. На численних прикладах доповідач показав, що радянські люди кували перемогу над фашизмом не тільки на фронті, а й у своєму тилу. Він підкреслив, що завдяки трудовому подвигу радянських людей фронт був забезпечений всім необхідним.

Значне місце в доповіді було приділено відбудові зруйнованого народного господарства республіки, зміцненню дружби українського народу з народами інших братніх республік в роки Великої Вітчизняної війни.

З доповіддю «Стан наукової розробки історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни» виступив директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко. Доповідач розповів про праці, які вийшли за двадцять післявоєнних років. Значною подією є підготовка тритомної історії Великої Вітчизняної війни на Україні, яка проводиться у відповідності з рішенням ЦК КП України. Доповідач вказав на ті проблеми історії Великої Вітчизняної війни, які потребують детального дослідження, серед них питання мобілізації в армію до періоду окупації України, створення народного ополчення і винищувальних батальйонів, будівництво оборонних споруд, більш повного висвітлення героїчної боротьби трудящих в тилу ворога, питання участі українського народу в антифашистській боротьбі на території інших країн.

Заступник директора Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук Ф. П. Шевченко у доповіді «Злодіяння німецько-фашистських загарбників на окупованій території України» розповів про ті втрати, яких завдали гітлерівці на тимчасово загарбаній території республіки, про фашистський окупаційний режим на Україні. Доповідач відзначив, що історики ще мало приділяють уваги дослідженню цих питань, що не сприяє правильному висвітленню історії Великої Вітчизняної війни, піддав критиці тих буржуазних істориків, які, намагаючись реабілітувати гітлерівських злочинців за вчинені злодіяння, фальсифікують хижачську політику фашистської Німеччини на тимчасово окупованій радянській території.

Доповідь «Партизанський рух на Україні в оцінці буржуазної історіографії» зробив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР доцент Л. Є. Кизя. Доповідач розповів про літературу буржуазних істориків, в якій вони фальсифікують партизанський рух, заперечують патріотизм радянських людей, вихованих Комуністичною партією, які піднялися на захист завоювань соціалізму.

У приміщенні Вищої партійної школи при ЦК КП України, де проходила сесія, була влаштована виставка політичної і художньої літератури, фотографій і творів образотворчого мистецтва, в яких відображені бойові і трудові подвиги радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни.

І. К.

* * *

27—28 квітня ц. р. в Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на відзначення 20-ої річниці перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною проходила міжвузівська наукова сесія, скликана Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР і Київським університетом, у роботі якої брали участь професорсько-викладацький склад, аспіранти, студенти вищих учбових закладів та працівники науково-дослідних установ міста. Відкриваючи сесію, вступну промову виголосив ректор університету академік АН УРСР І. Т. Швець. З доповіддю «Історичні підсумки і уроки Великої Вітчизняної війни» виступив професор О. А. Бородин.

Значне місце в роботі сесії зайняло висвітлення військово-організаторської діяльності КПРС та КП України в період Великої Вітчизняної війни, боротьби підпільних партійних та комсомольських організацій з ворогом, участі радянських людей у зарубіжному русі Опору. Зокрема, цій темі були присвячені наукові повідомлення кандидата історичних наук С. М. Кириченка — «Воєнно-організаторська діяльність Комуністичної партії України в роки Великої Вітчизняної війни», доцента М. Д.

Ющенка — «Боротьба підпільних партійних організацій України проти фашистської ідеології в роки Великої Вітчизняної війни», доцента Г. П. Міщенка — «Боротьба комуністичного підпілля і партизанських загонів проти буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни», доцента В. П. Мольченка — «Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії в розгортанні підпільної і партизанської боротьби» в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни».

Участі радянських людей у зарубіжному русі Опору присвятив свій виступ доктор історичних наук, професор В. І. Клоков.

Доценти М. О. Буцько, М. З. Данилюк, С. Н. Саженюк зробили наукові повідомлення про бойові та трудові подвиги робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції, про зміцнення братерської дружби народів СРСР у ході Великої Вітчизняної війни.

Учасники сесії заслухали також повідомлення професора А. О. Іщука — «Відображення подвигу українського народу періоду Великої Вітчизняної війни в українській радянській літературі».

В. П. ШЕВЧУК

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 20-РІЧЧЮ ВИЗВОЛЕННЯ УГОРЩИНИ ВІД ФАШИСТСЬКОГО ГНІТУ

Великому національному святу братнього угорського народу — дню Визволення була присвячена наукова конференція «Будівництво соціалізму в Угорщині», що відбулася на початку квітня у Львівському університеті ім. Ів. Франка. Тема конференції привернула увагу викладачів, аспірантів, студентів, а також старшокласників — слухачів школи юних істориків, організованої при університеті.

Розгорнуту доповідь про підсумки двадцятирічної боротьби за побудову соціалізму зробив доктор історичних наук професор М. Ф. Лебович. Він навів багато конкретного матеріалу про досягнення братнього народу в будівництві нового життя, про міцніючу непорушну дружбу між Радянським Союзом і Угорською Народною Республікою.

Дуже цікаву тему обрав для своєї доповіді доцент І. І. Белякевич, який на маловідомих фактах показав боротьбу проти фашизму польських патріотів, які після загарбання своєї країни німецькими окупантами потрапили до Угорщини, їх активну участь у русі Опору. Слід відзначити, що питання про антифашистську діяльність польських емігрантів в Угорщині під час другої світової війни не розроблено ні

радянською, ні польською чи угорською історіографією.

Про вплив перемоги революційних сил народної Угорщини в 1956 р. на розвиток світового революційного процесу розповів доцент Б. І. Распутніс. Учасники конференції з великим інтересом заслухали доповідь гостя львів'ян — доцента Ужгородського університету М. В. Трояна, присвячену історіографії угорських революцій 1918—1919 років.

Про результати своїх досліджень з питань політичного та економічного співробітництва Радянського Союзу і народної Угорщини доповіли аспіранти М. М. Швагуляк і О. І. Русин. Повідомлення «Аграрна політика партії і уряду Угорщини в 1955—1956 рр.» зробив аспірант Г. М. Кипаренко. Викладач кафедри журналістики Ю. В. Петрушко зупинився на ролі радянської преси у висвітленні успіхів соціалістичного будівництва в Угорській Народній Республіці, в зміцненні радянсько-угорської дружби.

Наукові повідомлення про визволення Угорщини Радянською Армією, утворення Угорської соціалістичної робітничої партії, про створення Комуністичної спілки молоді та її роль у будівництві соціалізму в

Угорщині, про культурну революцію в країні, дружні зв'язки між СРСР і Угорщиною в галузі економіки і культури та з інших питань зробили студенти історичного факультету М. М. Соболев, В. П. Куче-

рук, А. С. Ситарчук, М. Й. Будз, В. Г. Башта, Л. Є. Роздіна, А. М. Бзома, Т. І. Соколовська.

Г. М. КИПАРЕНКО

*
*

15—16 квітня ц. р. в Ужгородському державному університеті відбулася наукова конференція, присвячена 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту, в роботі якої взяли участь викладачі та аспіранти вищих учбових закладів Ужгорода та Львова, науковці Інституту історії АН СРСР, працівники обласного архіву, вчителі міста й області, студенти-історики. Напередодні конференції було опубліковано тези з коротким викладом змісту доповідей¹.

Учасники двох засідань заслухали доповіді доцента В. І. Худанича (Ужгород) — «Допомога Радянського Союзу угорському народові у визволенні від фашистського гніту», аспірантів Львівського державного університету О. І. Русина — «Розвиток торговельних зв'язків між Угорською Народною Республікою та Радянським Союзом» і Г. М. Кипаренка — «Деякі питання угорської історіографії соціалістичних перетворень в Угорській Народній Республіці», вчителя середньої школи № 3 м. Мукачева З. А. Пашкуй — «З історії окупації Угорщини фашистською Німеччиною весною 1944 р.», старшого наукового співробітника Інституту історії АН СРСР А. І. Пушкаша — «До питання

¹ Тези та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту, Ужгород, 1965, 134 с.

про зовнішню політику Угорщини в кінці 1944 — на початку 1945 рр.», кандидата педагогічних наук В. В. Гомоная (Ужгород) — «Досягнення народної освіти в Угорській Народній Республіці», доцента П. М. Лизанця — «Дослідження українсько-угорських мовних контактів в Угорській Народній Республіці».

Подіям, що відбувалися до встановлення народно-демократичного ладу, присвятили свої доповіді й повідомлення доценти М. В. Троян, І. М. Гранчак, Я. І. Штернберг («В. І. Ленін про деякі питання історії Угорщини нового часу»).

В обговоренні доповідей та повідомлень взяли участь А. І. Пушкаш, І. М. Гранчак, М. В. Арсентев, І. М. Мешко, Я. І. Штернберг, І. Г. Шульга, В. І. Олаг, М. В. Троян та ін. На конференції було внесено цінну пропозицію: записати спогади учасників (вихідців із Закарпаття) Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни в Іспанії (1936 р.), партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни, учасників руху Опору та боїв за визволення України, Угорщини, Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників та видати їх окремим збірником або записати на магнітофонну стрічку і зберігати в архіві.

Конференція пройшла жваво і викликала інтерес присутніх.

Г. Б.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У НАУКОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ В БЕРЛІНІ

6—8 квітня 1965 р. в Німецькій Демократичній Республіці, в Берліні відбулася наукова конференція на тему «Історія німецько-радянських культурних зв'язків (1917—1933 рр.)», присвячена 20-річчю визволення НДР від фашизму. Організаторами конференції були Німецька Академія наук у Берліні та Берлінський університет імені Гумбольдта. До складу делегації радянських учених, які брали участь у конференції, входили академік АН СРСР П. С. Александров (голова делегації) і член-кореспондент АН СРСР О. Й. Гельфонд — математики, доктор філологічних наук професор Р. М. Самарін, доктор філологічних наук професор О. І. Овчаренко, директор Інституту слов'янознавства АН СРСР кандидат історичних наук І. О. Хренов, директор архіву АН СРСР, кандидат історичних наук Б. В. Левшін, кандидат

хімічних наук В. І. Кузнецов, кандидат історичних наук А. М. Сахаров, кандидат історичних наук І. К. Кобляков. Від Академії наук Української РСР до складу делегації входили віце-президент АН УРСР, голова Українського відділення Товариства радянсько-німецької дружби і культурного зв'язку академік АН УРСР І. К. Білодід (заступник голови делегації), директор інституту історії АН УРСР професор К. К. Дубина та старший науковий співробітник інституту історії АН УРСР І. М. Кулінич.

У відкритті конференції 6-го квітня брали участь голова Народної палати НДР Йоганнес Дікман, секретар Державної ради НДР Отто Готше та заступник статс-секретаря вищої і спеціальної освіти НДР Хайнц Хердер. Учасників конференції вітали директор інституту історії народів СРСР при Берлінському університеті імені

Гумбольдта академік Едуард Вінтер та ректор цього університету професор Курт Шредер. З доповідями виступили: професор, доктор Й. Дікман — про значення культурних зв'язків між Радянським Союзом та Німеччиною, академік І. К. Білодід — про роль Українського відділення Товариства радянсько-німецької дружби і культурних зв'язків у зміцненні українсько-німецьких наукових зв'язків, доценти Г. Розенфельд, Ф. Хернек, Е. Вайс. Спогадами про спільну роботу радянських та німецьких математиків у 20-х роках поділився академік П. С. Александров.

Працювало чотири секції: німецько-радянські культурні зв'язки в галузі філософії, історії, бібліотечної справи та книгообміну; німецько-радянські культурні зв'язки в галузі літератури; німецько-радянські культурні зв'язки в галузі образотворчого мистецтва, архітектури, театру, кінематографії і музики; німецько-радянські культурні зв'язки в галузі природничих наук. В останній секції з доповіддю «Наукові і науково-технічні зв'язки Радянської України з Німеччиною в 1922—1932 рр.» виступив кандидат історичних наук І. М. Кулінич. Він навів багато фактів про різноманітні контакти українських та німецьких математиків, хіміків, істориків, лікарів, ін-

женерів та інших спеціалістів у цей період. У всіх чотирьох секціях було прочитано близько 70 доповідей про багатогранні німецько-радянські зв'язки в галузі культурного і наукового життя.

На пленарному засіданні керівники секцій підбили підсумки секційних засідань конференції. Німецькі вчені високо оцінили її роботу, зокрема доповіді радянських учених. Орган ЦК СЄПН газета «Нейес Дейчланд», підкреслюючи важливе значення конференції для дальшого зміцнення німецько-радянських наукових зв'язків, назвала її «піснею пісень дружби».

Цікавою була зустріч української частини радянської делегації з керівними товаришами Товариства німецько-радянської дружби, де німецькі товариші поділилися своїми планами проведення Днів української культури в НДР, які відбудуться восени цього року. Це сприятиме дальшому зміцненню дружби і співробітництва між українським та німецьким народами.

Участь українських учених у науковій конференції в Берліні буде помітним поштовхом до дальшого поглиблення зв'язків між українськими та німецькими науковцями в галузі суспільних наук.

І. М. МАРКОВИЧ

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СХОДОЗНАВСТВА НА УКРАЇНІ

В умовах дальшого розширення і зміцнення політичних та культурних зв'язків Української РСР з іншими зарубіжними країнами стає дедалі актуальнішою необхідність значно глибшого, більш систематичного вивчення цих країн, їх минулого і сучасного, зокрема дослідження соціально-економічних процесів, культурного розвитку і т. ін. Адже це, з одного боку, сприяє зміцненню дружби між народами, інтернаціональному зближенню і з другого — поповнює скарбницю національної культури й науки, збагачує духовне життя радянського народу.

В такому плані слід розглядати і зв'язки Української РСР з країнами Сходу. Зокрема, важливим питанням, що потребує дослідження, є розвиток сходознавчої науки в республіці, оскільки в цій галузі за післявоєнний період набуто вже неабиякого досвіду, закладено певні традиції. Так, у довоєнні роки позитивну роль в цій справі відіграла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС)*. Слід зазначити, що в працях ВУНАС були й серйозні недоліки методологічного характеру, мав місце низький ідейно-теоретичний

рівень окремих досліджень у галузі сходознавства та ін. Проте Асоціація за порівняно короткий час свого існування внесла значний вклад у розвиток радянської сходознавчої науки.

Говорячи про розвиток сходознавства на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції, не можна не згадати ім'я одного з видатних орієнталістів, академіка АН УРСР А. Ю. Кримського, який свою науково-педагогічну діяльність розпочав ще в 1898 р. в Москві, в Лазаревському інституті східних мов. Після перемоги Великого Жовтня він переїхав до Києва, де очолив історико-філологічний відділ Академії наук УРСР та, за сумісництвом, кафедру арабо-іранської філології Київського університету. Протягом 20 років, які вчений прожив у Києві, він вів велику, наполегливу науково-дослідницьку і педагогічну роботу. Кримський був людиною надзвичайно широкого діапазону знань в галузі гуманітарних наук і зокрема сходознавства. Це — оригінальний вчений, історик і критик, український поет і прозаїк, чудовий літературознавець, фольклорист і особливо глибокий знавець багатьох східних мов і культури народів Сходу¹.

* Діяльність цієї організації та інших сходознавчих установ на Україні в той час висвітлена А. П. Ковалівським (у вступній статті до книги «Антологія літератур Сходу», Харків, 1961).

¹ Олег Килимник. Агатангел Юхимович Кримський, журн. «Вітчизна», 1961, № 1, стор. 166.

Перу Кримського належить понад 1000 наукових праць, перекладів, літературних творів. Більша частина їх присвячена сходознавчій тематиці. Серед них багато праць з питань семітської філології, арабістики, тюркології, іраністики та загальної орієнталістики, а також високохудожніх перекладів на українську мову поетичних творів класиків перської літератури, зокрема Гафіза, Хайяма, Фірдоусі, Сааді, Джамі, арабської — Антари, аль-Мааррі, турецької — Мігрі Хатун, Халіда Зія, зразків східного фольклору та ін.² Кримський є також редактором великої кількості сходознавчих видань. Відомий радянський сходознавець академік І. Ю. Крачковський, даючи високу оцінку сходознавчим працям Кримського, писав: «Значення їх, крім науково-теоретичного, дуже велике в тому розумінні, що вони часто до останнього часу є єдиними посібниками на російській мові у відповідних галузях»³.

В книжкових сховищах Державної публічної бібліотеки АН УРСР зберігається частина особистої бібліотеки А. Ю. Кримського з орієнталістики, цінність якої надзвичайна (друга її частина, яка раніше зберігалася в м. Звенигороді Черкаської області, під час війни загинула). В рукописному відділі ДПБ є рукописи оригінальних праць Кримського, значна частина яких ще не була опублікована. Необхідно впорядкувати згадану бібліотеку Кримського для її широкого використання, розпочати глибоке вивчення його рукописів з метою підготовки до друку багатой наукової і літературної спадщини видатного українського вченого.

Великої шкоди сходознавству, як і взагалі історичній науці, завдав культ особи Сталіна. Внаслідок цього дальший розвиток сходознавства був загальмований на довгі роки, дослідження в цій галузі майже припинились.

Отже, назріла гостра потреба піднести сходознавчу науку в республіці на належний рівень, організувати планові, цілеспрямовані дослідження з історії країн зарубіжного Сходу, налагодити дійову координаційну роботу в цій важливій справі.

Треба сказати, що незважаючи на відсутність в республіці сходознавчого центру, який би організував, стимулював і спрямовував наукову діяльність, тут значна робота в галузі сходознавства ведеться окремими співробітниками ряду науководослідних установ УРСР, викладачами вузів, широкими колами журналістів, літературознавців, мистецтвознавців, письменників. Ці питання є також предметом уваги і ряду наукових співробітників інститутів Секції суспільних наук АН УРСР. Про

досягнуті успіхи, зокрема, свідчить той факт, що на Україні за останні роки (з 1960 р.) лише за неповними даними вишло з друку понад 170 журнальних статей, брошур, значних монографічних досліджень про країни Сходу та перекладів художньої літератури цих країн. Серед них про Китай та Корейську Народно-Демократичну Республіку — 62 назви, про Японію — 8, Індію — 25; країнам Південно-Східної Азії присвячено 18, країнам Арабського Сходу — 28, Туреччині — 13, Ірану та Афганістану — 11.

З метою посилення наукової роботи по сходознавству за постановою Президії Академії наук УРСР в Інституті історії АН УРСР в 1964 р. була створена група науковців, яка розпочала планові дослідження з питань історії зарубіжних країн Сходу. Бюро Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР визнало за необхідне спрямувати науково-дослідну роботу сходознавчої групи на вивчення ряду вузлових питань. Серед цих проблем важливе значення мають розвиток національно-визвольного руху народів Азії і Африки, насамперед народів Близького й Середнього Сходу; розстанова класових сил, діяльність політичних партій і громадських організацій, провідна роль комуністичних партій у національно-визвольному русі; утворення держав національної демократії, їх боротьба за завоювання економічної і політичної незалежності; викриття нових форм і методів колоніалізму та неокolonіалізму. Висвітлюватиметься вплив світової соціалістичної системи на національно-визвольний рух народів Сходу; значення для молодих національних держав економічної і дипломатичної допомоги Радянського Союзу та участі в цій допомозі Української РСР. Певне місце в дослідженнях займе вивчення історичних зв'язків українського народу з народами Сходу, а також наукової спадщини українських істориків-сходознавців.

Зараз працівники сходознавчої групи Інституту історії приступили до розробки двох проблем: «Участь Української РСР у політичних, економічних і культурних зв'язках СРСР із зарубіжними країнами Сходу» та «Розвиток сходознавчих досліджень на Україні». До цієї роботи залучені також науковці з інших установ.

Досліджуючи першу з цих проблем, наукові співробітники Інституту історії працюють над підготовкою монографії «Українська РСР і зарубіжні країни Сходу (1945—1966 рр.)». В ній має бути показана боротьба, яку веде Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організаціях у справі задоволення національно-визвольних прагнень народів зарубіжного Сходу, участь України в економічному й культурному співробітництві Радянського Союзу з цими країнами. Планується розробка теми «Світова соціалістична система і шляхи розвитку країн Сходу».

² П. М. Попов. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості, журн. «Народна творчість та етнологія», К., 1961, № 3, стор. 77—82.

³ Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, т. 3, стор. 127.

З другої проблеми — «Розвиток сходовознавчих досліджень на Україні» передбачається видання вибраних сходовознавчих праць А. Ю. Кримського до 100-річчя з дня народження (1971 р.). Це видання співробітники Інституту історії готуватимуть разом з науковцями інститутів літератури, мови, мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР і в координації з викладачами деяких вузів.

Крім згаданих вище праць, інститутами історії, археології та викладачами вузів республіки ведеться робота над тематичним збірником «Україна і Схід», перший том якого повинен вийти в 1966 р., а вихід другого тома планується на 1967 рік. В першому збірнику будуть висвітлені такі питання, як національно-визвольний рух у країнах Близького Сходу в період імперіалізму, культурні зв'язки України із зарубіжними соціалістичними країнами Сходу, Україна і слаборозвинені країни Африки (1960—1963 рр.), вирішення аграрного питання в Алжирі, прогресивні сили Туреччини в боротьбі за мир і національну незалежність (1951—1960 рр.), дружні відносини України з країнами Сходу в 1918—1923 рр. і ряд інших. До написання двох томів збірника «Україна і Схід» залучено понад 30 авторів.

Для поживлення координаційної роботи в питаннях сходовознавства за постановою

Бюро Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР в складі існуючої при Інституті історії АН УРСР проблемної Наукової ради «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» створена сходовознавча секція. Мається на увазі, що вона повинна з часом перетворитися в своєрідний науковий центр, навколо якого будуть об'єднуватися усі сходовознавчі сили і де зосереджуватиметься робота по координації наукових досліджень в республіці.

В цьому напрямі Інститутом історії АН УРСР за останній час досягнуто певних позитивних наслідків. Зокрема, налагоджено зв'язки з Інститутом народів Азії АН СРСР, Інститутом Африки АН СРСР, Науковою радою із сходовознавчих наук при відділі історичних наук АН СРСР. Складено перспективний план досліджень з історії країн Сходу в республіці.

Але робота щодо організації широких і планових сходовознавчих досліджень ще недостатньо розгорнута — зроблено лише перший крок на цьому шляху. Можна сподіватися, що надалі розробка питань сходовознавства займе належне їй місце в загальному обсязі науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР, а в масштабах республіки набуде організованого й цілеспрямованого характеру.

I. М. БОНДАРЕНКО

СУЧАСНА АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: ДЕЩО ПРО НАПРЯМИ, МЕТОДИ, ДЖЕРЕЛЬНУ БАЗУ

Сполучені Штати... Наймогутніша країна західного світу, країна з порівняно короткою, але досить бурхливою історією, яку я вивчав і знав з документів, літератури, преси. Якою вона буде зблизка, якими враженнями поповнить вона уяву історика при безпосередньому знайомстві? Це питання поставало переді мною і моїм московським колегою В. П. Золотухіним — спеціалістом з аграрної політики США, коли ми вирушали в далеку подорож. Зазначимо зразу ж: так, дійсно поповнила, але суттєво не змінила і в цьому ми можемо завдячувати нашим радянським вченим, методологічним засадам і позиціям, з яких ведеться у нас вивчення минулого і сучасного, повноті і, головне, точності інформації, незрівнянною з тим, що пропонується американському читачеві з сторінок газет, книг, екранів телевізорів про життя нашої країни.

Але, звичайно, наочна зустріч з Америкою розширила знання про цю країну, доповнила їх деякими показовими рисами «американського способу життя». Скільки б ви не читали і не знали, наприклад, про масштаби рекламного «бізнесу», вони вражають. Реклама повсякчасна, повсюдна і

всеохоплююча: телебачення, радіо, преса. Рекламується все — від порошку для прання до служби у збройних силах і «корпусі миру», а в більш широкому плані спосіб життя по-американськи. Відчутний відбиток реклами лежить і на працях американських істориків, — і в назвах, і в змісті.

Головною метою мого наукового відрядження було вивчення ролі імміграції в соціально-економічному житті США, у формуванні і русі робітничого класу. «Націєв іммігрантів», назвав американську націю покійний президент Кеннеді. Таку назву він дав і своїй книжці, що вийшла вже після його смерті. Так, і в сьогодишньому житті Сполучених Штатів відчувається різномірність національного складу населення вплив різних національних груп. Та й ставлення до цих національних груп з боку правлячих кіл різне. Імміграційні закони і зокрема, нині діючий закон Маккарена-Уолтера, помітно дискримінують деякі національні групи, віддаючи перевагу при в'їзді в країну вихідцям із Західної і Північної Європи, обмежуючи до мінімуму в'їзд вихідцям з інших країн Європи і азійського континенту.

Вивчаючи історію імміграції в США

мені доводилось, одночасно, знайомитись з постановкою і методами історичних досліджень взагалі і історії СРСР зокрема. Відвідання важливих університетських центрів: Колумбійського університету в Нью-Йорку, Гарвардського університету в Кембріджі, Пенсільванського — у Філадельфії, університетів Каліфорнії у Берклі, Лос-Анжелосі, Стенфорді, присутність на конференції Американської історичної асоціації в Вашингтоні дозволили скласти про це досить певну уяву.

Американська техніка... Власне, не загальний її розвиток і рівень, а конкретне її застосування в практиці дослідницької роботи історика — ось що цікавило мене і може становити інтерес для моїх колег. У цьому розумінні привертає до себе увагу широке застосування мікрофільмування. Ця загальновідома і корисна практика має в США певні особливості. Знятий архівом чи бібліотекою на замовлення якогось дослідника мікрофільм не знищується, а вноситься до спеціального каталогу і, користуючись ним, кожний дослідник може замовити собі копію. Це досить швидка і, порівняно з виготовленням першого мікрофільму, дешева операція. Не менш популярною стала в останні роки система фотокопіювання за допомогою апаратів системи «Зірок» (на зразок наших електростатичних репродукційних машин). Апарат «Зірок» вигідно відрізняється портативністю, легкістю використання, що не потребує особливої підготовки. Апарати є в бібліотеках, архівних установах, в приватному користуванні. Фотокопія виготовляється за кілька секунд на звичайному папері, досить чітка і практично не обмежена розмірами. Користуватися такою копією зручніше, ніж мікрофільмом.

Полегшує працю історика і велика кількість каталогів і довідників. Опублікований кілька років тому зведений каталог архівних і рукописних джерел, що відбиває найважливіші матеріали в архівних установах і бібліотеках країни, щорічно поповнюється додатком, в якому фіксуються нові надходження. Довідники на зразок «Хто є хто», охоплюють не лише осіб, а й органи преси, громадські організації, містять короткі фактичні відомості про них. Звичайно, у вміщуваних характеристиках і даних є чимало суб'єктивізму і реклами, але, загалом, це — корисні видання.

Система дослідницьких установ в галузі історії в США суттєво відрізняється від прийнятої в нашій країні. Практично все, що робиться в цій галузі в США зосереджується в університетах і спеціальних центрах при них. Чогось подібного до наших академічних інститутів історії в США не існує. Це, а також наші можливості широкій координації історичних досліджень — я мав змогу неодноразово переконатися в цьому — викликають неприховану заздрість у американських істориків. Фактично всі вони ведуть дослідницьку ро-

боту в позалекційний час, або коли вдається дістати «грант» (дотацію, субсидію) від приватних фондів.

На цьому варто було б зупинитись окремо. В останні роки кошти на розвиток наукових досліджень в США помітно зростають. Не останню роль в цьому відіграли науково-технічні досягнення СРСР, на які вважали необхідним відповіді правлячі кола США. Більшість коштів спрямовується саме на науково-технічні дослідження, але дещо «перепадає» і на гуманітарні науки — історикам, соціологам, економістам, філологам. Та багато в чому їх наукова робота залежить від ласки і благодійництва фінансових «королів». В університетах склалась ціла категорія «спеціалістів», які ведуть переговори з представниками приватних фондів типу «фонд Форда», «фонд Фулбрайта» та інших на предмет фінансування тієї чи іншої роботи, простіше кажучи, «випрошують» від них «грант». Мені довелося бути свідком таких розмов і виглядало це вкрай неприємно, принизливо.

В США існує чимало центрів і кафедр, що спеціалізуються в галузі «регіональних» досліджень — вивчають той чи інший район світу, або окремі країни. Це могло б бути цілком природним: США — велика держава, до того ж її населення складається здебільшого з вихідців з інших країн, іммігрантів, які виявляють інтерес до минулого і сучасного країн свого походження. Але привертає увагу те, що більшість цих центрів виникли в США саме тоді, коли Сполучені Штати починають настирливо заявляти про свою так звану «відповідальність перед світом», прагнуть в своїх інтересах визначати розвиток і долю інших країн, здійснювати свої імперіалістичні далекосяжні задуми.

Підтвердження цьому ми бачимо у створенні і діяльності досить численних центрів по вивченню СРСР. Не випадково, що провідні центри — «Російський інститут» Колумбійського університету з'явився у 1946 році, а «Російський дослідницький центр» Гарвардського університету — у 1948 році, тобто в період «холодної війни», розгортання ідеологічного наступу під лозунгами антикомунізму. Нині в Сполучених Штатах існує понад 100 центрів і кафедр, що вивчають СРСР. Вони об'єднують, як правило, не лише істориків, а й спеціалістів з питань економіки, сучасної політики, права, філологів.

Продукція цих центрів добре відома радянським історикам, вона знайшла оцінку в рецензіях і оглядах на сторінках наших журналів. Відзначимо лише загальні напрями в американському «радянськознавстві» і основні тенденції, що визначають його нинішній розвиток і чого, зважаючи на деякі опубліковані проспекти, слід чекати в недалекому майбутньому.

Насамперед, серед видань останніх років переважають праці присвячені сучасному періоду. Книжкова продукція з новітньої

історії СРСР становить значно більше половини загальної кількості друку. І це не просто інтерес до сучасної проблематики, до сьогоденного життя Радянського Союзу, а, насамперед, данни антикомуністичним тенденціям, що визначають напрям всієї літератури так чи інакше присвяченої СРСР. Так, з 12 курсів і колоквиумів, що проваджуються у «Російському інституті» Колумбійського університету з історії, економіки, права СРСР лише 3 присвячено до революційного минулого¹.

Про напрям подібних курсів досить красномовно свідчить назва курсу, що читається в одному з університетів: «Американізм проти комунізму». Така ж картина спостерігається і на книжковому ринку. Частогусто вже в назвах фігурують терміни, що досить ясно виявляють задуми і вихідні позиції авторів. Чи найпопулярнішим серед них є «тоталітаризм». Антирадянська тенденційність, свідомо упередженість властива і багатьом з тих праць, назви яких претендують на серйозність, науковість.

Коло наукових інтересів істориків США, що спеціалізуються з історії СРСР, певні підсумки досліджень і показ того на чому зосереджуються їх зусилля відбила щорічна конференція Американської історичної асоціації. З численних секційних засідань конференції три було присвячено історії СРСР. Тема одного засідання носила назву «Сталінізм в історичній перспективі». Американські «експерти» всіляко гіперболізували і поширювали на всі етапи існування радянської держави помилки і відхилення від лєнінських норм, викриті і засуджені нашою партією. Друге засідання, яке присвячувалося ролі російських соціал-демократів, заслухало дві доповіді: про меншовиків і більшовиків. Характерно, що перша доповідь була представлена Шварцем, який виступав від імені «Міжуніверситетського проекту з історії меншовицького руху» (існує і такий!). Темою третього засідання були «Російські концепції держави».

Звертаючись до давнини, дореволюційного минулого народів СРСР, американська історіографія виявляє необ'єктивний, властивий їй взагалі, підхід до історичних подій і явищ. В російській історії її цікавлять насамперед царі і провідні фігури правлячої верхівки, боротьба політичних течій, воєнна історія, точніше історія завойовницької політики царів. Це не означає, звичайно, що в американській історіографії немає праць написаних з професійною вправністю, що серед істориків немає таких, що прагнуть об'єктивно оцінити ті чи інші явища минулого нашої країни.

Та коли йдеться про загальні тенденції, то тут незаперечна перевага віддається «персоніфікації» і політичним інститутам. При цьому навіть далеким від наших днів подіям надається неабиякого присмаку сенсаційності.

Професор Каліфорнійського університету в Берклі Малія, увагу якого я звернув на

цю характерну рису американських історичних праць, пояснював це прагненням забезпечити комерційний успіх книзі, чисто рекламними міркуваннями. Насправді, справа, за нашим переконанням, не лише в цьому. Адже є своя закономірність в тому, що серед праць з американської і все-світньої історії відсутні, або майже відсутні праці, присвячені історії соціальних відносин, становіщу народних мас, масовим народним рухам. Це вже є відбиттям загальної концепції щодо ролі особи і мас в історії. Народові, його трудовим верствам, його прагненням і боротьбі — і це в повній мірі стосується історії народів нашої країни, не знайшло належного місця в тематичні праць американських істориків. За останні роки не виявлено ознак інтересу з боку американських істориків і до історії українського народу.

Про це свідчить таке: 2—3 загальних праць, часткове перевидання старих і фактично лише одна, присвячена окресленому етапу, праця О'Брайена, «Московія в Україні: від Переяслава до Андрусова 1654—1667»².

На якій джерельній базі будується більшість праць з історії СРСР? Використовуються американськими істориками, звичайно, під певним кутом зору, і радянські джерела — преса, документальні збірники, монографії. Проте, незважаючи на це, частина видань є просто політичною публіцистикою, позбавленою більш-менш серйозного фактичного фундаменту.

Є у розпорядженні американських істориків і архівні матеріали з історії СРСР. Деякі з них могли б становити інтерес для радянських істориків. Це стосується, зокрема, матеріалів з листування Олександра II і Олександра III, матеріали «Народної волі» і земств — в «Російському інституті» Колумбійського університету³. В «Гуверівському інституті» при Стенфордському університеті є фонд царської охоранки, її паризького відділення, що стежило за діячами революційного руху в еміграції. Там же зберігаються і деякі архівні матеріали діячів «третього району», що частково відбивають фашистський окупаційний режим на Україні. Але в архівосховищах, поряд з цим зберігаються численні матеріали з особистих фондів Денікіна, Корнілова, Богаєвського, Врангеля та інших битих контрреволюційних генералів та емігрантів, зокрема, Алексінського (Російський інститут Колумбійського університету). Та найбільшим сховищем подібних матеріалів є Гуверівський інститут при Стенфордському університеті, який носить досить гучномовну назву «Інститут війни, миру і революції». Революція представлена тут майже виключно в матеріалах її ворогів. Основна видавнича продукція інституту має різко визначену тенденцію — довести «підривний» характер діяльності «міжнародного комунізму».

Така джерельна база в повній мірі відповідає американським «дослідницьким

програма» з історії СРСР. Закономірно, що зараз, наприклад, готуються до видання біографії Денікіна, Петра Струве⁴. Над останньою працює відомий гарвардський історик Пайпс.

Діяльність досить великої кількості установ у галузі «радянськознавства», як і видання книжкової продукції з цієї тематики забезпечені щедрою фінансовою підтримкою з боку «високих покровителів». І до наших часів цілком можна віднести слова Уільяма Форстера про те, що «ні в якій іншій країні кампанія антирадянських наклепів не заходила так далеко і не велася з такою злобою і не приносила її авторам таких матеріальних вигод»⁵.

Зважаючи на все це навряд чи можна вважати те, що робиться в Сполучених Штатах виявом якоїсь «стихії». Пригадується розмова, що відбулась в Стенфордському університеті. Я звернув увагу моїх співбесідників на назви деяких курсів, що читаються в університетах, зокрема, в Берклі. Навіть у назвах ясно визначена тенденція — наскрізь антирадянська, безмежно далека від історії, від науки. Колеги професора, що ведуть ці курси в Берклі посилались на «підвищену емоціональність» до всього радянського. Можна було б розцінити їх відповідь як вияв наївності, якби переді мною не сиділи люди похилого віку, досвідчені історики. Антирадянська спрямованість, зловбий антикомунізм, в якому нема й краплі бажання серйозно розібратись в явищах радянської дійсності — це не стихія, не вираз індивідуального смаку того чи іншого професора, його «емоціональність», це — безперечно, систе-

¹ Columbia University Bulletin Series, 64, № 7, 29.VIII 1964, стор. 48—50.

² I. O'Brien. Muscovy and Ukraine from the Perejaslav agreement to truce of Andrucovo 1654—1667, Berkeley, 1963.

³ Columbia University Bulletin Series, 64, № 7, 29.VIII 1964, стор. 47.

⁴ Russian Research Center, Harvard University. Staff Researched Projects, 1964—1965, Cambridge, November, 1964, стор. 2—3.

⁵ У. Ф о с т е р. Очерк политической истории Америки, М., 1953, стор. 517.

ма ідеологічної «обробки», що планується і заохочується.

Та не всіх засліпила і захопила ця тенденція. Доводилось зустрічати чимало представників американської наукової інтелігенції, в тому числі і істориків, що не зв'язали себе професіонально і матеріально з справою перекручення минулого і сучасного радянського народу, які щиро прагнуть усвідомити і зрозуміти все, що відбувалось і відбувається в нашій країні, виявляють неабиякий інтерес до радянської історичної науки. Але задоволення цього інтересу значною мірою стримується незнанням мови. Під час поїздки мені довелося пересвідчитись, що рівень вивчення і знання російської мови серед науковців і студентів США значно поступається масштабом вивчення англійської мови в нашій країні; і зовсім рідкісне явище — знання мов народів СРСР.

Мені було, звичайно, приємно побачити в каталогах бібліотек чимало назв праць радянських, зокрема, українських істориків, моїх колег по роботі. На жаль, користується ними, зважаючи на незнання мови, досить вузьке коло читачів-науковців. Дуже приємно було почути американських істориків, які неодноразово висловлювали бажання ознайомитися з новітніми дослідженнями радянської історіографії. Треба було б піти назустріч цьому бажанню — підготувати і видати англійською мовою, або перекласти вже видані праці, присвячені найважливішим етапам і подіям нашої історії. Є потреба також докладно і ґрунтовно ознайомити американську наукову громадськість з методологічними основами радянської історіографії, з методикою і організацією історичних досліджень, про що в Сполучених Штатах існує слабе, суперечливе, а часто-густо і перекручене уявлення.

До речі, мені неодноразово доводилось чути від американських істориків високу оцінку радянських історичних праць. Навіть, не поділяючи загальних концепцій радянської історіографії вони визнавали її високу професіональну культуру, фундаментальність джерельної бази.

А. М. ШЛЕПАКОВ.

ПРО ЩО РОЗПОВІЛА ЗНАХІДКА ПОНЕРІВ-КРАЄЗНАВЦІВ

Одним із свідчень мужньої боротьби закарпатських комуністів проти угорсько-фашистських поневолювачів у 1939—1944 рр. є цікава пам'ятка, виявлена в серпні 1963 р.

Недалеко від с. Жорнава, розташованого в Ужанській долині, під час туристського походу піонери знайшли камінь з викарбованою на ньому датою — «1—V, 1939 р.», а також п'ятикутною зіркою з серпом і молотом.

Після довгих розшуків удалося встановити, що на цьому місці (на луці Кам'яній)

1 Травня 1939 р., в умовах окупаційного хортістського режиму, провели свою нараду комуністи Ужанської Верховини, які навіть в глибокому підпіллі не припиняли активної революційної діяльності. Про цю подію розповів її учасник житель селища Великий Березний, комуніст С. І. Плanchак (нині пенсіонер). У нараді брали участь також Ю. Кофель — секретар партійної організації с. Жорнава, Г. Даньо (також з цієї організації), Г. Заяць (з с. Лубні), М. Качмар (з с. Вишки), І. Вашко (з с. Лютої). Мали прибути і комуністи

с. Ставне, але не змогли внаслідок пильного нагляду за ними жандармської агентури. З цієї ж причини не приїхав і представник крайкому партії М. Затварницький (з с. Забродь).

Під час наради обговорювались важливі питання підпільної роботи серед жителів навколишніх сіл, був створений підпільний районний центр Волосянського райкому партії, а партійні організації поділені на п'ятірки. За рішенням наради до Волосянського куща ввійшли парторганізації сс. Ставне, Люта, Вишка, Волосянка, Луг, Жорнава та ін. Перед ними були поставлені завдання: вести роботу по дальшому згуртуванню революційних сил, посиленню боротьби з окупантами за соціальне і національне визволення. Питання про еміграцію окремих комуністів у Радянський Союз не обговорювалось через відсутність на нараді М. Затварницького.

Після цього був проведений першотравневий мітинг. В короткій промові С. І. Планчак охарактеризував міжнародне становище, боротьбу робітничого класу і демократичних сил проти війни і фашизму. Він також зупинився на завданнях районного центру, особливо наголошуючи на значенні зміцнення рядів партії і тісного зв'язку з трудящими масами в умовах боротьби з фашизмом.

Нарада стала визначною подією в житті комуністів Ужанської Верховини. На другий день, 2 травня, за дорученням її учасників, Ю. Кофель і Г. Даньо висікли на камені напис, як згадку про тяжкі і героїчні роки. З членів партії, які були свідками цього, в живих залишилися тільки Станіслав Іванович Планчак. Інші ж загинули в боротьбі з фашистами.

І. І. ДАНИЛИК

ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА БУКОВИНІ

Археологічне вивчення слов'янських пам'яток на території Чернівецької області почалось зовсім недавно. В 1948 році вперше були виявлені слов'янські поселення в 15-ти пунктах басейну р. Прут¹. З того часу ведуться систематичні розвідки, обстеження і розкопки слов'янських пам'яток Буковини. Вони вивчались археологічними експедиціями Інституту археології АН СРСР (трипільська), Чернівецького краєзнавчого музею і Чернівецького державного університету. Тепер відомо 149 слов'янських пам'яток, які виявлені в районах області, за винятком гірських.

Зібрані матеріали дали можливість розділити слов'янські пам'ятки Буковини на дві хронологічні групи:

- а) раннього періоду — VI—X ст.
- б) пізнього, давньоруського періоду — XI—XIII ст.

Слов'янські пам'ятки VI—X ст. виявлені в 48 пунктах і представлені переважно рештками неукріплених селищ².

Матеріальна культура і житла досліджених поселень майже нічим не відрізняються від подібних пам'яток на Волині³, на

р. Буг⁴ та на території Молдавії⁵. Це є ще одним свідченням того, що в VI—X ст. на території від Дністра до Карпат розвивалась єдина культура східних слов'ян.

Значний інтерес викликають слов'янські городища IX—X ст., виявлені в селах: Бабино, Кельменецького району; Баламутівка, Заставнівського району і Горбово, Глибочького району. Їх площадки діаметром 30—50 м підняті до середини і обмежені валами і ровами великих розмірів. Подібні мініатюрні городища, що не мають культурного шару, досліджувались на Смоленщині. Встановлено, що вони мали ритуальне призначення.

Слов'янського кам'яного ідола знайдено на околиці с. Ярівка, Хотинського району в 1964 році. Скульптура зображає людську постать з двома обличчями. Її висота 1,7 м. Дволикий ідол з Ярівки — унікальна пам'ятка слов'ян-язичників. Він перевезений на постійне зберігання в Чернівецький краєзнавчий музей.

Пам'ятки VI—X ст., очевидно, залишені літописними тиверцями. На це вказують, в першу чергу, письмові джерела XII ст., які свідчать, що в басейні Дністра жили східнослов'янські племена тиверці і уличі⁶.

Для слов'ян Подністрів'я (тиверців) характерна кераміка, яка виготовлена з гли-

¹ Б. О. Тимошук. Розвідки в басейні р. Прут. Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, К., 1952, стор. 409—416.

² Б. А. Тимошук. Славянские поселения IX—X вв. на территории Северной Буковины, Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК), вып. 53, М., 1954.

³ В. К. Гончаров. Лука Райковецкая. Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), 108, М., 1963, стор. 313.

⁴ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Среднего Буга, МИА, 108, М., 1963, стор. 347.

⁵ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья в I-м тысячелетии н. э., МИА, 89, М., 1960, стор. 174.

⁶ «Уличи и тиверцы сядяху бо по Днестру, присядяху к Дунаеву. Бе множество их; сядяху, бо по Днестру оли до моря, и суть грады их и до сего дня». — Повесть временных лет, Изд. АН СССР, М., 1950, стор. 14.

ни з домішками піриту⁷. Така кераміка зустрічається і на слов'янських поселеннях Буковини.

Густо вкрита територія Буковини давньоруськими пам'ятками XI—XIII ст. Вони виявлені в 101 пункті і представлені відкритими селищами, городищами і могильниками⁸. Ранньослов'янські могилиники VI—VIII ст. на Буковині покищо не виявлені.

Найчисленнішу групу пам'яток складають залишки давньоруських поселень сільського типу. Одне з них, біля с. Вікно, Заставнівського району, досліджувалося шляхом розкопок в 1960 р. Поселення згадується в молдавських грамотах XVI—XVII ст. під назвою Мартинівка. Як показали розкопки, село виникло в XII ст. і складалося з наземних дерев'яних хат та напівземлянок.

До поселень сільського типу слід віднести літописний Онут, згадуваний в літописі під 1219 р.⁹. Він розміщувався на березі Дністра біля сучасного села Онут, Заставнівського району¹⁰.

Цінні матеріали одержані під час археологічних досліджень давньоруських міст Буковини: стародавніх Чернівців, літописного Василева і Хотина.

Залишки стародавніх Чернівців, які розміщені в долині Прута, в передмісті Ленківцях, розкопувались експедицією Чернівецького краєзнавчого музею в 1952, 1953, 1955, 1960 і 1961 роках¹¹.

Ленківецьку фортецю обмежував кільцевий земляний вал, скріплений дерев'яними конструкціями. З внутрішнього боку земляний насип укріплювали дерев'яні зруби. Вони не були засипані землею, а пристосовані під житла. Розкопано 15 жител-клітей. Їх довжина 4,4 м, ширина 1,5—2,2 м. В житлах виявлені рештки глинобитних печей, розчищені залишки обгорілих нар, знайдені залізні кільця від кольчуг, ножі, ключі, обручі від дерев'яних відер, жіночі прикраси (намисто, подвіски).

Крім земляного валу фортецю оточував рів глибиною 3,5 м, який в давнину був наповнений водою.

У внутрішньому дворі фортеці вздовж валу розміщувались житла феодальної знаті. Їх розкопано п'ять. Це великі (до 40 м²) дерев'яні будинки з підвальними приміщеннями. В них знайдені рештки

⁷ Г. Б. Федоров, Вказаний твір, стор. 173.

⁸ О. Ратич. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, К., 1957; Б. А. Тимошук. Древнерусские поселения Северной Буковины, КСИИМК, вып. 57, М., 1955.

⁹ ПСРЛ, т. II, стор. 761.

¹⁰ Б. О. Тимошук, І. С. Винокур. Слов'янські пам'ятки Буковини. Наукові записки Чернівецького державного університету, т. 54, Чернівці, 1961, стор. 87—96.

¹¹ Б. А. Тимошук. Ленковецькое древнерусское городище, журн. «Советская археология», 1959, № 4, стор. 250—257.

зброї, залізні та бронзові стилі-інструменти для письма¹², численні побутові речі, різноманітні прикраси, культові речі, музикальний інструмент тощо. На деяких побутових речах є давньоруські написи, зроблені їх власниками.

На території торгово-ремісничого посаду, який займав площу 30 га, розкопані наземні (жилі) та напівземлянкові (господарчі) будівлі, виявлені сліди залізоплавильного ремесла та залишки костерізного ремесла, знайдені інструменти ковалів та теслярів, точильні бруски, амулети, риболовні крючки, глиняні полив'яні плитки тощо.

Наявність біля стін фортеці торгово-ремісничого посаду дає підставу віднести його до населених пунктів міського типу. Місто, як показали археологічні матеріали, виникло в другій половині XII ст. і припинило своє існування десь в середині XIII ст. Воно було історичним попередником сучасних Чернівців¹³.

Літописний Василев¹⁴ розміщувався на правому березі Дністра, на території однойменного села Заставнівського району. Його залишки розкопувались в 1958—1959 рр. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею¹⁵.

На невисокому горбі, майже в центрі літописного Василева, розкопано і досліджено фундаменти трьохапсидної кам'яної церкви (довжина 21,20 м, ширина 13,6 м). Підлога в церкві була вкрита глиняними полив'яними плитками звичайного для XII—XIII ст. типу. В храмі та біля нього розкопано 23 кам'яні гробниці-саркофаги. Найдавніший саркофаг, що був розкопаний в притворі храму, складений, подібно до киевських, з окремих кам'яних плит. Інші саркофаги витесані з цілих брил сірого пісковику.

В місцевості Замчище, де знаходилась пристань літописного Василева, виявлені сліди дерев'яної церкви та розкопані давньоруські поховання під кам'яними плитами. Тут знайдені глиняні полив'яні плитки з рельєфними зображеннями птахів, бронзові хрести-складні, бронзова булава, жіночі прикраси (в похованнях).

Шляхом археологічних досліджень встановлено, що літописний Василев був містом з кам'яними і дерев'яними будівлями і займав площу близько 50 га. Основні культурні шари міста датуються XII—XIII ст., хоча виявлені шари і більш давнього часу — X—XI ст.

Середньовічний Хотин почав свій розвиток як слов'янське поселення. Під час

¹² Б. А. Тимошук. Об инструментах для письма («стилях»), КСИИМК, вып. 62, 1956.

¹³ Б. О. Тимошук. Літописні міста Буковини за археологічними даними, «Український історичний журнал», 1960, № 6.

¹⁴ ПСРЛ, том II, стор. 735.

¹⁵ Б. Тимошук, Г. Логвин. Раскопки древнерусского храма в с. Василеве, журн. «Строительство и архитектура», К., 1960, № 8, стор. 26—27.

розкопок в Хотинській фортеці в 1961—1962 рр. натрапили на рештки слов'янського напівземлянкового житла, яке датується Х ст., а також виявили кам'яну оборонну стіну, яка була збудована в другій половині XIII ст., коли ця територія входила до складу Галицько-Волинського князівства¹⁶.

Городища XI—XIII ст. обстежувались на правому березі Дністра в селах: Каплівка і Дарабани, Хотинського району; Непорогово і Ломачинці, Секурянського району та в басейні р. Прут в с. Горішні Шерівці, Заставнівського району і в передмісті Чернівці-Горечі. Вони, очевидно, є залишками феодальних замків.

Слов'янські поховання XI—XIII ст. розкопувались в Чернівцях (Ленківці), в селах: Оселівка і Ленківці, Кельменецького району; Новосілка, Кіцманського району; Ярівка, Хотинського району, а також Василів і Мусорівка, Заставнівського району. В Мусорівці виявлено і досліджено кам'яний надмогильний пам'ятник XII ст.¹⁷. Поховання XI—XIII ст. не однотипні, що

свідчить про класову диференціацію тогочасного суспільства.

Антропологічні матеріали з Василева вивчали московські антропологи. Вони прийшли до висновку, що сучасне українське населення Буковини має тісний генетичний зв'язок з слов'янським населенням XI—XIII ст. з цієї ж території¹⁸.

Археологічні дослідження показали, що в VI—XIII ст. на території Буковини не було інших поселень крім слов'янських і панувала культура, яка мала яскраво виражений східнослов'янський характер.

Б. О. ТИМОЩУК

¹⁶ Б. О. Тимошук. З минулого Хотинської фортеці, «Український історичний журнал», 1963, № 3, стор. 103—105.

¹⁷ Б. А. Тимошук. Надгробие из с. Мусоровка, Черновицкой области, журн. «Советская археология», 1957, № 3.

¹⁸ М. С. Великанова. К антропологии средневековых славян Прутско-Днестровского междуречья, журн. «Советская этнография», М., 1964, № 6, стор. 50—51.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

26 квітня 1965 р. на засіданні Вченої ради історико-філософського факультету Київського державного університету відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук заступником директора Інституту історії АН Молдавської РСР кандидатом історичних наук М. О. Моховим на тему: «Молдавія епохи феодалізму (з давніх часів до початку XIX ст.)». Офіційними опонентами виступили президент АН МРСР академік Я. С. Гросул, завідуючий відділом феодалізму Інституту історії АН СРСР член-кореспондент АН СРСР, професор Л. В. Черепнін, професор Київського державного університету А. О. Введенський. В обговоренні дисертації також взяли участь старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР О. М. Апанович і професор Київського державного університету М. І. Марченко.

Ті, хто виступав, відзначили, що значне місце в монографії займає дослідження російсько-українсько-молдавських зв'язків.

глибокий аналіз стану вивчення історії Молдавії доби феодалізму. М. О. Мохов рішуче виступає проти оцінки буржуазною історіографією козацьких походів у Молдавію як «грабіжницьких», «авантюристичних», що нібито не мали підтримки з боку місцевого населення. Автор широко висвітлює участь молдавських селян у повстанні під проводом Мухи 1490—1492 рр., у русі гайдамаків і опришків. Цікаві сторінки монографії, присвячені показу бойової співдружності російської армії з молдавськими волонтерами в боротьбі проти турецьких гнобителів.

Загалом усі опоненти висловили думку, що монографія М. О. Мохова є визначним вкладом у радянську марксистсько-ленінську історіографію періоду феодалізму. Вчена рада історико-філософського факультету Київського державного університету одностайно присудила М. А. Мохову вчений ступінь доктора історичних наук.

Б. А. ШАРАФУТДІНОВ

* *

16 квітня 1965 р. на засіданні об'єднаної Вченої ради Відділу економіки, історії, філософії і права АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації «Радянське будівництво в Українській РСР (1921—1925 рр.)» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР П. К. Стояном. Офіційними

опонентами виступили доктор історичних наук професор І. І. Шевченко, доктор історичних наук І. І. Компанієць, доктор юридичних наук Б. М. Бабій. Опоненти відзначили, що дисертація П. К. Стояна написана на високому ідейно-теоретичному рівні і є серйозним науковим дослідженням, що висвітлює важливі питання радянського будівництва в Українській

РСР у відбудовний період. Праця П. К. Стояна дістала високу оцінку і у виступі неофіційного опонента, доктора історичних наук Г. Д. Діденка, а також у відзивах кафедр вузів на автореферат докторської дисертації.

Вчена Рада ухвалила присвоїти П. К. Стояну вчений ступінь доктора історичних наук.

Л. І. ТКАЧОВА

РАЙСА КУЗЬМІВНА ЧАЛЕНКО

21 квітня 1965 р. після тривалої і тяжкої хвороби на 47-му році життя померла доцент кафедри історії СРСР Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук, член КПРС Райса Кузьмівна Чаленко.

Народилася Райса Кузьмівна 27 вересня 1918 р. в с. Межиріч на Київщині в сім'ї робітника-залізничника. За своє коротке життя Р. К. Чаленко пройшла славний шлях від робітниці до науковця. Близько 17 років працювала вона в складі кафедри історії СРСР Київського держуніверситету. В 1948 р. вона успішно захистила дисертацію на вчений ступінь кандидата історичних наук і в 1952 р. була затверджена в науковому званні доцента.

Р. К. Чаленко поєднувала плідну викладацьку роботу з творчим дослідженням ряду важливих питань історії українського народу радянського періоду. Багато праці вона присвятила вивченню історії робітничого класу України; вона була співавтором великих колективних праць з історії заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна та Київського вагоноремонтного заводу. Інша велика проблема, над якою працювала Р. К. Чаленко,— дослідження героїчної боротьби українського народу за возз'єднання в складі єдиної Української Радянської Соціалістичної держави, результатом чого було видання капітальної монографії «Здійснення віковичної мрії українського народу» (вид-во КДУ, 1960). Крім цього, нею було підготовлено ряд учбових посібників для студентів з історії СРСР.

Райса Кузьмівна була здібним і вдумливим істориком, прекрасним товаришем, доклала багато зусиль для поліпшення підготовки кадрів спеціалістів-істориків.

Світлу пам'ять про Райсу Кузьмівну Чаленко ми збережемо назавжди.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

Додаток

«ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС»
(закінчення)

«ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ»

В тім же року і інших панов много померло: умер ксюнжа Януш Вишневецький, староста кременецький, котрий ставил под час потреби до обозу люду 1000 альбо полтори. Так же умер ксюнжа Заславськое Єрій, так же ставил часу потреби 1000 люду. Так же пан Лукаш Жолкевський, староста переяславський, що с козаками оріхи гриз, так же 1000 люду ставил. Так же і литовський гетьман пан Сапіга, котрий ставил 10.000 люду. Пан Бережанський, подчаший, умер, пан Куликовський умер і інших много померло.

Року 1637. Скоро под сѣйм земля ся трясла на велію пани Марії гдромниці, із суботи на неділю, о годині дев'ятой. Потом весна була барзо сухая, не хотіло ся нічого родити, але і трави не було. А потом огні почали пановати, же много міст погоріло: Сокаль, Крилув, Белз, Самбур, у Вишні передмістя, у Яворові, і ве Львові предмістя Галицькое вшистко і костелов два, і третьому ся достало. Не досить ту, але і Україна о тих же огня роскошах мають що повідати. В тім же

**Новина. Доц
кравий. Мніх
літал над Ри-
мом. Велет.**

року новина була принесена от Риму, же там доц падал кравий і град так великий, як полтора фунта олова, і перун ударил на каплицу, где есть у схованню папезькая корона; мніх, літаючий над містом, волає: «Біда тобі, біда Риме!». А бул в білих шатах. На пророчество тое, где мовить: «Горе тобі Віфсаїдо, і ти Капернауме, вознесийся до небес, снійдеши до ада». Так тиж і з Волох чутно було о якомсь мужу, о велеті, же, мовить, у господара волоського на бенкеті носил верблюда на одной руці, а великий, мовить, барзо, а літ му 18.

В тім же року татаров поддалося дванадцять тисячий королю польському і при-сгнули пред гетьманом Конєцьпольским, і указано їм мешканне за Дніпром межі козаками. Гетьман, зараз польний, Потоцький, староста каменецький, приїхавши до обозу, позволенням гетьмана великого коронного Конєцьпольского, росказав вшисткому войску, аби за Дніпр на лежу пошли на зиму, рекомо для татар, але больше для козаков. А козаки тиж не пишні: еще ся войско лятськое не осмотрило, а они юж гдєсь заді[ли] 5 хорогвій (ідять не лупячи). Жолніре, видячи тое, стали обозом за Білоу Церквою, мовячи: «Поки нам пінязей не дадут, не будемо ся роз'їздити». А они ся бояли: поб'ють а козаки. Що тут було на той стороні Дніпру, послали живність тамтим, що ся живності не міли, і трафилося, же мимо един замок везли. Тен шляхтич, маючи надію, що есть войско польськое, «юж ся козаков не боїмо», випавши з замку, забрали оніі подводи козацькіі. Оніі козаки дали до козаков знати. Козаки послали скаржити до пана гетьмана лятського на того шляхтича, а он і тих посланцов б. Козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливості, учинили собі сами справедливость: послали кілька сот козаков одобрати свое. Оніі подіхавши, побили всіх що до одного, і пана, і паню, і діти, і вшистко забрали, що едно було в замку. По тім дано знати до гетьмана польського, котрий розгнівавшись барзо, послал хорогвій п'ять, под которими було людей 7 сот, казали місто козацькое висічи, і жонок, і дітей, аби едно бул русин, казал губити, бо козаков не було. О чом довідалися козаки, пошло їх с тисячу альбо і больше. Оступивши тое місто, отдали їм, же ніхто не знає, где ся поділи тіі 7 сот жолніров, бо і жадного забитого не знайшли, мовили: «Альбо їх поїли?». В тім гетьман польний пан Потоцький, довідавшись где суть козаки, пошол за ними, і так то битву вчинили с козаками, але штукою, бо перше подослано жидов з горілками, і Павлюк ручил жидом, же заплатять. І так посивалося войско — не знали о собі, не так о битві. А Ляц стеріг на тое і гетьманові дал знати, і так напавши, і побіли їх.

В тім же року пан Зборецький умер^в. Тільки сами не знають, [як] много:

^а Це слово в рукописі написано дуже нерозбірливо. За змістом речення тут має бути — «поб'ють» або «побіють». У вид. ЮРЛ надруковано «поб'ють». У виданнях РИС і НС надруковано «побити», що зі змістом тексту ніяк не в'яжеться.

^б У примітках до видань НС і ЮРЛ зазначено, що в цьому місці тексту нібито пропущено закінчення речення. Мабуть це не так. Автор літопису, очевидно, вважав само собою зрозумілим, що той же шляхтич, який пограбував козацькі вози, захопив також і посланців, направлених козаками зі скаргою до польського гетьмана.

^в Ця фраза, безперечно, написана після деякої перерви в роботі над літопи-

едні кажуть 6.000, другії кажуть шестсот, третії кажуть 3.000, не можуть ся згодити. А гетьмана, а ні полковника жодного не кажуть, зоби забито. А поляки^a кажуть, же нічого не вбито в войську, а кількадесят значних панов, рохмістров, поручників (на велію святого Николи тая битва пред польськими святы була), старих полковников побито. О том коли ся довідал канцлер пан Замоїський, жаловал того, що без его волі важилися того: «Бо скоро я встану с тої хороби, я тое поганство знесу, а ежелі умру, навіки їм ніхто нічого не вчинить». І так розгнівавшись, жеби пророчество его сполнилося, умер перед велію руського Христова рождества, впрод казавши зо всіх маєтностей попом перед себе стати, хочачи їм права і вольності отобрати, хто би на унію не позволил. І скоро ся з ближших міст зобрали скількадесят їх до Замостя,— он кадуками забит.

Смерть пана Замоїського і езуїти І так с того нічого, бо пані Замоїська⁸² казала їм до домов своїх с тим, з чим пришли їти. В рок по пану канцлеру езуїта того ж дня і години от кадуков забит, сповідник пана Замоїського, ксьондз Бартош. Пред смертю виділ пан Замоїський пекло отвореное і огонь геєнський, а они правили, же «то чистець, не бойся».

А межі козаками зрада ся учинила. Павлюка, що бул перше у Варшаві, коли Судиму загублено, упрошено, яко ж бул і в Замостою по випущенню, козаки, обачивши, же то їх зведено, видали Павлюка, Томашика⁸³ і Чечугу, а небожчика Кизиму в Києві з сином затрачено.

Рок 1638. Сейм бул о середопостю, на котором потратили козаков старших, що їх козаки видали, того то Павлюка, і Василя Томашика, і Сахна Черняка, которий ся їх ужаловавши, сам поїхал з ними добровольне. І так їх постинано. А на Україні козаки броїли і ляхом деспекти чинили, німцов як мух били, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили едні, а другії гумна молотили, їздячи стада займовали, м'яса до бочок солили, живність собі готовали. А потом, подїхавши под лядський обоз, вшисткі коні займили, же небожата ляхи, поверши пиху, мусили піхотою ходити. А потом ляхи, обачивши, що зле, почали для бога о ратунок просити. І так почали уїздити і на три обози становилися, бо ся бояли. А козаки стали і оточилися так потенжне, хотяч би кілька літ їх доставали, то би їх не достали. І так шо раз то ляхов в луках штурк учинили, хотяч сами хлопи, бо ся сами ляхи раховали, же мовили: «Не помнимо нігди такої потреби у чужих землях, жеби так шляхти, корунних панов погинуло, як ту», же самого товариства, ротмістров, поручников — шестсот, опроче пахолков, опроче німцов, що їх барзо много погинуло. І остаток би бул вигинул, же юж ізложивши встид на сторону, хотіли би назад, але ніяк було, а ~~ни~~як ся хто збирал там їм на помоч, не споро було. Потом почали примир'я просити, альбо рачій згоду з собою запирати^б. І так заперли згоду перед людськими святы⁸⁴. І наказано їм гетьмана собі обирати, полковников надано їм польських до каждой тисячі, а при каждом полку триста німцов драгонов для остороги ліпшеї.

В тім же року 1638 весна була барзо сухая, не хотіл дощ падати, не хотіло ся нічого родити, а ні трава, і шо ся було озимини оказало, то у свята зелені⁸⁵ мороз попсовал, а шо сіяно ярини, то за посухою не сходило. Аж по святом Петрі дощ спал, тож почало сходити.

В тім же року у пришлому новину було принесено от Заходу, же там коло Риму много міст і сіл позападало, а в едном місті костел барзо великий под час казанья завалился, і ксьондза на кафедрі і вшистких людей, которих барзо много, побило.

А ту зась в Польщі, так же яко і пришлому року⁸⁶, огні пановали. Радимно вшистко вигоріло, Яворув, Тишовці, Щирець міста погоріли і в Ярославлю передмістя, так же і ве Львові на кілька містах показовалося. І так за тими роскошами, а больше за божією волею, з нового — жито було колода по золотих 22, а гречка по золотих 19. Еще і то би нічого, але юж споминається, як перше на фараона була помста, так же і тепер: не досить, шо по дереві хрощацтва були, але еще горше — шо посіяно, то і тое поїдають в землі якісь робаки. Помста божая!

В тім же року комісія була, і староста вшисткого ремесла пустил, до цеху казал приступувати. А тое бу[л]о о ярославськом ярмарку⁸⁷.

Місяць ушел бул с неба 1638. В тім же року на небі якісь чуда ся показовали, і місяць гдесь ся бул заділ: тільки с подполня а погодливої ночі таки его не було на небі.

Рок 1639. Урожай бог дал над сподіванне, бо ся бояли сіяти, ще б не було урожаю, і так мало сіяли. Але бог дал великий урожай, же колода жита була по золотих три, гороху полумірок по грошей 20, і вшистко було тале.

сом. Записавши, явно не на своєму місці поодинокий уривчастий факт (звістку про смерть Зборецького) літописець потім продовжив свою розповідь про боротьбу козаків проти польсько-шляхетських військ.

^a В тексті рукопису написано «Павлюка», але це описка.

^б Слова «згоду запирати» являють собою буквальный переклад латинського вислову: «расет claudere».

Року 1640. Перед зеленими святи, в четвер (тогди було царя Константина)⁸⁸ о годині 12, у Львові на мості запалилося і вшистко передмістя згоріло до години 18. Раховано шість тисячій домов згоріло.

Року 1641. Скоро по ярмарку ярславськом у Ярославлю мор ся почал і трвал аж до року. В тім же року владика львовський умер Тисаровський в середу, на святого Феодора Тірона.

Року 1642. Кляштор заложено в воеводином дворі на стрільниці. І приморок почался починати таким способом. Люде злодіи викрали домов 5, що у Ярославлю повмирало багатих людей шонайбольших, і тіі речі принесли до Львова, і жиди во Львові передміській покупили. І так с того почалось примирати помалу-малу. В том же місті син пана Мигалов поїхал до Турок і заповітрися, і сам умер в Турцех, а до Львова товари припроважено. І з того ся мор почал у місті і на передмістю, до святих П'ятниць занесли, і так поп і дяк і много людей померло в том року.

Року 1643. Пасха вкупі⁸⁹. Георгія в неділю. Жидов на предмістю бурено. І святий Юрій погорі.

Року 1644. Умер староста львовський Мнішок пред рождеством Христовим. В тім же року на польськіє запусти до великого поста, во второк, умер архиєпискуп львовський Гроховський.

Року 1645. Церков святих П'ятниць во Львові господар волоський⁹⁰ збудовал і посвящена в тім року.

Року 1646. Король польський Владислав IV хотіл воевати на Турка і затяг бул люд шведський, котрий великіі збитки всюди чинили. Сенаторове і Річ Посполитая того не допустили, війни с турчином міти не зезволили, бо еще примір'я було не вишло.

Року 1648. Король Владислав четвертий перед вознесенієм умер, по которого смерті в тиждень войско польськое кварцяное, которое на козаки було пошло скоро на весну на Україну, Богдан Хмельницький, з реестровими козаками ребезлізовавши і з Ордуо кон'юровавши татарською, под Жолтими Водами збили і о трех годинах на порох обоз і жолніре живцем зо всіма добрами, оружієм і арматою захватили і в неволю татарськую гетьманов Потоцького, коронного, Калиновського, польного, з многи шляхти задали⁹¹. Тогди Потоцький досить анімушно строфовал Хмельницького: «Хлопе, мовить, чим же так зацному рицерству Орд татарських (кторим і звитяг приписовали) заплатиш?» Которому отповіділ Хмельницький не глупе: «Тобою, мовить, і іншими с тобою». І на тих міст отдал его татаром, і окован оз всіми. З того обозу ледво хто уйшол, для оповідення чуда так знаменитого захован, і то в сермяжці, не в блаватах вишол.

Потом ексузовался Хмельницький у сенату, і у ксенжунт, і у панов великих, же то з неволі учинити мусил, боронячися, і же ему ж полковники над козаками лядські кривди чинили великіє і всему Войську Запорозькому, старшинствуочи, особливе Чаплінський, і хуружого коронного на то побудивши Конєцьпольського. Просил теди о приверненне вольности давніх Войську Запорозькому, послн на конвокацію виправивши до Варшави, котрим обіцано було под кондиціями певними все през комісаров пана Киселя, воеводу браславського, і інших до Києва на комісію виправлених, привернути. А же Хмельницький розослал бул полковников на всі сторони: на Білуу Русь, на Сіверщизну, на Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которих навенцей хлопства в'язалося, і добивали містечок і міст, шляхту і жидов, і ляхов всіх впень стинаючи, а добра у всіх огулом отбираючи і обдираючи, і людей невинних губ'ячи, костели і кляштори луп'ячи. Особливе Кривонос на Подоллю тое броїл. Теди ксюнжента Домінік⁹², булаву гетьманськую маючи, і Вишневецький, і Остророг, подчаший корунний, которіі войська рейментарами були, зо всею шляхтою жолніря битного^а большеї, ніжлі на п'ятдесять тисячій за Константинов, под Пилявці, занехавши комісіі, з Хмельницьким битися зезволили. А же войська зезацькіі з ордами і хлопства незліченого купами перестрашили їх великістю своєю, теди всі ночью з обозу без потички, у чім хто мог і з чим хто мог, і где хто мог, армату, оружія і добра всі зоставивши, утекли. За которими Хмельницький зо всею потугою, тое ж містам усім чинячи, аж под Львов притягнул, ксюнженця Вишневецького гонячи, котрий пред єго пристям з подчашим і Снявським всі клейноти, і золото, і сребро от міщан і кляшторов, і костелов, і церквей поотбирал на войско, обіцуючися боронити Львова і не отступити міста і міщан. Вшак же, скоро послышали о козаках і орді, поутікали: Вишневецький — до Замостя, другіі, — где хто могл. А Хмельницький, от міста на два крот сто тисячій червоних злотих дані узявши і залогу їм зоставивши, под Замостя потягнул. О том ксенжа⁹³ відомість взявши, до Варшави вступил. А Хмельницький і от Замостя дань взявши, отступил і послн до сенату виправил, вогуючи на короля Казиміра, которого і Корона вся, хотя не хотя обрали, котрий на тих міст писал до Хмельницького през посла своего і уступити жадал їм на Україну, обіцуючи їм і то все пробачити, що поробили, і о що просили, даровати

^а У вид. ЮРЛ внаслідок неправильного читання рукопису надруковано — «жолнірю, битною».

на коронації своїй. І уступил Хмельницький зо всім войськом на Україну, упомінаючи шляхту універсалом своїм, аби русі, подданих своїх, не губили, що і король мандатом своїм подтвердил бул.

Але брди люд незлічонний з собою до поганських країн затягли ж во плін. Бул теж і голод всюди, куди тільки прошло войська козацькїї. Було і повітря ніякоєсь, бо люд мер округне всюди наголову, навіть і в самих їх войськах, набарзі на бігунки. Множество їх великое на дорозіх і на Україні змерло. І з самих татар Тогай бей, царик татарський, умер, і той Кривонос, полковник, і іни многїї по звороті от Польськи.

Львов, бороячися, передмістя сами спалили всі округом. Воду отняли були козаки, рури попереतिнавши. Замку Високого добили і люд вистинали, также по кляшторах все побрали і по церквах. І люд єдин татаре вибрали, другий от меча погинул, третій — от голоду, четвертий — от повітря. У церкві святого Юр'я трупа 54 забитих людей, і, татарин, на самий престол упадши, розбився. У бернадінов русі ж, що була поутікала для оборони, на п'ятсот і большеї постинано, также і в місті, на ратушу, на валах.

Року 1649. Коронація по трех кролях в Кракові була і сейм тронедільний, на котором знову посполитое рушення на козаков ухвалено. Виправлено і комісаров було, пана воеводу браславського⁹⁴, до козаков, але с того нічого, бо ледво назад в покою вернулись, конклюдовавши і отложивши комісію до зелених свят, под кондиціями певними покої завариши: аби козаки по Горинь і Случ і Пріпіть далей не заходили і залогн свої міли і по Каменець-Подольський, а поляци з сего боку ку ним не переходили, русі ж теж аби по містах і селах не губили; що єднак не сполнили поляци, бо многнх і духовних і світських, винних і невинних на паль повбивали, і погубили таємне і явне, і наїзди чинячи, і каждый на своїй маєтності шляхтич. Що гди ся донесло Хмельницького, не схотіл покою і згоди жадної, любо бул пункта послал до кроля⁹⁵, аби воевода киевський завше русин бул, і каштелян, і митрополит в сенаті аби засідал, і унія аби повсюду знесена була. Вшак же і того венцей не домагаючися, годитися отмовил для недотримання слова і тиранства над руссю лядського строного. Гди теди і міста і містечка висікали по Подоллю, добиваючи Острополя, Полонного, Красилова, Константинова Старого і Нового і інших, Синявку, Зінькув...⁹⁶, а, козаки почали — наступова[в] пост Петров — і, Межибожа добувши, впень вистинали і спалили і ляхов з тамтих крайов вибили. Уступили ляхи аж под Збараж місто і окопалися потенжне, а козаки за ними здалека, чекаючи конца посту Петрова. В п'яток теди самий з вечера приближившия, назавтріє, на 12 апостолов⁹⁶, скоро ксюнже Вишневецкий Єремія Корибут, з руського покоління лях, швагер пана Замойського і Конецьпольського хоружого, до обозу того, (где були старшими над б пан бельський⁹⁷ Фірлей, пан каменецкий Ляскорунський, пан подчасний коронний Остророг, пан хоружий коронний, ксюнже Корецкий і іншії панове з повітів Каменецкого-Подольського г, пан Сенявський, староста львовський, і с повітуд Волинського е зобрани в тисячах 18) в'їхал, на тих міст огорнули его козаки в суботу по свягом Петрі. І так знову окопавши їх на шесть миль вишир, коло них стоячи з ордами, стерегли їх през неділь п'ять, аж от голоду і страху поздыхали сами. Мало що їх позосталих безоружно вишли на пішних ногах і достиховали по дорозі і по містах.

Которим на одсіч сам король с посполитим рушенням в п'ять неділь в тисячах чотиридесятих пошовши, под Зборовом оскочонний от кзаков і татаров, где сам Хмельницький і ган, цар кримський, будучи, так нагнали в сак ляхов, же аж ся под вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх погнуло, ніжлі под Збаражом. Аж о примир'я сам король просил і, обіцявши козаком вольності і надавши на письмі под певними кондиціями, покої запер так з Войськом Запорозьким, яко і з ганом кримським, що все на пришло сеймі при концу того ж року міли потвердити і вічними часи так у згоді жити. А так на тот час аж випущени були обляженці і недобитки збаразькїї, подписавшия впрод на тії ж пункта, с которих напереднійшїї тії були:

1. Аби козаков 40.000 було реєстрових.
2. Аби Чегрин, отчизна Хмельницького, зо всім обестем своїм в околиці при булавї Войська Запорозького вічними часи зоставал.
3. Аби от Дністра по Браслав і іншії міста, просто лежачїї до Дніпра аж і от Дніпра до границь Московських, все козаки були, где нігди жолнір стояти не маєт.
4. Аби воевода киевський завше русин бул і всі урядникове в Киевськом, Браславськом і Черніговськом воеводствах русь були.
5. Аби митрополита в сенаті столець міл.

а Тут скорочено написано яєсь слово. Мабуть — «інші».

б Тут пропушено слово — «войськом».

в Так в рукописі. Має бути — «бельський».

г Тут пропушено слово — «воеводства».

д Так в рукописі. Має бути — «повітов».

е Тут теж пропушено слово — «воеводства».

6. Аби унія всюди знесена була.
І інші пункта дробнійші були, одинадцять в лічбі.

С КРОЙНИКИ БЕЛЬСЬКОГО РЕЧІ ПОТРЕБНІІ ВИБРАНІ ^а

Літа от рождества Христова 1500. Москва Сівер землю взяла, Путивль, Дорогубуже, Торопець і інші міста.

Року 1509. Мур почали отводити около Вільни ⁹⁷.

Того ж року князь великий московський міста зацного і славного Пскова обітницями достал і звон великий, котрим на гвалт звонено, до Москви отпровадил ⁹⁸.

Того же року дрижання землі великое у Цариграді, іже Базет, цесар турський, з міста випровадившися под намети, в полю мешкал. Так те же і в Босні, в Далмації і ве Влошех аж міста западалися збудованієм.

Року 1512. Татар поражено под Вишневецем.

1514. Поддался Смоленск Москві.

Того же року на Кропивні наші поразили москву на 80.000 ⁹⁹.

Року 1515. С Костельца з францимиру ^б королевої Бони за князя Ілію Острозького пошла ¹⁰⁰.

Року 1516. Татаре бузькіі окрутніі над примр'е були.

Того ж року місяця грудня зову под Межибок і Зіньков, і Летачов, і Камечень вторгнули. В той же потребі под Межибожем внук князя Костентина князь Роман згнул ¹⁰¹.

Того же року увесь Петриков вигоріл. І цесар турський Селім Сірію, Єгипет і Аравію взявши, у Константинополю здох.

Того же року цар перекопський ногайських татар под себе подбил.

Року 1519. Битва сокальська. Князь Костантин ¹⁰² з іншими пани уїхал на замок Сокальський пред татари. Наших войська було 5.000, а татарського 80.000, гди ся потикали.

Року 1520. Кроль Август родился ¹⁰³.

Року 1521. Махмет, перекопський цар, взяв Казань под Василиєм, князем московським, і в Москві больш 300.000 в'язнів набрал.

Того же року цесар турський Білогород землі Венгерської взял.

Року 1524. Турци і татаре Зіньков спалили ¹⁰⁴.

1525. Місяця лютого на день години 2 і 3 і 4 і 5 солнца на небі не оказалось.

Року 1527. Князю Костантину родился син Василій ¹⁰⁵ в Дубні.

Того же року князь Костантин ¹⁰⁶ у Ольшанці татар побил.

Того же року Карла П'ятого цесаря войсько Рим взяли, аж їм папіж, 300 корон откупился і от тих часов с цесарем преставати бецал ¹⁰⁷.

Того же року див чоловічий: уродилося дитя — голова львова, перси косматі, скригтало зубами, голосом страшним ричучи. Жив бул годин 8.

Року 1531. Битва була з волохи под Обертином ¹⁰⁸.

1532 в. Комета през 8 днів трвала.

Того же року цар перекопський на Черкасіх, маючи з собою діл 50 г і еничаров до кілька тисяч, Остафія, старосту черкаського, добувал, а іже ему нічого не вчинил, з ним ся поєднал.

1533. Князь великий Василій умер, зоставивши сина Ізана у 4-х літх ¹⁰⁹.

1534. Секта новокрещенцов, которіі бул головою Іганусь, кравець, менился кролем ізра[ль]ським, а товариш его звался духом святым.

Того же року татаре предмістя у Жаславлю ^д спалили. Стародуб наші взяли. Гетьманом бул Ян с Тарнова.

Того же року татаре були о святом Іліі.

1536. Дві часті замку Краковського згоріло.

1537. Місяця лютого кроль Август поприсяг права і вольності Короні.

Того же року рокош бул под Ільвовом, назвали его кокошію войною, іже дома снділи.

1538. Цар турський землю Волоськую подбил под себе.

1540. Малхеровую райчину, іже на жидовськую віру пристала, і спалено її, до которой немало людей поприставало було.

Року 1541. Цесар турецький Пеш і Будзин взял, так теж і матку с королевичом, а потом его вольно пустил ¹¹⁰.

(Далі буде)

^а Див. Kronika Marcina Bielskiego, t. I—III, Sanok, 1856.

^б Так в рукописі. Має бути — «фрауцимиру».

^в В рукописі — «532».

^г У вид. ИА неправильно зазначено кількість гармат — 8 замість 50. Помилка, очевидно, трапилася внаслідок нечіткого написання букви «н» (50).

^д Так в рукописі. Має бути — «Заславлю».

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. С. Григоренко*. Буковина в семье Советской Украины. *В. С. Белоулов*. Закарпатье воссоединенное и обновленное. *М. И. Кравчук*. Рабочий класс Украины в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. *И. С. Романченко*. Место *М. П. Драгоманова* в общественно-политической жизни XIX ст. Сообщения. *Е. П. Таран*. Развитие демократических основ деятельности Верховного Совета СССР. *С. И. Исмаилова*. Из истории братской дружбы узбекского и украинского народов во время Великой Отечественной войны. *В. В. Палёк*. О I съезде Народных комитетов Закарпатской Украины (1944 г.). *И. Г. Шульга*. Из истории экономических и культурных связей Закарпатья с другими украинскими землями и Россией в конце XVIII — первой половине XIX ст. *М. И. Брофман*, *А. М. Телефус*. Деятельность организации «Визволення» на Буковине. *Л. И. Васюк*. Из истории борьбы трудящихся Буковины за воссоединение с УССР (ноябрь 1918 г.—июнь 1940 г.). Математику на службу исторической науке. *В. Н. Клименюк*, *Х. Э. Палли*. Использование перфокарт в проведении научных исследований. Заметки. Новые документы из истории Великой Отечественной войны. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Наш календарь. По страницам журналов и научных сборников. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *A. S. Grigorenko*. Bukovina in the Soviet Ukraine family. *V. I. Belousov*. Reunited and renewed Zaccarpacie. *M. I. Kravchuk*. The Ukrainian Working class during the Great Patriotic War 1941—1945. *I. S. Romanchenko*. *M. P. Dragomanov's* place in social and political life of the XIX century. Communications. *E. P. Taran*. The democratic principles development of the Supreme Soviet of the USSR activities. *S. I. Ismailova*. From the History of the Uzbek and Ukrainian Peoples fraternal friendship during the Great Patriotic War. *V. V. Palyok*. On the I congress of the Peoples commissars of the Transcarpatian Ukraine (1944). *I. G. Shulga*. From the History of the economic and cultural relations of the Zaccarpatic with other Ukrainian regions and Russia at the end of XVIII — the first half XIX century. *M. I. Brofman*, *A. M. Telefus*. The activities «Liberation» organisation in the Bukovina. *L. I. Vasjuk*. From the History of Struggle Bukovina's workers for reunion with USSR (November 1918 — June 1940). Mathematics in historical science service. *V. N. Klimenyuk*, *X. E. Pally*. The use of perforator cards to carry out scientific researches. Notes. The new documents from the History of the Great Patriotic War. On the History of the Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Documents and Materials. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Addition.

ПОПРАВКИ

У № 5 «Українського історичного журналу» на стор. 137 рядок 2 зверху слід читати: (До 75-річчя з дня народження А. Г. Баралія);

на стор. 156 в листі до редакції ініціали та прізвище командира партизанського загону ім. Шевченка слід читати: «М. О. Дудченко».

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. С. Григоренко*. Буковина в семье Советской Украины. *В. С. Белоуов*. Закарпатье воссоединенное и обновленное. *М. И. Кравчук*. Рабочий класс Украины в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. *И. С. Романченко*. Место *М. П. Драгоманова* в общественно-политической жизни XIX ст. Сообщения. *Е. П. Таран*. Развитие демократических основ деятельности Верховного Совета СССР. *С. И. Исмаилова*. Из истории братской дружбы узбекского и украинского народов во время Великой Отечественной войны. *В. В. Палёк*. О I съезде Народных комитетов Закарпатской Украины (1944 г.). *И. Г. Шульга*. Из истории экономических и культурных связей Закарпатья с другими украинскими землями и Россией в конце XVIII — первой половине XIX ст. *М. И. Брофман*, *А. М. Телефус*. Деятельность организации «Визволення» на Буковине. *Л. И. Висюк*. Из истории борьбы трудящихся Буковины за воссоединение с УССР (ноябрь 1918 г.—июнь 1940 г.). Математику на службу исторической науке. *В. П. Клименюк*, *Х. Э. Палли*. Использование перфокарт в проведении научных исследований. Заметки. Новые документы из истории Великой Отечественной войны. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Наш календарь. По страницам журналов и научных сборников. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *A. S. Grigorenko*. Bukovina in the Soviet Ukraine family. *V. I. Belousov*. Reunited and renewed Zacarpatic. *M. I. Kravchuk*. The Ukrainian Working class during the Great Patriotic War 1941—1945. *I. S. Romanchenko*. *M. P. Dragomanov's* place in social and political life of the XIX century. Communications. *E. P. Taran*. The democratic principles development of the Supreme Soviet of the USSR activities. *S. I. Ismailova*. From the History of the Uzbek and Ukrainian Peoples fraternal friendship during the Great Patriotic War. *V. V. Palyok*. On the I congress of the Peoples commissars of the Transcarpatian Ukraine (1944). *I. G. Shulga*. From the History of the economic and cultural relations of the Zacarpatic with other Ukrainian regions and Russia at the end of XVIII — the first half XIX century. *M. I. Brofman*, *A. M. Telejus*. The activities «Liberation» organisation in the Bukovina. *L. I. Vasyuk*. From the History of Struggle Bukovina's workers for reunion with USSR (November 1918 — june 1940). Mathematics in historical science service. *V. N. Klimenyuk*, *X. E. Pally*. The use of perforator cards to carry out scientific researches. Notes. The new documents from the History of the Great Patriotic War. On the History of the Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Documents and Materials. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Addition.

ПОПРАВКИ

У № 5 «Українського історичного журналу» на стор. 137 рядок 2 зверху слід читати: (До 75-річчя з дня народження А. Г. Баралія);
на стор. 156 в листі до редакції ініціали та прізвище командира партизанського загону ім. Шевченка слід читати: «М. О. Дудченко».